
NƏRGİZ QULİYEVA

AZƏRBAYCANDA MÜASİR
KƏND AİLƏSİ VƏ AİLƏ
MƏİŞƏTİ

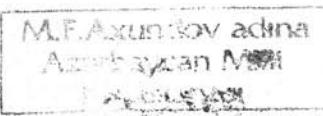
BAKİ - 2005

T5/2
Q-86

QULİYEVA NƏRGİZ MƏLİK qızı

235035.

AZƏRBAYCANDA MÜASİR
KƏND AİLƏSİ
VƏ AİLƏ MƏİŞƏTİ

Bakı — 2005

Elmi redaktoru:

MUSAYEVA TAMILLA HƏŞİM qızı
tarix elmləri doktoru, professor

Rəyçi:

E.Ə.KƏRİMOV
tarix elmləri namizədi

İ.M.QULİYEVA
tarix elmləri namizədi

Quliyeva N.M. Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. Bakı. «Elm», 2005.

ISBN 9 - 8066 - 1721 - 1

Ösərdə Azərbaycanda müasir kənd ailəsinin öyrənilmə vəziyyəti araşdırılmış, böyük ailənin və patroniminiyanın qalıqları, kiçik ailə, ailənin sosial-peşə tərkibi, ailənin quruluşu, təklik anlayışı, qohumluq sistemi, ailədaxili münasibətlər, ailənin uşaq artımı, uşaqların tərbiyəsi təsərrüfat-məişət və digər funksiyaları, nikah, toy mərasimləri, doğum və uşaqla bağlı adətlər, ailə adətləri, boşanma və onun səbəbləri, dəfn mərasimi, azərbaycanlıların və digər türkdilli xalqların ailə-nikah münasibətlərində olan parallellər, ailənin sosial-mədəni həyatı məsələləri şərh olunmuşdur.

Ösər üzərində yenidən işlənmiş, təkmilləşdirilmiş, arxiv, çöletnografiq, nəzəri materiallarla zənginləşdirilmiş formada təkrar nəşr olunmuşdur.

05 2000000

655 (07) - 2005

«Elm nəşriyyatı», 2005.

GİRİŞ

Azərbaycanda etnoqrafiya elminin mühüm problemlərindən biri də ailə və ailə məişətinin tədqiqidir. Tarixi kateqoriya olan ailə cəmiyyətin özəyi (6,8) olmaqla bərabər, sözün həqiqi mənasında həm də cəmiyyətin özü deməkdir. Müxtəlif ictimai-iqtisadi quruluşlara uyğun olaraq ailə də ayrı-ayrı formalarda inkişaf etmişdir.

Monoqrafiya 1920-1990-cı illərdə Azərbaycanın kəndlərinin müasir ailə-məişətinə həsr olunmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, bu mövzu inдиyədək bütövlükde xüsusi tədqiqat obyekti olmamışdır. Mövzunun araşdırılmasının aktuallığı və elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, bu əsər XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan kəndində baş vermiş proseslərin birbaşa ailə-məişətinə təsirini, kənd ailələri üçün səciyyəvi olan spesifik cəhətləri öyrənməyə imkan verir. Monoqrafiyada sovet hakimiyyəti illərində respublikamızın iqtisadi həyatında baş vermiş mürəkkəb inkişaf proseslərinin kənd ailələrinə təsiri də xarakterizə olunur.

Monoqrafiyada sovet dövründə Azərbaycanda getmiş ictimai-iqtisadi proseslərin ailələrə təsiri nəticəsində həm təsərrüfat, həm də sosial-mədəni həyatdakı dəyişikliklərin dinamikası verilmişdir. Nəzərdə tutulmalıdır ki, monoqrafiyada SSRİ-nin dağılmışından sonra yaranmış müstəqil Azərbaycan respublikasında bazar iqtisadiyyatı əsasında ailədə gedən proseslər əhatə olunmur.

Bir cəhətə diqqət yetirilməlidir ki, cəmiyyətin əsası olmaq etibarı ilə ailədə insan xarakterinin əsasları yaranır, formalaşır, cilalanır, əxlaqi, mədəni və mənəvi sərvətlərə münasibət aşılır (153,3). F.Engels isə qeyd edir ki, tarixdə müəyyənedici amil nəticə etibarı ilə bilavasitə həyatın istehsalı və təkrar istehsalıdır. ...İnsanın özünün istehsalı, nəslin davam etdirilməsidir. ...İnsanlar müəyyən tarixi dövrdə və müəyyən ölkədə yaşayarkən mövcud olan ictimai qaydalar hər iki istehsal növü ilə: bir tərəfdən-

əməyin, digər tərəfdən ailənin inkişaf dərəcəsi ilə bağlıdır (165,30).

Sosiooji mənada ailə nikaha, qohumluğa, uşaqların tərbiyə üçün götürülməsinə, qarşılıqlı birgə həyat mənafeyinə əsaslanan insan ittifaqıdır (329,91). Filosoflar ailəyə və orada müəyyən olunan münasibətlərə, insanın təbiətə, cəmiyyətə, dünyagörüşünə baxışların yaranma mənbələri kimi baxırlar (421,14). Hüquşunaslar ailəni hüququn və dövlətin yaranma mənbəyi kimi qiymətləndirirlər (223,74).

BMT-nin 10 dekabr 1946-cı il Ümumdünya bəyənnaməsinin insan hüquqları haqqında 16-cı maddəsinin 3-cü bəndində yazılır: «Ailə cəmiyyətin əsas və təbii əsası olmaqla cəmiyyətin və dövlətin müdafiəsindədir».

Ailə mürkəkkəb sosial anlayışdır və buna görədə müxtəlif ictimai elmlərin tədqiqat obyektidir. Bu elmlər öz spesifikliyinə görə hər biri öz növbəsində ailənin inkişafının və funksiyalarının müxtəlif istiqamətlərini öyrənirlər. Məsələn: qanunvericilik – ailə-nigah münasibətlərini hüquqi obyekt baxımından; sosiologiya-ictimai institut kimi, nigah əsasında cəmiyyətdə müəyyən olunmuş funksiyalarını; demografiya – əhalinin təbii artımının əsası kimi; iqtisadiyyat – ailənin əmələ gəlmə istiqamətlərini bəzən isə ailənin istehsal özəyi kimi; fəlsəfə-ailədə insanın ümumi həyat problemini; etnoqrafiya – müxtəlif xalqların ailə məişətini və mənəvi həyatın xüsusiyyətlərini öyrənirlər (226).

Müəyyən mənada bu baxışları doğru hesab etmək olar. Belə ki, burada ailə münasibətlərinin çoxcəhətliliyi və mürkəkkəbliyi, cəmiyyətə qarşılıqlı münasibətin əksini tapmışdır. İnsan şəxsiyyətinin mənəvi tərəqqisi, inkişafı və formalaşması barədə cəmiyyətin əldə etdiklərinin hamısı ailədə öz əksini tapır. Cəmiyyətin ilkin, eyni zamanda, sabit həlqəsi olan ailənin rolü, əhəmiyyəti və funksiyası cəmiyyətin xarakterinin dəyişməsi ilə dəyişmişdir (154,3). Belə ki, azərbaycanlıların mentalitetinə xas olan keyfiyyət-

lər və onların ümumbəşəri dəyərlərlə zənginləşdirilməsi məsələlərinin əsası məhz ailədə formalasdırılır.

Hər bir tarixi mərhələdə ailə-məişətinin tədqiqi zərurəti onunla izah olunur ki, ailə ictimai hadisə olmaqla həm də təbii əsasa, bioloji başlangıç malikdir. Ailənin təbii əsasının təbiətdə başqa cinsdən olan insana meyl, övlada malikolma hissi təşkil edir. Ailənin cəmiyyətdə birinci funksiyası da məhz nəsilartırma funksiyasıdır. F. Köçərlinin fikrincə, ailəni səciyyələndirən cəhətləri ümumiləşdirərək ailəyə aşağıdakı tərifi vermək olar: Ailə insanların (ərin, arvadın və uşaqların) tarixən dəyişən, istehsal münasibətlərinin tipi ilə müəyyən edilən və nəslə davam etdirmək, uşaqları tərbiyə etmək, təsərrüfat fəaliyyəti göstərmək kimi vəzifələri həyata keçirən birgə yaşayışlarının formasıdır (217,29).

Etnoqraf M.Kosvenə görə, bütün xalqların inkişafının müəyyən mərhələsində ailə icması ailənin bir forması kimi əmələ gəlmişdir (225, 70).

Azərbaycan etnoqrafiyasında müasir kənd ailəsi məsələləri, ailənin lokal xüsusiyyətləri, xüsusi tədqiqat mövzusu kimi lazımi elmi səviyyədə öyrənilməmişdir. Məhz bu baxımdan monoqrafiya həmin sahədə əhəmiyyətlidir.

Əsər Azərbaycanın kənd rayonlarının etnoqrafik materialları əsasında yazılmışdır.

Göstərildiyi kimi, 1920-1990-cı illərdə Azərbaycanda müasir ailə və ailə məişəti bir problem olaraq hələ də xüsusi tədqiqat obyekti kimi götürülməmişdir. Monoqrafiyanın məqsədi həmin boşluğu aradan qaldırmaq, bu illərdə respublikanın kənd əhalisinin ailə-məişətdindəki dəyişikləri, inkişafın istiqamətlərini, adət-ənənələrdəki mühüm cəhətləri təhlil etmək, Azərbaycan kənd rayonlarının materialları əsasında kənd əhalisinin müasir ailə-məişət proseslərini öyrənməkdən ibarətdir.

Bu məqsədlə aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

- Statistik məlumatlar və çöl etnoqrafik materialları əsasında Azərbaycanın kənd rayonları əhalisinin müasir ailə-məişət proseslərinin əsas və məhəlli xüsusiyyətləri müəyyən olunmuş;

- Azərbaycanın kənd əhalisinin ailə-məişətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış;

- Müasir kənd ailəsinin tipi, quruluşu, say tərkibi və ailədaxili münasibətlər araşdırılmış;

- Ailənin funksiyaları, qohumluq sistemi etnoqrafik tədqiq olunmuş;

- Ailələrin mənəvi həyatında baş verən dəyişikliklər və lokal özünəməxsusluqlar tədqiq olunmuş;

- Nikah, toy, uşaqların ailədə tərbiyəsi və dəfn mərasimlərinin ənənəvi və yeni cəhətləri araşdırılmış;

- Müasir ailə-məişətində digər xalqlarla eynilik təşkil edən adətlər, həmçinin yeni adətlər, ənənələr və mərasimlər öyrənilmişdir;

Gösterilən məsələlərin etnoqrafik səpkidə araşdırılması, XX əsrin 20-ci illərindən sonrakı tarixi mərhələdə azərbaycanlıların müasir ailə-məişəti haqqında tam halda təsəvvür yaranmasını təmin etmişdir.

Monoqrafiya Azərbaycan kənd ailəsinin 1920-1990-ci illərdə öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Bu illər SSRİ tərkibində olmuş Azərbaycan Respublikası Sovet cəmiyyətində gedən bütün dəyişikliklərə məruz qalmışdı. Azərbaycanda ailəyə sənayeləşdirmə, kollektivləşdirmə, kütləvi repressiyalar, dünya mühəribəsi, «subyektivizm və volyuntarizm», «inkişaf etmiş sosializm», durğunluq, bazar iqtisadiyyatı, yenidənqurma, demokratiya, aşkarlıq dövrü və nəhayət, SSRİ-nin dağılıması prosesləri bilavasitə iz qoymuşdur.

Məlumdur ki, 20-ci illərdə və 30-cu illərin ortalarına qədər partiyadaxili mübarizə adı ilə məlum olan fikir plüralizmi, 1921-ci ildən başlayaraq 1929-cu ilə qədər Yeni İqtisadi Siyaset davam etmişdi. Artıq 1920-ci ilin sonu, 30-cu illərin əvvələrində sosial-iqtisadi və siyasi

dəyişikliklər nəticəsində bürükratik inzibati-amirlik sistemi qurulmuşdu. Kəndin sosialistcəsinə yenidən qurulması qarşıya çıxmışdı. «Elliklə kollektivləşmə» şəhəri altında «kim kolxoza getmir, o, Sovet hakimiyyətinin düşmənidir» şəhəri irəli sürülmüşdü. Həmçinin «Elliklə kollektivləşmə rayonlarında qolçomaq təsərrüfatlarının ləğv edilməsi tədbirləri haqqında verilən qərardan sonra qolçomaq təsərrüfatlarının ləğvinə başlanıldı. Beləliklə, XX əsrin 20-ci illərinin sonu, 30-cu illərinin əvvəllerindən kollektivləşmə əsasında varlı və ortabab kəndlilərin qolçomaq adı ilə məhv edilməsi davam etmiş, 1937-ci il üçün kəndli təsərrüfatının 93 faizi kolxozdə birləşdirilmişdi. 20-30-cu illərdə həmçinin əşrlər boyu formalasılmış ənənəvi mədəniyyət ilə yanaşı «yeni sovet adət – ənənələri, bayramları və mərasimləri» yaradılır və repressiyalar çoxalır (218).

Böyük Vətən müharibəsi illərində 600 min nəfərdən çox azərbaycanının cəbhəyə göndərilməsi və onların yaridan çoxunun həlak olması minlərlə ailələrin həyatında dərin iz qoymuş, onlar başsız qalmışdır.

40-ci illərin ikinci yarısında kənd təsərrüfatının idarə edilməsinin inzibati amirlik forması olduğu kimi qalırdı. Dövlət kənd təsərrüfatı məhsulunun verilməsi planlaşdırıllarkən kəndin imkanı yox, dövlətin ehtiyacı əsas götürüldü (191, 278).

50-ci illərin əvvələrində xırda kolxozlарın iri kolxozlар halında birləşdirilməsi, nəhəng kolxozlарın yaradılması da kənd təsərrüfatının inkişafında əhəmiyyətli rol oynaya bilmədi.

1950-ci ildə kəndlilər vergilərin artırılması üzündən həyətyani sahələrdə məhsul istehsalını azaltmışdır. Bu vəziyyətin səbəbi xeyli dərəcədə kənd təsərrüfatına rəhbərlikdə inzibati amirlik sistemi, yerli təşəbbüsün məhdudlaşdırılması, planlaşdırmanın həddindən çox mərkəzləşdirilməsi, əməyin nəticələrində kolxozlarnın və kolxoçuların maddi maraq prinsipinin pozulması idi.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının satınalma qiyməti və əmək məhsuldarlığı aşağı idi (191, 282).

Həmin illərdə Azərbaycanda milli dirçəliş meyllerinə qarşı şovinist münasibət başlanmış, həmcinin Ermənistan ərazisində yaşayan 100 min nəfər azərbaycanlı Azərbaycana qovulmuşdu.

1953-cü ilin sentyabrından isə demokratianın inkişafı üçün şərait yarandı. Kənd təsərrüfatına diqqət artırıldı.

1953-1964-cü illər ölkənin tarixinə «subyektivizm və valyuntarizm» dövrü kimi daxil oldu.

60-ci illərin ortalarından kolxozlarda əməyin natura ilə ödənilməsinə son qoyulması əhalinin ərzaqla təmin olunmasında ciddi çətinliklər yaratmışdı.

60-ci illərin ortalarında kənd yaşayış məntəqələri, xüsusən iqtisadi cəhətdən zəif olan rayonlarda xeyli azalmışdı. Qayğısızlıq üzündən ən çox dağ rayonlarında yüzlərlə kənd boşalıb dağılmışdı. Abşeronda da bu vəziyyət davam edirdi.

60-ci illərdən başlayaraq yenidən davam etdirilən «müasir sovet məişətinin, «yeni mülki adət-ənənələrin formallaşması və onların həyata keçirilməsi prosesinə hələ 30-cu illərin sonunda başlanılmışdı (218).

60-80-ci illərin birinci yarısı isə ölkənin tarixinde çətin və ziddiyətli dövrlərdən biri idi. Həmin illərdə bir tərəfdən milyonlarla sovet adamlarının əmək fədakarlığı, səyləri nəticəsində müəyyən nailiyyətlər əldə edilmiş, digər tərəfdən isə ölkənin iqtisadi və ictimai həyatında mənfi hallar, öz həllini tapmayan problemlər artmışdı.

Bu zaman iqtisadi inkişafın əsas nəticələrindən birini əhatə edən vahid xalq təsərrüfat kompleksi yaradılmışdı.

1964-1982-ci illərdə isə əvvəlki dövrlərdən az və çox dərəcədə qalmış demokratik azadlıqlar ləğv edildi. Həmin illər ölkə tarixinə «durğunluq dövrü» kimi daxil oldu. Əvvəller müşahidə olunan Respublikaya işçi axını 60-ci

illərin axırlarından başlayaraq Respublika əhalisinin kənaraxını ilə əvəz olunmağa başladı.

60 və 80-ci illərin birinci yarısında idarəcilikdə həddən artıq mərkəzləşdirmə metodlarının tətbiqi və digər iqtisadi, siyasi, sosial sahələrdəki əyintilər nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı da çətinliklərə məruz qalmışdı.

70-ci illərdə Respublikada inzibati idarəciliyin gücənməsi, dövlət və plan intizamının möhkəmlənməsi, kadrlara qarşı tələbkarlığın, tapşırılan iş üçün məsuliyyətin artması nəticəsində xalq təsərrüfatında mühüm irəliləyişlər əldə olundu.

70-ci illərdə Respublikada kənd təsərrüfatının, xüsən pambıqcılığın, tərəvəzçiliyin, tütüncülüyün, 70-ci illərin sonlarından isə həm də üzümçülüyün inkişafına diqqət yetirildi.

Noyabr 1982-fevral 1984-cü illərdə isə ölkədə əmək intizamının möhkəmləndirilməsinə ciddi fikir verildi.

70-ci illərdə və 80-ci illərin 1-ci yarısında Respublikanın iqtisadiyyatındakı irəliləyişlər əhalinin güzəranına da təsir göstərdi.

70-80-ci illərin birinci yarısında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında Azərbaycanın payına düşən həcm artdı, lakin bu Respublika əhalisinin ərzaq məhsulları ilə təmin olunmasına öz müsbət təsirini göstərdi.

1985-ci ilin martından iqtisadi və siyasi islahatlara başlanıldı. Ölkədə prezident üsul idarəsi yaradıldı. Prezidentin fəaliyyəti ölkənin tarixinə «yenidənqurma, demokratiya və aşkarlıq dövrü» kimi daxil olmuşdur.

İnzibati amirlik, bürokratik – totalitar dövlət şəraitində ölkə qanunlarla, konstitusiayalarla deyil, başda duranın şəxsi iradəsi ilə idarə edilirdi, «demokratikləşmə», «aşkarlıq kimi çağırışlar qarmaqarışıqlıq salırdı.

Ümumiyyətlə, 70-ci illərdə və 80-ci illərin birinci yarısında cəmiyyətin böhranqabağı vəziyyəti, 80-ci illərin axırlarında azərbaycanlıların Ermənistan ərazilərindən qovulmaları, Azərbaycan torpaqlarının bütövlüyü uğrunda

erməni təcavüzkarlarına qarşı başlanan mübarizə kəndli ailələrinin məişətinə də olduqca mənfi təsir etmişdir.

Monoqrafiya 1990-cı ilin əvvəli ilə tamamlanır. 1990-cı ildən başlayaraq baş vermiş hadisələr SSRİ-nin dağıılması və Azərbaycan Respublikasında dövlət müstəqilliyinin yenidən bərpası uğrunda, həmçinin işgal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının erməni təcavüzkarlarından azad olunması uğrunda mübarizələr ailələrin quruluşuna, sosial vəziyyətinə, müəyyən ailə mərasimlərinə, ailənin mədəni həyatına da təsir etdi.

Monoqrafiya yazılırkən ailə və nikahın müxtəlif tarixi mərhələlərində istehsal münasibətlərinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq yeni formalar kəsb etdiyini və formalasdığını nəzərdə tutan tarixi materialist baxış əsas götürülmüş və ümumiyyətlə, mövzunun tarixilik prinsipinə uyğun surətdə yazılmazı zərurəti haqqında etnoqrafiya elminin tələblərinə riayət olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq azərbaycanlılarda monoqam ailə formasının demək olar ki, tam halda təşəkkül tapması və bununla əlaqədar ailənikah münasibətlərində tamamilə yeni ünsürlərin formalasması nəticəsinə gətirib çıxarıır ki, bu da xüsusi mülkiyyətin ləğvi ilə ailədə yeni münasibətlərin yaranmasına dəlalət edir.

Məlumdur ki, müasir ailə-məişət problemlərinin öyrənilməsi Azərbaycan etnoqrafiyasında mühüm yer tutur. Bu problem bizə qədər faktiki olaraq tədqiqatlardan kənarda qalmamış, Azərbaycan etnoqrafiyasında bu sahədə müəyyən təcrübə əldə edilmişdir (275, 338, 368, 314, 380, 315, 128, 129, 130, 131, 336, 227, 394, 4, 24, 34, 44, 40, 41, 94, 51, 50, 143, 149, 161, 169, 172, 169, 173, 187, 402, 391). Müəyyən məqalələr isə toy mərasimlərinə, milli bayramlara və digər adət-ənənələrə həsr edildiklərinə görə bu əsərlərin ətraflı təhlili üzərində dayanmışdır. Lakin tarixi-etnoqrafik baxımdan Azərbaycan ailəsi, onun müxtəlif problemləri ayrı-ayrı zonaların

timsalında öyrənilmişdir. Bu baxımdan R.Babayevanın, A.Sadıxovun və başqalarının xidmətləri təqdirəlayıqdır. Onların ailə məişətinin müxtəlif sahələrinə aid əsərləri, məqalə və dissertasiyaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Lakin bu əsərlərdə müasir Azərbaycan kənd ailəsinin və ailə-məişətinin öyrənilməsi qarşıya məqsəd kimi qoyulmamışdır. Bu baxımdan bu haqda yazılıacaq xüsusi bir əsərə ehtiyac duyulurdu.

H.A.Quliyevin 1953-cü ildə yazmış olduğu «Azərbaycan kolxozçu kəndlilərinin sosialist mədəniyyəti və məişəti /Quba rayonunun materialları əsasında/» adlı namizədlik dissertasiyasının 4-cü fəslində qadınların vəziyyəti, ailə başçısı, ailədə əmlak məsələsi, əmək bölgüsü, ailənin gəliri, ailədə uşaqların tərbiyəsi məsələlərindən, nikah, toy və doğum adətlərindən söhbət açılır (134). Q.Ə.Qeybullayevin «Azərbaycanlıların müasir kənd ailəsi və ailə məişəti» (Quba rayonunun materialları əsasında) adlı namizədlik dissertasiyasında yalnız Quba rayonunun ailə məişəti tədqiq olunmuşdur (101).

M.İ.Atakişiyevanın «Azərbaycanlıların keçmişdə və indi ailə-məişəti (Xaldan rayonunun materialları əsasında)» namizədlik dissertasiyasında (1953) Xalçandakı keçmiş və müasir ailə münasibətlərində bəhs olunur (45). Dissertasiyada ailə-məişəti müqayisəli tədqiq olunduğuna görə müasir ailə-məişəti haqqında məlumat çox azdır və həm də bu məlumat yalnız çöl etnoqrafik materiallarına əsaslanır.

Ə.K.Əhmədovun «Azərbaycanlıların ailə və ailə məişəti (Gürcüstan SSR-in Dmanisi rayonunun materialları əsasında)» mövzusunda namizədlik dissertasiyası isə (1968) Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlıların XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ailə icma qalıqları, ailə icmasının quruluşu, əmlak münasibətləri, ailənin idarə olunması, əmək bölgüsü, icmada ailədaxili münasibətlərdən, patronimiya məsələlərindən, həmçinin nikah-toy adətlərində və müasir sovet ailələrində əmlak,

təsərrüfat, ailədaxili münasibətlər və ailə bayramlarından bəhs olunur (37).

Q.İ. Qədirzadənin «Azərbaycanlıların müasir ailəsi (Naxçıvan MR-nın kənd rayonlarının materialları əsasında)» adlı (1983) namizədlik dissertasiyasında müasir kənd ailələrinin təsərrüfat həyatından, ailənin quruluşundan və nikah adətlərindən danışılır (41).

Q.Ə.Qeybullayevin «Azərbaycanlıların müasir kənd ailəsi və ailə möişəti» (Quba rayonunun materialları əsasında) adlı namizədlik dissertasiyasında Quba rayonunun ailə möişəti XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəlləri çərçivəsində tədqiq edilmişdir (101). «Azərbaycanlılarda ailə və nikah adlı» kitabında isə XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ailənin quruluşu, böyük ailələr, kiçik ailələr, ailədaxili qarşılıqlı münasibətlər, nikah, toy adətləri, doğum və uşaqların tərbiyəsi, Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması və ailə möişətində dəyişikliklərin başlanması məsələlərindən bəhs edir (109).

H.A.Quliyevin «Azərbaycanda ailə möişətinin bəzi məsələləri (keçmiş və müasir dövr)» (1986) adlı əsərinin keçmiş ailə möişəti adlı bölməsində XIX əsr də Azərbaycanda mövcud olan ailə formaları, nikah, ailədaxili münasibətləri, toy və uşaqların ailədə tərbiyəsi ilə bağlı olan adət-ənənələrdən bəhs olunur (131). Müasir kənd ailəsi bölməsində isə Sovet hakimiyyəti illərində ailələrdə dəyişikliklərin yaranması, ailədə qadınların vəziyyəti, müxtəlif ailə tiplərindən qısa şəkildə danışılır.

1992-ci ildə çap olılmış «Azərbaycanlıların müasir kənd ailəsi (Azərbaycanın qərb zonasının etnoqrafik materialları əsasında)» adlı monoqrafiyamızda Azərbaycanın qərb zonasının etnoqrafik materialları əsasında kənd ailələrinin sosial-iqtisadi xarakteristikası, quruluşu və ailə möişəti, ailə-nikah adətləri və mədəni həyatından bəhs olunur. Kitabda həmçinin tədqiq olunan zonanın etnoqrafik səciyyəsi və patronimiya qalıqlarından da danışılır (227).

İ.Hacıyevin «Azərbaycan kəndlilərinin təsərrüfat, möişət və mədəniyyətinin sosialistcəsinə yenidən qurulması» adlı dissertasiyası Qazax rayonunun materialları əsasında yazılmışdır. Dissertasiyanın axırıncı fəslində çox cüzi miqdarda kiçik və böyük ailələrdən, toy mərasimlərindən, ailədə qadınların vəziyyətindən, maarif və mədəniyyətin inkişafından söz açılır (402).

R.Tahirovun «Şimal-qərbi Azərbaycan kolxozçu kəndlilərinin müasir möişəti» adlı namizədlik dissertasiyada Sovet hakimiyyəti illərində bölgədə yaşayan kəndlilərin möişətində baş vermiş dəyişikliklər müəyyən qədər tədqiq olunmuşdur (376).

M.Abbasovanın «Ləzgilərin ailə adətləri (XIX əsrin axarı - XX əsr)» adlı dissertasiyasında Azərbaycanın şimal-qərqi bölgəsinin materialları əsasında ailə möişəti tədqiq olunmuşdur. Dissertasiyada ərazidə yaşayan ləzgilərin nikah adətləri, toy adətləri və toydan sonrakı adətlərindən bəhs olunur (1).

H.Həvilovun «Azərbaycan etnoqrafiyası» kitabının bir fəsl里 «Ailə və ailə möişəti» inə həsr olunmuşdur. Həmin fəsildə XIX əsr - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş böyük ailələr, ailədaxili münasibətlər, kiçik ailələrdə nikah qaydaları, toy mərasimi, doğum adətləri və dəfn mərasimi ilə bağlı yığcam məlumat verilir (394, 198-222).

T.Selimovun «Abşeronlular» adlı kitabında Abşeronun tarixi-etnoqrafik xarakteristikası, əhalinin möşgülüyü, nikah və toy adətləri, həmçinin Abşeron əhalisinin mənəvi mədəniyyətinin bəzi məsələlərinə toxunulur» (368).

Q.Cavadov və R.Hüseynovun «Udilər» adlı monoqrafiyası çöl etnoqrafik və ədəbiyyat materialları əsasında yazılmış, ancaq bir fəsil udinlərin ailə-möişəti məsələlərinə həsr olunmuşdur (406).

N.Quliyevanın «Azərbaycan tatları (ailə möişəti və mənəvi mədəniyyəti)» adlı namizədlik dissertasiyasının

ikinci fəqli tatların «Ailə və ailə möişətinə həsr olunmuş, üçüncü fəqli isə mənəvi mədəniyyəti əks etdirir. Dissertasiyada tat mənşəli ailələrin nikah adətlərindən, toy adətləri və tatların mənəvi mədəniyyətləri tədqiq olunmuş və müəllif uzunmüddətli qarşılıqlı yaşama nəticəsində azərbaycanlıların ailə möişətinin tatların ailə möişətinə təsirini (akkulturasiya) və möişətindəki oxşar cəhətləri müstəqil, yəni konverqensiya əsasında yaranmasını qeyd edir» (135).

M.Paşayevanın «Azərbaycanlıların ailə möişətində etnik ənənələr (XIX əsr və XX əsrin əvvəllerində Şəki-Zaqatala bölgəsinin materialları əsasında)» adlı namizədlik dissertasiyasında isə XIX əsrde və XX əsrin əvvəllerində Şəki-Zaqatala bölgəsində yaşayan udin, ingiloy, avar ailələrində ailə formalarından, nikah adətlərindən, ailənin mədəni həyatından Novruz, Ukur, Qorqot mərasimlərindən, Qurban, Orucluq və Mövlud bayramından, toy mərasimi, doğum və uşaqların ailə tərbiyəsi məsələlərindən söhbət açılır» (310).

Bizim 1997-ci ildə çap olunmuş "Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə möişəti" adlı əsərimizdə isə Azərbaycanda müasir kənd ailəsinin tərkibi, forması, quruluşu, funksiyaları, qohumluq sistemi, nikah, ailə adət-ənənələri və ailənin mədəni həyatı məsələləri əksini tapmış və ümumi Azərbaycanı əhatə edən materiallar əsasında yazılmışdır (132).

Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq 1920-1990-cı illərdə Azərbaycan kənd ailə möişəti xüsusi tədqiqat predmeti olmuş, sistemli şəkildə kənd rayonlarının materialları əsasında onun bütün tərəfləri araşdırılmış, Azərbaycan etnoqrafiya elmində ilk dəfə olaraq ailənin tam səciyyəsi verilmişdir. Monoqrafiyada müasir kənd ailəsinin funksiyaları, qohumluq sistemi, ailənin tərkibi, forması, quruluşu, sosial-mədəni həyatı, boşanma məsələləri, uşaqların ailədə tərbiyəsi ilə bağlı adətlər ilk dəfə ümməzərbaycan materialları əsasında nəzərdən keçirilmişdir.

Əsərin mənbə bazasının əsasını müəllifin 1983-1996-cı illərdə Azərbaycan kənd rayonları əhalisinin ailə-möişət münasibətlərini əks etdirən çöl etnoqrafik materialları, əhalinin 1926, 1939, 1956, 1970, 1979, 1989-cu il ümumittifaq siyahıyalınma materialları, etnoqrafik, ədəbiyyat, statistik materiallar, respublika Dövlət Arxivindən, Azərbaycan MEA Tarix İstututunun arxivindən, REA Etnologiya İstututunun Sankt-Peterburq hissəsinin kitabxanasından, Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsindən, VVAQ idarələrindən, habelə Azərbaycanın müəyyən bölgələrində xalq məhkəmələrindən, mədəniyyət mərkəzlərindən, statistika idarələrindən, cari arxivlərdən əldə etdiyi materiallar və müşahidələr ailə möişətinə dair dərc olunmuş məqalələr təşkil edir. Hərçinin respublika dövri mətbuatından da istifadə edilmişdir. Bu materiallar 1920-1990-cı illərdə kənddə iqtisadi, siyasi və mədəni həyatda baş verən dəyişikliklərin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini rəqəmlər vasitəsi ilə əyani şəkildə göstərməyə kömək etmişdir.

I FƏSİL

AİLƏNİN TƏRKİBİ, FORMASI VƏ QURULUŞU

1.1 Böyük ailənin və patronimiyanın qalıqları

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndli ailəsinin əsas etibarilə iki forması vardı: XIX əsrд qalıq halında mövcud olan iki-üç nəslin nümayəndələrini, başqa sözlə ata-ana, evli oğulların birgə yaşadıqları böyük patriarchal ailə, ər-arvad və uşaqlardan ibarət kiçik ailə.

Tədqiqat mövzumuz XX əsrin əvvəllərindən sonrakı dövrд ailə məişətini əhatə etdiyinə görə böyük ailə forması haqqında xülasə ilə kifayətlənməli olur. Bu onunla bağlıdır ki, qalıq halında saxlanmış patriarchal ailələr əlliklə kollektivləşmə və ailələrin torpaq sahələri və mal-qarasının kolxozlara keçməsi XX əsrin 30-cu illərinin I yarısında aradan qalxmışdır.

Məlum olduğu kimi, sinifli cəmiyyətlərin müəyyən tarixi mərhələlərində ailə müxtəlif formalarda təzahür etmişdir. Tədqiqatçılar bu ailə formalarının təsnifatını vermiş, XIX əsrд Qafqazda və o cümlədən Azərbaycanda saxlandığını yazmışlar. M.Kosven yazar: "Böyük ailələr tarixən təzahür etmişdir. O bütün xalqlara xas olmaqla ümumi cəmiyyətin inkişaf mərhələsi ilə uyğun olmuşdur" (225,70).

Əlbəttə, böyük ailələr tarixən mövcud olmuş və XX əsrin birinci rübündək Azərbaycanda da dərin kök salmış və müəyyən bir çərçivədə yəni bir neçə nigah müqaviləsi olan ailələrin, onların uşaqlarının, valideynlərinin və s. birgə yaşadığı ailə olmuşdur.

Beləliklə, böyük ailələrdə atanın tam hökmran olduğu təkkəbinilik, o dövrki şəraitdə hələ iqtisadi cəhətdən müstəqil olan monoqam ailənin yaranması demək deyildi. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı hələ elə bir seviyyəyə çatmadı ki, ər və arvaddan ibarət olan ayrıca kiçik bir

ailə təsərrüfatı müstəqil yolla idarə edə bilsin. Əməyin məhsuldarlığı cəmiyyət üzvlərini hələ tam təmin edə bilmədiyi bir şəraitdə yeganə təsərrüfat vahidi, yalnız ata xətti ilə bir-birinə qohum olan bir neçə (4-5) nəslin nümayəndələrindən, onların arvad və uşaqlarından ibarət olan patriarchal ailə ola bilərdi... Ailənin bütün üzvləri yalnız ataya tabe idi (394, 199-200).

Tədqiqatçılara görə, böyük ailələr insan həyatını davam etdirir, yəni bütün nəsil daxilində nəsilartırma prosesini əhatə etmək etibarilə adətən üç və nadir hallarda dörd nəsilli olurdular (389,36).

Böyük ailələrin başçısı ailədə münasibətlərin tənzimləyicisi işini görürdü (260, 13-14). Böyük ailənin təsərrüfat funksiyası onun xüsusi mülkiyyəti olan əmək alətləri və məhsul istehsalı üzərində qurulurdu. Ailənin əsas yol göstəreni, tənzimləyicisi isə onun başçısı kişi-ata olurdu (341, 105).

Bütün bu əlamətləri ilə böyük ailələr bir neçə növə bölünür: çoxşaxəli atılıq, çoxşaxəli qardaşlıq və birxətli bütöv qohum ailələr. Patriarchal ailələr isə tarixi baxımdan daha qədim ailələrdir (341,144).

XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində, hətta Sovet hakimiyyətinin ilk illərində Azərbaycanda patriarchal ailə ukladının çoxlu qalıqları vardı. Bu tip ailələrdə yetim uşaqlar əminin, yaxud dayının himayəsində böyüyürdülər. Əmlak isə ailə daxilində şəriətə əsasən bölündürdü. Oğlan uşaqlarına pay qızlardan çox verilirdi. Ailə başçısı dul qalmış qadına nikah müqaviləsinə əsasən gotirdiyi cehizdən əlavə əmlakın 8/1 hissəsini verirdi (389, 232).

Etnoqrafiya elmində böyük patrilokal ailə formasının yaranması xüsusi mülkiyyətin təşəkkülü və ata nəslinin qərarlaşması nəticəsində ibtidai kənd icmasına keçilməsi ilə əlaqələndirilir. Deməli, qan qohumluğuna mənsub adamları əhatə edən qəbiləni böyük patriarchal ailə əvəz etmişdir. Özlüyündə aydındır ki, belə ailə təsərrüfat özəyi

idi, onun üzvləri birgə istehsal edir, birgə mənimsəyirdilər (129,88).

Vergi qoyularkən ailə üzvlərinin deyil, «tüstü»lərin nəzərə alınması Azərbaycan kəndlərində natural təsərrüfatın hələ də mövcud olması ailələrin parçalanmasının qarşısını alırdı. Çöl materialımızdan göründüyü kimi, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində XX əsrin əvvəllerində böyük ailələr hələ də qalırdı.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Babek rayonunun Sirab kəndində böyük ailələr «ev», yaxud «xanlıqlar evi» adlandırılırdı. Burada, həmçinin, zəhmətkeş Kənkan Qəzenfər ağanın evi, İngilis ağanın evi, Ağababa xanın evi, İbrahim xanın evi olub. Bu ailələr six şəkildə yaşayırdılar. Onların sahəsi isə kəndin kənarında yerləşirdi. Torpağı əkib becərildilər. Bəzən böyük ailələrin yaşayış şəraiti pisləşəndə torpaq sahəsi çox və əlverişli olan kəndlərə köçüb orada məskunlaşır, əkinçilik və heyvandarlıqla, həmçinin xırda ticarətlə məşğul olurdular.

Bakı kəndlərində yaşayan ailələrdə kişilər əsas etibarilə mədənlərdə, zavodlarda, yaxud da kolxoz və sovxozlarda işləyirdilər.

Lakin bu cəhət Bakı kəndlərində böyük ailələrin qalmasına maneçilik törətmirdi. Novxanı kəndində 30-cu illərdə belə bir ailə mövcud idi. Məmmədov Dadaşbala və qardaşlarının ailəsi də böyük ailə idi. Ailənin məşğuliyyəti əsasən qoyunçuluq idi. Dadaşbala, Seyfəl, Səfa qoyunçuluqla məşğul olur, Baba baliqçi, Səda kənddə sürücü, Fəda hesabdar işləyirdi. Onlar birlikdə yaşayırdılar. Evlənmişdilər, ailə sahibi idilər. 1941-ci ildə qardaşlar müharibəyə getdilər. Daha ailə öz bütövlüyünü saxlaya bilmədi.

Böyük ailələrin özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi. Onların ümumi qəbirstanlığı olurdu. Ailə qan qohumluğuna əsaslanır və belə hesab edirdilər ki, qan qohumluğu borcdur, istəsə də, istəməsə də onların biri digərinə kömək etməlidir.

Böyük ailələr nəsil tərkibinə görə mürəkkəb quruluşa malik idi. Ailə başçısı vəfat etdikdə, adətə görə, böyük oğul ailəni idarə edirdi.

Məlumdur ki, tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində Azərbaycanda böyük ailələrdə ailə üzvlərinin məşğuliyyəti əsasən heyvandarlıq, əkinçilik, ipəkçilik və bağçılıq idi. Çünkü Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, sənayeyə nisbətən üstünlük təşkil edirdi. Yəni əhalinin əksəriyyəti əsasən kənd təsərrüfatı işləri ilə məşğul olurdu.

Azərbaycanda 1916-cı ilin məlumatına görə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan əhalinin sayı 2.000.000 nəfər idi ki, bu da ümumi əhalinin 76,5%-ni təşkil edirdi. Kənd təsərrüfatı sahəsində birinci yeri əkinçilik tutur, sonra maldarlıq, bağçılıq, ipəkçilik və s. gəlirdi (79,78). Əkinçilikdə, əsasən xış (cüt), qara kotan, ağaç mala, bel, çin, oraq, dəryaz, yaba, vəl, şana, kürək və s. kimi sadə alətlərdən istifadə olunuru. Kənd yerlərində böyük ailələrin saxlanmasın səbəbi əsas etibarilə bu idi.

Böyük ailələrin özünəməxsus adətləri, ənənələri olmuşdur. Bu isə istor təsərrüfatın müxtəlif sahələrinə məxsus işlərin görülməsində, ailədaxili əmək bölgüsündə, ailədaxili münasibətlərdə və s. özünü göstərirdi.

Məlumdur ki, böyük ailələrin kiçik ailələrlə əvəz olunması tarixi prosesdir və tarixin müxtəlif mərhələlərində ləng də olsa, bu əvəzolunma davam etmiş, tədricən Azərbaycan kəndlərində böyük ailələr əsasında patronimik nəsillər yaranmışdır.

Böyük ailələrin bölünməsi nəticəsində müəyyən təsərrüfat və ideoloji birliyə malik olan qohum qrup-patronimianının yaranması qanuna uyğun proses kimi Cənubi Qafqazın hər yerində tədqiqatçılar tərəfindən təsbit edilmişdir. Cənubi Qafqazda patronimiya məsələlərinin öyrənilməsi səhəsində M.Kosven və X.R. Xaradzenin tədqiqat işləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. M.O.Kosven Qafqaz xalqlarının ictimai quruluşunu xarakterizə etmiş

ailə həyatını və ailə-nikah münasibətlərini tədqiq edərək elmə patronimiya anlayışını gətirmişdir (225, 221).

Patronimik qrupların (yəni mənşəcə böyük patriarchal ailələrin kiçik ailələrə parçalanması əsasında yaranmış qohum qruplar) ən mühüm səciyyəvi cəhəti bu ailələrin bir-birinə qarşılıqlı kömək etmələri idi.

Bələ qruplar üçün M.Kosven etnoqrafiyada ilk dəfə olaraq patronimiya terminini tətbiq etmişdir. O yazırıdı: «Patronimiya bir patriarchal ailə icmasının böyüməsi və parçalanması nəticəsində yaranmış, bu və ya digər dərəcədə əsil ürnumi patronimik təsərrüfat ictimai və ideoloji birliyi saxlayan, yəni ağısaqqallar tərəfindən ailələrin adlara bölünməsi nəticəsində yaranan ailə qruplarının məcmusudur» (225, 87).

Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində əksəriyyət təşkil etmiş kiçik ailələrdə qarşılıqlı köməyə, icma əlaqələrinə ehtiyac duyulurdu. Bir çox ortabab və kasib təsərrüfatlarda ailələr yuxarıda qeyd edildiyi kimi tarla işlərini görmək və maldarlıqla məşğul olmaq üçün birləşirdilər. Digər icmaçıya köməyə gəlmek, onun sevincinə (toy, uşağın doğulması və s) və kədərinə (ölüm, təbii fəlakət, şikəst olma və s.) şərık olmaq hər bir kəndli ailəsinin vacib borcu sayılırdı. Məhz bələ hallarda Azərbaycan ailəsinin icma ilə sıx bağlılığı təzahür olunurdu, yəni ailə yaxın qohum qruplar ilə sıx vəhdətdə olurdu.

Patronimik familiyalar adamların konkret nəslə və ailəyə mənsubiyyətini bildirir. Bu böyük təsərrüfatda yaşadıqda xüsusilə vacib idi. Bələ olan təqdirdə nəslin familiyasını daşıyan familiyalı adamların oğlu və nəvəsi olması şərt deyil. O sadəcə olaraq birgə təsərrüfatda məşğul olan evlərin sakinlərinə mənsub idi. Patronimik familiyalar bir kökdən törəyən nəslə aid idi. Azərbaycanda nadir hallarda ailə başçısı qadın olan təsərrüfatlarda uşaqların familiyalarının adlanmasında patronimiya ilə uşaqların şərait yaranır və birgə patronimianın da olmasına şərait yaranır və

müvafiq surətdə matronimik familiyaların ailə başçısının adı ilə göstərilən münasibətlərə dəlalət edirdi. Patronimik ailələr öz aralarında, qarşılıqlı yardım əsasında birliyə malik idi.

Gürjüstan Respublikasının Başkecid rayonu ərazisində yaşayan azərbaycanlıların ailə-məişətini tədqiq edən Ə.Əhmədovun fikrincə, patronimik qruplar Azərbaycanda «Bir evdən ayrılanlar», «Bir atanın uşaqları», «Bir kökdən olanlar», «Bir nəsildən olanlar», «Bir tayfanın adamları», «Bir arxdan olanlar» və s. kimi ifadə olunur (41,92).

Əlbəttə, həmin ifadələr indi də Azərbaycan ərazisində yaşayan azərbaycanlılar arasında geniş yayılmışdır.

Azərbaycanın müxtəlif zonalarında yerləşən kəndlər öz quruluşu etibarı ilə patronimik nəsillərin ümumi kəndin əhalisinin qruplaşdırıldığı və ümumilikdə bütöv kəndi təşkil etdiyini sübut edir.

Lakin həmin patronimik qruplar müxtəlif bölgələrdə müxtəlif cür adlanır. Məsələn, tırələr, nəsillər, nəsil ocağı, və s.

Sərqi Azərbaycanda patronimiya aşağıdakı terminlərə ifadə olunur: «tayfa», «övlad», «uşağı», «nəsil», «törəmə», «əğrabə», həmçinin «kürək» (Abşeronun Əhmədli kəndində), «təbəh» (Şamaxıda), «kök» (Şahdağ qrupu xalqlarında), «tum» (tatlıarda), «toxum» (ləzgilərdə) (315,15).

Patronimik adlar çox vaxt lı, li, lu şəkilçisi, bəzən isə cəm şəkilçisi olan lar, lər ilə tamamlanır (məsələn, Əhmədli əqrabası, Rəhimlər nəсли, Zeynalli təbəhi, Zarbalılar və digərləri) (295, 15).

Müxtəlif rayonların kəndlərində nəsillərin yerləşməsi və ayrı-ayrı patronimik adlarla adlandırılması da faktdır. Həmin patronimik adlarda isə məşğuliyyət, familiya, ləqəb, yer adları və s. xarakterizə olunur. Azərbaycanın hər yerində patronimianın qalıqlarından ictimai birlik

(nəsil, tırə, qarşılıqlı kömək- toyda, yasda, ev tikməkdə və s.) qalmaqdadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda bütün kəndlərin ümumi quruluşu demək olar ki, oxşardır. Yəni kəndlər ayrı-ayrı patronimik nəsillərdən ibarətdir. Hər bir nəsil isə ümumi bir adla adlandırılır və kəndlərdə bir neçə patronimik nəsillərin mövcudluğuna səbəb olur.

Azərbaycanın bütün bölgələrində yaşılı nəsillərin ənənələrinə sadıq qalan patronimiya üzvləri xeyir və şər işlərində qarşılıqlı kömək edirlər. Bu adət el arasında əhəmiyyətini indi də saxlamışdır (404, 58).

Xalqımızın mösətində patronimiya əsasında formalasmış adətlərdən biri də «qarşılıqlı yardım»dır. Qarşılıqlı yardımda həm kişilər, həm də qadınlar iştirak edirlər. Bu adət əsas etibarilə ev tikdirdikdə, məhsul topladıqda, ot çalındıqda, toy edildikdə, dəfn mərasimlərində icra edilirdi. Xalq arasında «hoy (hav) etmək» də adlanırdı.

Keçmişdə olduğu kimi, tədqiq etdiyimiz dövrdə də toy edərkən ümumi işlərə kömək etməklə yanaşı, qohum-qonşular qızın cehizlərinin alınmasında da bir-birlərinə kömək edirdilər. Bu adəti azərbaycanlılarda nəzərə alaraq Q.Çursin yazırıdı: «Zaqafqaziya tatarlarında ərə gedən qızın hər bir qohumu ona ev işlərində zəruri olan hər hansı əşya kimi qazan, kuzə, ləyən, sandıq və s. gətirirdilər. Eyni zamanda oğlanın qohumlari toy xərclərini ödəmək üçün oğlanın valideynlərinə pul köməyi edirdilər» (399,29).

«Ziyانlıq» qarşılıqlı yardım forması isə XX əsrin 30-cu illərinə qədər əkinçiliklə məşğul olan kəndlərdə daha geniş yayılmışdı. Kəndlərdə hər bir kəndli inək, camış, qoyun və s. saxlayırdı. Mal-qaranın müxtəlif səbəblər (xüsusilə təbii fəlakət) üzündən itirilməsi ailə üzvü üçün böyük maddi zərərə səbəb olurdu. Ona görə də belə hallarda qohum qrupa mənsub ailələr zərərə şərik olur və ziyanla düşmüş ailəyə kömək edirdilər. Yəni təsadüf nəticəsində heyvanın qıcı qırılırdısa, canavar yaralayırdısa,

həmin heyvanı kəsir və ətini bərabər surətdə qohum qruppanın ailələri arasında bölürdülər. Həmin ətdən istifadə edilməsə də qohumlar zərərə düşmüş ailəyə haqqı ödəyirdi. Ailənin inəyinin ölməsi «ziyanlıq», ziyanlığa düşmüş şəxsə yardım isə «qarşılıqlı kömək» adlanır (409).

Qeyd etmək lazımdır ki, kolxoz quruluşundan sonra bu adət aradan çıxmışdır. Patronimik nəsillərin ailələrində geniş yayılmış adətlərdən biri də qohum ailələrin təsərrüfat işlərində (əkin, biçin döyüm və s.) bir-birinə kömək etmələri idi. Qeyd edilməlidir ki, dağ rayonlarında yaşayan qadınlar da kişilərlə bərabər ot çalır və biçin biçirdilər.

Patronimik nəsillərdə əvvəlki adətləri gözləmək Sovet hakimiyyəti illərində də qalmışdı. Məsələn, mal-qara saxlayanların otu, yemi qurtaranda onlar bir-birlərinə kömək edir, əl tuturdular. Kənd rayonlarında belə bir adət vardır. İmkansıza, iş görməyi bacarmayan qocalara, yetimlərə qohum-əqraba kömək edir, onların ev-əşiklərini sahmana salırdılar.

Kənddaxili qaydaya görə imkansız adamlara imkanlılarının köməyi "alicənablıq" sayılır. Bu adətə görə Sovet hakimiyyətinin ilk illərində kəndə işləmək üçün gələn müəllimlər, həkimlər və müxtəlif peşə sahibləri hörmətlə qarşılanırdı. Onlara vaxtaşırı pulsuz ət, yumurta, qatıq, bostan-tərəvəz məhsulları, pay göndərirdilər.

Keçmişdə geniş yayılmış qarşılıqlı yardım formasından biri də «damazlıq» verməkdir. Həmin adəti xarakterizə edərək Q.Çursin yazırıdı: «Belə adət Cənubi Qafqaz tatarları arasında məlum idi». Bu, ev heyvanlarına ehtiyacı olanlara kömək adəti olub- «damazlıq», yaxud «təmazlux» adlanır. Müəyyən səbəblərdən ev heyvanı olmayan hər hansı kəndli qonşularını heyvan bağışlamaq məqsədilə nahara dəvət edirdi. Gələnlər kəndliyə isteklərindən asılı olaraq qoyun, yaxud inək bağışlayırdılar (at və öküz bağışlamırdılar)" (399, 29). Bağışlanılan dana, qoyun, keçi, inək «damazlıq» adlanırdı.

Bu adətlər Azərbaycan kəndlərində müəyyən dərəcədə qalmaqdadır. İndi də gəlin köçürülən qızlara "ata malı" adı ilə damazlıq olaraq "inək və ya camış balası" verirlər.

Patronimik nəsillərdə keçmişdə olduğu kimi tədqiq etdiyimiz dövrə alışma adəti qalmaqdadır. Bayramqabağı vaxtlarda patronimik qruppanın ailələri cöngəni, yaxud qoçu alışma (bölmüşmə) edirlər. Alışmada iştirak edən şəxsler arasında ət gözəyari, çəkilmədən bərabər bölünür. Alışma adətinin xüsusi qaydaları vardır. Belə ki, mal iyiyəsinə heyvanın başı, ayağı, qarını verilir, istərsə o, özü də pay olanlara yoldaşlıq edə bilər.

Heyvan kəsilməzdən əvvəl ona gözəyari qiymət qoyulur, kəsildikdən sonra bərabər paylara bölünərdi. Həmin qiymət payçılar tərəfindən ödənilirdi. Bəzən buğda ilə də alışma edərdilər. Paylar çəkilər, üç ətin ağırlığı qədər buğda verilərdi. Etnoqraf H.Həvələrov «Martda mərək» adlı kitabında yazar ki, xalqımızın təsərrüfat həyatı və məişəti ilə bağlı olan qar-şılıqlı yardım institutunun bir çox formaları etnoqrafik ədəbiyyatımızda Q.Qaraqaşlı, Q.Cavadov, V.Çıraqzadə, Q.Rəcəbov və M.Quliyev tərəfindən öyrənilmişdir (395,107). O alışma, ziyanolıq, damazlıq, əvrəz, cey, iməcilik haqqında məlumat verir və qeyd edir ki, indi də Lənkəran-Astara bölgəsində qadınlar arasında «şəriklilik» adı ilə iməcilik el qaydasına rast gəlinir (395, 110).

Tanınmış etnoqraf Q.Qaraqaşlı azərbaycanlıların təsərrüfat həyatında ənənəvi olaraq kök salmış hoy, iməcilik, ceyə, mödkəm, avaca, umya, dədəl, həmgələ və digər formalardan bəhs edir (207, 254-255). Q.Rəcəbov və V.Çıraqzadə ziyanolıq və damazlıq, M.Quliyev Quba-Xaçmaz zonasında xalçaçılıq sənətində mövcud olan el köməkliklərindən, Q.Cavadov isə ortaqlıq, əvrəz, pərəkar, iməcilik, amanat, toy payı, bəy qoydu və s. el köməklikləri adətləri barədə məlumat verir (404). Alışma adəti

Azərbaycanın hər yerində demək olar ki, indi də qalmaqdadır.

Ümumiyyətlə, haqqında bəhs olunan bu adətlər təkcə patronimiya ilə bağlı olmayıb, kiçik ailələr arasında da mövcud idi.

Demək olar ki, Azərbaycanın hər yerində müqəddəs yerlərə sitayış edirlər. Məsələn, Qubadlı rayonunun Əliqululuşağı kəndində «İmamzadə», «Yeddi qardaş» piri və Əhməd kişinin həyətindəki "Qara daş" kənd əhalisinin sitayış yeridir. «Yeddi qardaş» piri diblərindən çay axan 7 çinardan ibarət idi. «Qara daş»ın kənarında isə çiraq yanındır.

Azərbaycanın bütün bölgələrində saqqız ağacı, dağdağan, çinar, əncir və s. müqəddəs ağac sayılır. Saqqız ağacı həm də camaatın sitayış etdikləri Səfikürd kəndində Kərbalayı Əmirin «Saqqız ocağı», Qarqucaq kəndi yaxınlığındakı "Tək saqqız" ağacı and yeri, nəzir yeridir. El arasında dağdağan ağacından muncuq düzəldilir. Muncuqların üzəri odda isidilmiş, şıslə dağlanaraq uşaqların üstündən, bəzən də heyvanların buynuzundan asırlar. Xalq arasında belə bir misal da vardır. «Dağdağan bəd nəzəri, bəd gözü qaytarandır».

Ümumiyyətlə, böyük ailənin və ya patriarchal ailələrin rəmzi mənada tarixi davamı olan patronimianın mövcudluğunu müasir kənd ailələrinin təşkil etdikləri nəsillər, tirələr, tayfalar, famillər, nəsil ocağı, obalar, şenliklər, məhəllələr və s. bu kimi patronimik birliliklərin mövcudluğunu əsaslandırır, təsdiqləyir. Yuxarıda böyük patriarchal ailələr və bilavasitə onlarla bağlı patronimik qruppalar barədə verdiyimiz xülasə göstərir ki, əvvəlki əsrlərdə Azərbaycan kəndlərində mövcud olmuş patronimik adətlər və ənənələr indi də qalmaqdadır.

Q.Qeybullayev qeyd edir ki, tarixən böyük ailələrin, yaxud etnoqrafiya elmində deyildiyi kimi, ailə icmalarının aradan qalxması məhz bu iqtisadi özülün-icma torpaq mülkiyyətinin dağıılması ilə əlaqədardır. XIX əsrд

Azərbayjanda qalıq şəklində qalmış böyük ailənin xarakterik xüsusiyyəti məhz onun birgə təsərrüfata malik olması idi. Böyük ailə kiçik ailələrə parçalandıqdan sonra bu təsərrüfat birligi həmin kiçik ailələr arasında müəyyən şərtlərlə davam edirdi, lakin məhsul bölündüyüünə görə artıq böyük ailə deyildi. Bu artıq patronimiyaya məxsus xüsusiyyətdir (129, 98).

Quba rayonun Alpan kəndində 30-cu illərə qədər böyük ailələr çox idi. Xalq arasında deyirdilər: «bir dam altında 4-5 qardaş birlikdə yaşayırlar.» Məsələn, 30-cu illərdə Molla İsləm, Hacıyev Baxış, Hacıyev Əmhəmzə, Hacıyev Cabbar, Hacıyev İbadulla və Hacıyev Hacı birlikdə yaşayırdılar. İslamin həyat yoldaşı İmnə, üç qızı və iki oğlu, Baxışın həyat yoldaşı Nicabət və dörd qızı, İbadulla həyat yoldaşı Ağaxanım, iki qızı və iki oğlu, Hacı həyat yoldaşı Qızılıgül və iki oğlu ilə birlikdə yaşayırdılar.

Ailə əsasən əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul idi. Ailədaxili təsərrüfat bölgüsü ailədə vacib sayılırdı.

Ümumiyyətlə, Azərbayjanda böyük ailə qalığı XIX əsrde və XX əsrin 30-cu illərinədək qalmaqdır. Onun aradan çıxmasını labüb edən bir sıra amillər vardır. Əvvələ, Azərbaycanda kapitalist istehsal üsulunun inkişaf etməsi Azərbaycan kəndlərində feodal-patriarxal təsərrüfatının qalıqlarını aradan qaldırırdı. Həmçinin ictimai istehsal üsulunun yaranması ilə torpaqların kolxoz təsərrüfatlarında cəmləşdirilməsi böyük ailələrin aradan çıxmasına şərait yaratdı.

1.2. Kiçik ailə

XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda böyük ailələrin parçalanması başlayır və beləliklə xüsusi mülkiyyətin doğulduğu bu universal ailə forması aradan çıxır. Kolxoz quruluşunun təsiri altında böyük ailələr kiçik ailələrə ayrıldılar. Nəticədə əsasını monoqam kəbin təşkil edən kiçik ailələrin tərkibi ər, arvad və uşaqlar, yaxud ata

və ya ananın yaxın qohumlarından birinin evli oğullardan biri ilə yaşaması qaydası geniş yayılmağa başlandı. Monoqam ailə təkkəbinliyə əsaslanan və tərkibində orta hesabla 5-6 nəfərdən çox olmayan ailə birliyidir (392, 199).

F. Engelsin təbirincə ifadə etsək, monoqamiya elə bir ilk ailə forması idi ki, onun əsasını təbii şərait deyil, iqtisadi şərait təşkil edirdi. Yəni kortəbii surətdə meydana gəlmış ilk ümumi mülkiyyət təşkil edirdi (165, 68).

Kiçik ailə formasının təşəkkülü prosesinin mahiyyəti tamamilə aydın deyil.

N. Kislyakovun fikrincə ümumi əlamətlərinə görə patriarchal ailələr haqqında eyni xronoloji xəritəni göstərmək olar. Belə ki, patriarchal ailələr e.ə. I minillikdən eramızın I əsrinədək inkişaf etmiş, sonra onun yeni forması-kiçik ailələr bizim eramızın I minilliyinin ortalarında şəhərlərdə və inkişaf etmiş rayonlarda köçərilərin həyatında isə X-XII əsrlərdə meydana gəlmişdir. Onu qeyd etmək olar ki, iqtisadi cəhətdən geridə qalmış rayonlarda böyük patriarchal ailələrin dağılması prosesi XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərinədək, faktiki olaraq Sosialist inqilabınadək davam etmişdi (220, 16).

Müəllifə görə əvvəller yeni quruluşlu ailələr tam dolğun deyildi və bəzən bu proses geriye inkişaf edirdi. Yəni ailənin evlənmiş oğulları valideynləri ilə bərabər yaşamağa başlayırdılar. Bununla da onlar keçid xarakterli ailə inkişafının müasir mərhələsinə ədalətli baxırdılar. Beləliklə, bu proses kiçik ailələrin iki yol ilə böyük bölünməz və kiçik ailənin yeni yolu ilə getməsini təmin edirdi. Belə ki, yeni ailə qurmuş şəxslər valideynlərindən ayrılib ayrı yaşayırdılar.

Q. Qeybullayev yazır ki, böyük ailə ilə kiçik ailə arasında iki fərq vardı: birinci, ailə üzvlərinin sayına görə, ikincisi, böyük ailədə varıdat bütün ailəyə məxsus olduğu halda, kiçik ailədə yalnız onun başçısına-kişiye məxsus idi (129, 88).

Ailə tədqiqatçısı A. Ponomaryovun fikrincə, ailədaxili sosial münasibətlər ailə üzvlərinin sosial-sinfi və sosial-peşə münasibətləri, onların təhsili, ailə quruluşunun demoqrafiyası, həmçinin nəsl və nikah münasibətləri, uşaqların sayı, qohumluğun xarakteri və özünəməxsusluğunu (düz və yan qohumluq, övladlığa götürmə-oğulluğa, qızlığa və s.); etnik cəhəti-milliyəti və ər-arvad arasındaki qarşılıqlı əlaqəni göstərmə, valideynlərin, uşaqların və digər münasibətləri ilə səciyyələnir (312,141).

Ailədə bir neçə nəsil-bir, iki, üç və ya dörd nəsil yaşaya bilər. Əgər ailədə üç və daha çox nəsil (məsələn, baba-nənə, ata-ana, və uşaqlar, nəvələr) yaşayırsa, belə ailə mürəkkəb ailə adlanır. Ailədə bir (ər-arvad) və iki (ata-ana və uşaqlar, ana və uşaqlar, ata və uşaqlar) nəsil yaşayırsa, belə ailə nuklear ailə sayılır.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, Azərbaycanda kiçik ailə forması XIX əsrən əvvəl də mövcud idi. Lakin bu ailə formasının hakim mövqeyə malik olması ərimizin 30-cu illərindən başlanır.

Tədqiqat göstərir ki, müasir kənd ailələrdə nuklear ailə tipi üstünlük təşkil edir. Buraya bir nikah müqaviləsinə əsaslanan ailələr daxildir. Onlara kiçik yaşı uşaqlar, yəni nikaha daxil olmayan oğlanlar və qızlar, həmçinin kişi və ya qadının valideynlərindən biri yaşayan ailələr daxildir. Müxtəlif bölgələrdə tek-tək rast gəlinən bölünməmiş ailələrin əksəriyəti isə valideynlərin evli oğlu ilə birlikdə yaşadığı ailələrdir. Atanın təsərrüfatı torpağıbecərmək məqsədilə oğlanlarından birində qalır. İki və daha artıq qardaşın və valideynlərin birlikdə yaşadıqları ailələrə çox az təsədűf olunur (342,38). Aydındır ki, bu çoxüzvlü ailələri böyük patriarchal ailə forması hesab etmək olmaz.

60-cı illərin əvvələrində məşhur ingilis sosioloqu V. Qud «Ailədə dünya inqilabı» adlı əsərində bir çox ölkələrdə olaraq dəqiq sosialoji tədqiqatlar aparmış və müasir ailənin nuklear /nucleus nüvə, mahiyyət/ ailə təklif etmişdir. Tədqiqatçının fikrincə niklear ailələrin (ailə-

nüvə) tərkibinə valideynlər, övladlar və ailənin digər üzvləri daxildir (420, 28-29). Uşaqlardan biri evləndikdən sonra valideynləri ilə birlikdə yaşayırsa, nuklear ailəyə çevrilir. Bir yerdə yaşayan və bir-biri ilə ümumi təsərrüfatla bağlı olan iki nuklear ailə böyük patriarchal ailə yox, mürəkkəb ailə hesab olunur.

Natamam ailə əksər hallarda boşanma və ölüm nəticəsində yaranır. Əgər ər-arvad birligdə deyil, ayrı-ayrı yerlərdə yaşayırlarsa, belə ailə də natamam ailə sayılır. Natamam ailənin bir növü də: tək analar nikahdan kənar doğulmuş bir və ya iki uşaqla birlikdə yaşayanlar daxildir (177,12).

Azərbaycanda yaşayan ailələrin üzvlərinin ümumi sayını, ailə üzvlərinin say tərkibini, ailə üzvlərinin orta sayını, həmçinin kənd ailələrinin orta sayının dinamikasını izləmək və fikrimizi əsaslandırmaq məqsədi ilə faktlara müraciət edək: Azərbaycanda 1920-ci ildə 1952,0 nəfər əhali yaşayırırdı, 1925-ci ildə isə 347411 ailə var idi (244,96).

1926-ci il əhalinin siyahıyalınması dövründə Azərbaycanda 2314571 nəfər əhali yaşayırırdı. Onlardan 1212861 nəfəri kişi və 1101710 nəfər qadın idi. Kişilərin 197343 nəfəri evlənməyənlər, 486262 nəfəri evlilər, 17792 nəfəri dular, 2101 nəfəri boşanmışlar, 6369 nəfərin isə nigah vəziyyətinin səbəbi məlum olmayan şəxslər idi. Qadınların 66228 nəfəri qızlar, 478362 nəfəri evlilər, 131206 nəfəri dular, 4988 nəfəri boşananlar, 4496 nəfəri isə nigah vəziyyətinin səbəbi bilinməyənlər idi (92. 114, 130, 131).

Azərbaycanın kəndlərində yaşayan 481172 nəfər kişinin 122657 nəfər evlənməyənlər, 339294 nəfər evlilər, 13231 nəfər dular, 1099 nəfər boşananlar, 481172 nəfərin nigah vəziyyəti bilinməyənlər idi. Kəndlərdə yaşayan qadınlar 475520 nəfər idi. Onların 35979 nəfəri evlənməyənlər, 344121 nəfəri evlilər 90524 nəfəri dular,

1628 nəfəri boşanmışlar, 3268 nəfəri nigah vəziyyəti bilinməyənlər idi (92, 118).

Qeyd etmək lazımdır ki, 1926-cı ildə işləyən kişilərin sayı 655097 nəfər, işləməyənlər isə 54770 nəfər, işləyən qadınlar 159837 nəfər, işləməyənlər 525448 nəfər idilər.

İşləyən kişilərin 134625 nəfəri fəhlələr idi. 10630 nəfər isə fəhlə olmaqla işsiz idilər. Qadınlar arasında 9409 nəfər fəhlə işləyirdi. 104821 nəfər isə fəhlə idilər, amma işləmirdilər. 48364 nəfər kişi qulluqçu kimi müxtəlif sahələrdə işləyirdilər. 7304 kişi isə qulluqçu olmaqla işləmirdilər. 104821 nəfər qadın qulluqçu kimi işləyirdilər. 46193 nəfər qadın isə işləməyən qulluqçular idilər (92, 22).

Tək yaşayan, tək təsərrüfatı olan və tək yaşayaraq işləyib ailəsinə kömək edən cəmi işləyən kişilər 423933 nəfər idilər. Onların 87818 nəfəri hələ evlənməmişdi. 221762 nəfəri evli idilər. 9487 nəfər dul, 981 nəfəri boşanmış, 3885 nəfəri ailə vəziyyəti göstərilməyənlər idi.

Qadınlar arasında isə bu tip olan işləməyənlər 112817 nəfər idilər. Onların 8864 nəfəri qızlar, 83178 nəfəri ailəlilər, 19195 nəfəri dul, 571 nəfəri boşanmış, 1009 nəfərin ailə vəziyyəti göstərilməyənlər idi.

İşləməyən, təsərrüfatı olan, tək yaşayan və ailə üzvlərinə kömək edən kişilər 33285 nəfərdir. Onların 21437 nəfəri evlənməyənlər 8801 nəfəri evlilər, 2571 nəfəri dul, 51 nəfəri boşanmış, 425 nəfəri isə ailə vəziyyəti göstərilməyənlərdir. İşləməyən qadınlar isə 352444 nəfərdir. Onlardan 27376 nəfəri evlənməyənlər, 257246 nəfəri ailəlilər, 64537 nəfəri dul, 1129 nəfəri boşanmış, 2156 nəfəri isə ailə vəziyyətinin səbəbi göstəriməyənlərdir (92, 123-124).

Həmçinin həmin tip şəxslərin kənd yerlərində yaşayanların tərkibi aşağıdakı kimidir. Cəmi işləyən kişilər 374296 nəfər idilər. Evlənməyənlər 78967, ailəlilər 282520, dular 8459, boşanmışlar 827, səbəbi məlum olmayanlar 3523 nəfərdirlər. İşləməyən kişilər 26384 nəfərdir. İşləməyənlərin 16255-i ailəsiz, 7504-ü ailəli,

2227-si dul olanlar, 40 nəfəri boşanmışlar, 358 nəfərin ailə vəziyyətinin səbəbi göstərilməyənlərdir.

Kənd yerlərində işləyən tek qadınlar 100822 nəfər idilər. Onların 8194 nəfəri ailə qurmamış, 76021 nəfəri ailəli, 15540-ı dul, 296-sı boşanmış, 771 nəfəri ailə vəziyyəti məlum olmayanlardır. İşləməyən tek qadınlar isə 302014 nəfərdirlər. Onların 22916 nəfəri qızlar, 219645 nəfəri ailəlilər, 56556-sı dular, 961-i boşanmışlar, 1936-sı səbəbi göstərilməyənlərdir (92, 124).

1939-cu ildə mövcud olan 662.051 ailənin 2 nəfər üzvü olanları 111.132, 3-131089, 4-13.575, 5-110494, 6-81.551, 7-49.755, 8-25.957, 9-11048,10 və daha çox üzvü olan ailələr isə 945 idi (115, 19).

1959-cu ildə respublikamızda 770936 ailə var idi. Həmin ailələrdən 2 nəfər üzvü olanlar- 141253; 3-150062; 4-142956; 5-119003, 6-93352, 7-57669, 8-33601, 9-17033, 10 və daha çox üzvü olan ailələr isə 15054 idi. Ailələrdə üzvlərin orta sayı 4, 5; o cümlədən şəhərlərdə 4,1; kəndlərdə isə 4,9 idi (203, 149).

1970-ci ildə Azərbaycanda 956649 ailə mövcud idi. Həmin ailələrin 2 nəfər üzvü olanlar 142845; 3-1440364; 4-153,176; 5- 137049; 6- 128015, 7- 97231, 8- 72671, 9-44488,10 və daha çox üzvü olanlar 37164-dür. Ailələrin üzvlərinin orta sayı 5,1-dir. Həmin rəqəm şəhər ailələrində 4,5, kəndlərdə isə 5,8- dir (204, 224).

Qeyd etmək lazımdır ki, 1970-ci ildə kənd rayonlarında 436483 ailə mövcud idi. Onlardan 2 nəfər üzvü olan ailələr 51978, 3-46142 , 4-48720, 5-54693, 6-65432, 7-61674, 8-50125, 9-32049,10 və daha çox üzvü olan ailələr isə 25670 idi (204, 224- 225).

1970-ci ildə Azərbaycanda ailələrdə yaşayan 499672 nəfərin 4845126 nəfəri ailəsi ilə birlikdə, 151145 nəfəri ailədən kənar, 120253 nəfəri isə tək yaşayanlar idi. Onlardan 2469020 nəfər şəhərlərdə, həmçinin 2347793 nəfər ailələrdə, 121227 nəfər ailələrdən kənarda, 80577 nəfər isə tək yaşayanlar idi.

Kəndlərdə yaşayan 2559530 nəfərin 2497333 nəfəri ailələrdə, 62197 nəfəri ailədən kənar yaşayırıdlar (204,11).

Azərbaycanda 1979-cü ildə 6026515 nəfər əhalinin 5881985-i ailələrdə o cümlədən, 5579041-i ailələri ilə birlikdə, 302944-dü ailədən kəndə yaşayanlar idi. Tək yaşayanlar 144580 nəfərdir ki, onların da 49086-sı kişi, 95494-ü qadın idi.

Ümumi əhalinin 2856553 nəfəri kəndlərdə yerləşirdi. 2812121 nəfər ailələrdə yaşayırı. Həmçinin onların 2746053 nəfəri ailələri ilə birlikdə, 66058 nəfəri isə ailələrdən ayrı yaşayırı. Ancaq onlar ümumi bütçədən istifadə edirdilər.

1979-cu ildə isə ailələrin sayı 1102712 idi. Onlardan 2 nəfər üzvü olan ailələr 165270; 3-161194; 4-191110; 5-168083; 6-141387; 7 və çox olanlar 275668 idi. Ailələrin orta sayı 5,1 idi. Ancaq azərbaycanlılardan ibarət olan ailələrin sayı 775319, qarışq ailələrdən isə ailə başçısı azərbaycanlı olanlar 364151 üzvülərinin sayı müxtəlif milletlərdən ibarət olan ailələr 75861 idi. 1979-cu ildə kənd ailələrinin sayı isə 470951, ailə başçıları azərbaycanlılardan ibarət olan ailələr isə 411168 idi (205,11).

1979-cu ildə Azərbaycanda ailələrin 72,6%-ni nuklear ailələr təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb ailədən fərqli olaraq nuklear ailə iki nəsildən ata-ana və uşaqlardan ibarət olmuşdur. Uşaqların sayına görə nuklear ailənin 3 tipini fərqləndirirlər:

- a) çoxuşaqlı (5 və daha çox uşaq)
- b) orta uşaqlı (3-4 uşaq)
- v) azuşaqlı (1-2 uşaq)

Azərbaycanda doğulan, yaş əmsalı, yəni 15-49 yaşlılar 1958- 1959-cu illərdə 163, 3%, 1969-1970-ci illərdə 134,6%, 1980-1981-ci illərdə 99,8%; 1981-1982-ci illərdə 98,9% olmuşdur. Hər 1000 qadına hesabi ilə dünyaya 104 uşaq gəlmışdır (151, 15-16).

1982-ci ildə respublikamızda əhalinin miqdarı təxminən 6390 min nəfər olmuşdur. Respublikada kənd və şəhər əhalisinin tərkibində də mühüm fərqlər yaranmağa başlanmışdır. Şəhər əhalisinin miqdarı 54%-ə çatmış, kənd əhalisinin sayı isə xeyli azalmışdır (46%), mümkün doğum və ölüm əmsalında köklü fərqlər əmələ kəlmişdir. Ümumi artım əmsalı 1940-ci ildə 14,7; 1950-ci ildə 21,6, 1959-cu ildə 14,6; 1970-ci ildə 22,5; 1979-cu ildə 18,1; 1982-ci ildə 18,6% olmuşdur (177, 8; 151, 13-434).

Azərbaycanda ümumi doğum əmsalı 1958-59-cu illərdə 5,01; 1969-70-ci illərdə - 4,63; 1978-79-cu illərdə isə 6,48% olmuşdur (205, 204; 280).

1985-ci ildə Azərbaycanda hər 1000 nəfərin ailəsinin orta tərkibi 4,99; o cümlədən 2 nəfər üzvü olanlar 123; 3-139; 4-200; 5- 203, 6-124, 7 və çox üzvü olanlar 211 idi (292, 165).

1970-1985-ci illərdə Azərbaycanda ailə tipləri üzrə tam ailələr (nikah müqaviləsi olanlar), nuklear (ər-arvad, uşاق və ya uşaqsız ailələr) 61,4 faiz; mürəkkəb ailələr, yəni bir nikah müqaviləsi və valideynlərdən biri və ya digər qohumları ilə birlikdə yaşayan ailələr 16,2 faiz, qeyri mürəkkəb ailələr 6,2 faiz və nəhayət tam olmayan parçalanan ailələr, (nuklear və ya sadə) və digər ailələr, nənə ilə nəvə, xala ilə birlikdə, iki bacı birlikdə yaşayan ailələr 16,2 faiz idi.

Qohumları ilə birlikdə yaşayan ailələr kəndlərdə nisbətən çoxdur. Azərbaycanda kənd yerlərində «parçalanan», «dağılmış» ailələr 10,5% təşkil edir (292, 171-174).

1989-cu ildə isə Azərbaycanda yaşayan 7021178 əhalinin 6645544 nəfəri ailələrdə, 235173 nəfəri ailədən kənar, 138023 nəfəri tək yaşayanlar idi. Onlardan 3423793 kişinin 3167242-si ailələrdə, 201851-i ailədən kənar, 53484-ü tək yaşayırı. 3537385 nəfər qadının isə 3478302-si ailələrdə, 33322-si ailələrindən ayrı, 84539-u isə tək yaşayanlar idi.

Məlumdur ki, 1989-cu ildə Azərbaycanda yaşayan bütün əhalinin 3805885 nəfəri şəhərlərdə, 3215293 nəfəri kəndlərdə yaşayırlar (205, 37).

Kəndlərdə isə 3215293 nəfərin 3103571-i ailələri ilə bərabər, 74826 nəfəri ailələrindən kənar, 36896 nəfəri isə tək yaşayırlılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, şəhərlərdə tək yaşayanlar ilə kəndlərdə tək yaşayanların həyat tərzini fərqlidir. Belə ki, kəndlərdə adətən tək təsərrüfatlarda yaşılı şəxslər, yaxud da evlənməmiş, evlənməyə hazırlaşan şəxslər tək yaşayırlar. Lakin, kəndlərdə tək yaşayanların bir hissəsi müstəsna olmaqla, digər qismi bilavastə ailələrin himayəsində yaşayırlılar.

Ümumiyyətlə, 1989-cu ildə Azərbaycanda mövcud olmuş 1381409 ailənin, 596980-ı kənd ailəsi idi. Ailələrin orta sayı 4,8 nəfər, o cümlədən kəndlərdə 5,2, şəhərlərdə isə 4,5 idi (300, c. 37-38).

1989-cu ildə mövcud olan 824361 nuklear ailələrin 377621-i kəndlərdə yaşayırlılar. Mövcud ailələrin 1051274 nəfəri ancaq Azərbaycan millətinə aid olan şəxslərin ailəsidir. Müxtəlif millətlərin nümayəndəsindən təşkil olunmuş, ailələrin sayı isə 109042-idir. Ailələrin digərləri isə müxtəlif eyni millətin nümayəndələrinin ailələridir. Ancaq azərbaycanlılardan ibarət olan ailələrdə üzvülərin orta sayı 5 nəfərdir (320, c. 40).

80-ci illərdə Azərbaycanda bir nikah müqaviləsi olan, uşaqlı və ya uşaqsız kiçik ailələr xarakterik idi. Azərbaycanın kənd yerlərində bu ailələr bütün ailələrin 65,1%-ni təşkil edirdi. Kiçik ailələrə həmçinin tam olmayan, yəni valideynlərindən biri vəfat etmiş, yaxud boşanmış ailələr də daxildir. Onlar şəhərlərdə 12,7%, kənddə isə 9,2% idilər. Ailənin kişisinin valideynlərindən biri, digər qohumları (ərdə olmayan bacıları yaxud ailəsiz qardaşları, dul qalmış bacısı və bacısı uşaqları, qocalmış və əri olmayan xalası, bibisi və başqaları) ilə birlikdə yaşayan ailələr, kəndlərdə 16% təşkil edirlər. Belə ailələr artıq

mürəkkəb ailə xarakteri alırlar. Məsələn, uşaqları olan ailələrdə ailədə dul qalmış və köməyə ehtiyacı olan valideynlərdən birini qəbul edirlər. Belə hallar da olur ki, dul qalmış bacı uşaqları ilə bərabər böyük qardaşın yanına yığışır, hesab edir ki, böyük qardaşın borcudur bacısının qayğısını çəkmək (342, 427).

Böyük (və ya bölünməz) ailələr, özündə iki və daha artıq nikah müqaviləsini birləşdirən ailələrdir. Onlar kəndlərdə 4% təşkil edirlər (396, 266-267). Adətən böyük ailələr iki yarımla qruppaya bölündür: qardaşlıq münasibəti (üfiqi), iki və ya bir neçə ailəli qardaşın bir təsərrüfatda yaşaması və atalıq münasibəti (və ya şaquli) ailələr valideynlərin ailəli oğlu və ya ailəli qızı ilə birlikdə yaşamasıdır. Belə ki, ailəli qardaşların bir yerdə yaşaması müəyyən dövr ərzində onlar müstəqil təsərrüfatlarını yaradanaadək davam edir. Azərbaycanın kənd rayonlarında ənənəvi («minorat» adəti) valideynlərin yanında ata evində kiçik oğlunun qalması xarakterikdir. Bəzən müəyyən səbəblər üzündən, əsaslı olaraq kiçik oğlunun digər ölkədə yaxud mərkəzdə yaşadığı tədqirdə bu prinsip pozulur və ata evində digər qardaşlardan biri yaşayır. Valideynlərin qayğısını çəkmək isə həmin oğlunun üzərinə düşürdü.

1989-cu ildə Azərbaycanda yaşayan və mövcud olan 18 yaşadək uşağı olan ailələrdə uşaqların sayı 2640643 nəfər idi. Bütün bu ailələrdə 2 nəfər üzvü olan ailələr 203204,3 nəfərli 200131; 4-293573; 5-252318; 6-181906; 7-102405; 8-63208; 9-33989 nəfər şəxs olmuşdur. Üzvlərinin sayı 10 və daha çox olan ailələr isə 50675, həmin ailələrdə yaşayan şəxslərin sayı isə 583025 nəfər idi (206, 1, c. 40, v. 1).

1989-cu ildə kənd ailələrində iki nəfər üzvü olan ailələr 70887, 3-72356, 4-103881, 5-110060, 6-92488, 7-61340, 8-37906, 9-21333, 10-26729-dur. Ümumiyyətlə, kənd ailələrində 5 nəfər üzvü olan ailələrin sayı üstünlük təşkil edir (206, 23-26).

Quruluş etibarı ilə bu ailələr müxtəlif tərkibdə qruplaşdırıla bilər. Belə ki, birinci tip uşaqlı və uşaqsız olmaqla tək nikah müqaviləsi olan monoqam ailələr 824361-dir. Bu tip nuklear ailələrdə 18 yaşadək uşaqları olan ailələr 626325-dir. Həmçinin bir uşaqlı ailələr 136234; 2- 198034; 3-152860, 4- 82655; 5 və daha çox uşağı olan ailələr isə 56542-dir. Bu ailələrdə üzvlərin ümumi sayı 4,4-dür. İkinci tip ailələrdə iki nəfər üzvü olan ailələr 112491; 3-128964; 4-216517, 5-173238; 6-103804; 7- 47572, 8- 23633, 9- 9999, 10 və daha çox olanı- 8143-dür.

İkinci tip mürəkkəb ailələr, yəni bir nikah müqaviləsi olan, uşaqlı, yaxud uşağı olmayan ər-arvadın valdeynlərindən biri yaşayan ailələr 79744-dür. Onlardan 18 yaşa qədər uşağı olan ailələr 66574- dür. Bir uşaqlı ailələr 155178; 2-20105; 3-15562; 4-8680; 5- və daha çox uşaqlı ailələr isə 7049-dür. Bu tip ailələrdə üzvlərin orta sayı 5,5 nəfərdir (206.3, c. 40, v. 3).

Üçüncü tip ailələr, yəni bir nikah müqaviləsi olan, uşaqlı, yaxud uşaqsız, ər-arvadın valideynlərindən biri yaşayan (yaxud yaşamayan) və digər qohumları yaşayan ailələrin sayı 126484-dür. Həmin ailələrdə 18 yaşınadək uşağı olan ailələrin sayı isə 97074 uşaqların sayı isə 239052 nəfərdir. Onlardan bir uşağı olan ailələr 27766, 2-30493, 3-20016, 4-10151, 5 və çox olanlar - 8648-dır. Bu tip ailələrdə ailə üzvlərin orta sayı 5,9-dür.

Dördüncü tip ailələr, yəni iki və daha çox nikah müqaviləsi olan, uşaqlı və uşaqsız, ər-arvadın valdeynlərindən biri yaşayan (və ya yaşamayan) və digər qohumlar birlikdə yaşayan (yaxud yaşamayan) ailələrin sayı 137018-dir. 18 yaşadək uşağı olan ailələr isə 121647- dir. Bu tip uşaqlı ailələr 25595; 2- 34869, 3- 25729, 4- 15778, 5 və daha çox 19676-dır. 18 yaşadək uşağı olan ailələrdə 355416 nəfər uşaq vardır. Bu tip ailələrdə ailə üzvlərinin orta sayı 8 nəfərdir.

Beşinci tip ailələr yəni ana və uşaqlar yaşayan ailələrin (tam olmayan, natamam ailələr) sayı 125634-dür. Həmin ailələrdə 18 yaşadək övladları olan ailələrin sayı 67131, uşaqların sayı-129810 nəfərdir. Bir uşaqlı ailələrin sayı 31644, 2-19007, 3- 9703, 4- 1885 və çox -2589-dür. Bu tip ailələrdə ailə üzvlərinin orta sayı 3- dür (206.7, c. 40, v. 4).

Altıncı tip, yəni ata və uşaqlar birgə yaşayan (natamam, tam olmayan) ailələrin sayı 17667-dir. 18 yaşadək uşağı olan ailələr 8954-dür. Həmçinin bir uşaqlı ailələrin sayı 4401, 2- 2291, 3 - 1300, 4- 569, 5 və çox uşaqlı ailələr 593-dür. Həmin ailələrdə üzvlərin orta sayı 3,1- dir.

Yedinci tip ailələrdə, yəni ana və uşaqlardan, habelə ananın yaxud atanın valideynlərindən biri yaşayan natamam ailələrin sayı 17010-dır. 18 yaşadək uşağı olan ailələr 24988-dir. Bu ailələrdə bir uşağı olan ailələr -7531, 2- 4402; 3- 1416; 4- 634; 5- və çox - 337-dir. Həmin ailələrdə üzvlərin orta sayı 3,8-dir (206.8, c. 40, v.5).

Səkkizinci tip - ailələr atanın uşaqları və valdeynlərindən - ata (və anası) ilə birlikdə yaşadığı (tam olmayan) ailələrdir. Onların sayı 2998-dir. Bu tip ailələrdə 18 yaşadək uşaqları olanların sayı 23060-dır. O cümlədən bir uşaqlı ailələr- 1405, 2- 555; 3- 193; 4- 95; 5 və çox olanı 58-dir. Bu tip ailələrdə üzvlərin orta sayı 3,7-dir.

Digər ailələr isə- 50493-dür. Onların 27929- da 18 yaşadan kiçik uşağı olan ailələr 13482- dir. Həmçinin bir uşağı olanlar 13482; 2- 7697; 3- 3861; 4-1721, 5 və çox olanlar 1168-dır. Həmin ailələrdə isə üzvlərin sayı 4,4-dür (206.9, c. 40, v.6).

1989-cu ildə qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycanda kənd ailələrinin sayı 596980 idi. Onlardan 377621-i birinci tipə aid olub, 18 yaşadək uşağı olan ailələr 295400-dür. Bir uşaqlı ailələr 56885, 2-74691, 3-73858, 4-48834, 5 və çox olanlar- 41132-dir. Həmin ailələrdə üzvlərin orta sayı 4,8-dir (206, 19).

İkinci tip ailələrdən isə kəndlərdə yaşayanlar 37713-dür. 18 yaşadək uşağı olan ailələr 32574, o cümlədən bir uşağı olan ailələr 5486, 2- 7532, 3- 8127, 4- 5993, 5- və çox uşağı olanlar 5436-dır. Ailələrdə üzvülərin orta sayı 6-dır (206, 19).

Üçüncü tip ailələr kəndlərdə 50846-dır. 18 yaşadək uşağı olan ailələr 38868, o cümlədən bir uşaqlı 9757, 2- 10347, 3-8555, 4-5214; 5- və çox uşağı olan ailələr isə 4995-dir. Üzvülərin orta sayı 6,2-dir.

Dördüncü tip ailələrin sayı 65335-dir. Həmin ailələrdən 57944-ü 18 yaşadək uşağı olan ailələdir. Həmçinin onlardan bir uşaqlı ailələr 12053, 2-15471, 3-13072, 4-8091, 5 və çox uşağı olanlar isə 9257-dir. Üzvülərin orta sayı 7,9-dur (206, 21-22).

Beşinci tip ailələrin sayı 41550-dir. Həmin ailələrin 22639-u 18 yaşadək uşağı olanlardır. Bir uşaqlı ailələr 8696, 2- 59988, 3- 4011, 4- 2301, 5-və daha çox uşaqlı ailələr isə 1633-dür. Üzvülərin orta sayı 3,4- dür.

Altıncı tip ailələr 5886-dir. Onlardan 18 yaşadək uşağı olanlar 3276- dir. Həmçinin bir uşağı olan ailələr 1324, 2-839, 3-560; 4-313, 5- və daha çox uşağı olanlar isə 240-dır. Bu tip ailələrdə üzvülərin orta sayı 3,4-dür (206, 23).

Yedinci tip kənd ailələrinin sayı 3747-dir 18 yaşadək uşağı olan ailələr 3149, həmçinin bir uşaqlı ailələr 1240, 2- 800, 3- 547, 4- 334, 5- və daşa çox uşağı olan ailələr isə 228- dir. Üzvülərin orta sayı 4,4- dür (206, 24).

Səkkizinci tip - kənd ailələrin sayı 732-dir. Onlardan 579-da 18 yaşadək övladı olan, o cümlədən bir uşağı olan ailələr 265, 2-150, 3-71, 4-54, 5- və çox uşaqlılar 39-dur. Üvülərin orta sayı isə 4,3-dür (206, 25-26).

Digər tip kənd ailələri isə 13550-dir. Onlardan 8617-si 18 yaşadək uşağı olanlar, həmçinin, bir uşağı olan ailələr 3900, 2- 1969, 3-1381, 4-765, 5- və çox uşaqlı ailələr 602-dir. Üzvülərin orta sayı isə 3,8-dir (206, 25-26).

Kənd ailələrinin eyni ictimai mənsubiyyətliləri 354343-dür. Onların fəhlə ailələri 233057, qulluqçu-31453, kolxozçu-428237, digərləri-1260-dır. Üzvüləri müxtəlif sosial qrupa mənsub olan ailələr 242637-dır. Həmçinin fəhlə və qulluqçu -92761, fəhlə və kolxozçu-87254, qulluqçu və kolxozçu- 29972, digərləri - 32650-dir.

Ümumiyyətlə, kənd ailələrində üzvülərin orta sayı 5,2-dir. Eyni mənsubiyyətli ailələrin ətra sayı 4,9; fəhlə- 5,0; qulluqçu-4,5; kolxozçu - 4,8; digərləri 2,8; müxtəlif mənsubiyyətli ailələrdə isə üzvülərin orta sayı 5,6-dır. Fəhlə və qulluqçu ailələri 5,3; fəhlə və kolxozçu ailələri 5,6; qulluqçu və kolxozçu -5,3; digər ailələr də 6,2-dir (206, 44).

1989-cu ildə Azərbaycan 1381409 ailədən 1295401-i işləyən üzvüləri olan ailələdir. Həmin ailələrdən bir nəfər işləyən üzvü olan ailələrin sayı 397742, 2-575674, 3-172648, 4-87891, 5 və çox olanlar- 61446-dır.

Üzvüləri işləməyən ailələr 86008-dir. O cümlədən təqaüdü ailələr 65226-dir.

Kəndlərdə isə 596980 ailədən 561525-i işlək üzvüləri olan ailələdir. Onlardan bir nəfər işləyən üzvü olan ailələr 144489; 2-260806; 3-77959; 4-44080; 5 və çox olanlar isə 34189-dur. İşləməyən üzvüləri olan ailələr 35455-dir. Ancaq dövlət təqaüdü alan təqaüdü ailələr 30737-dir (206, 30 - 48)

Cəl etnoqrafik materiallar əsasında Azərbaycanın mənyyən ərazisində yerləşən kəndlərin ailələrinin timsalında konkret misallarla kiçik ailələrin say tərkibi və onların nuklear, tam olmayan, mürəkəb və s. formalarını göstərmək olar.

Məsələn, Sabirabad rayonunun Suqovuşan kənd sakini Ələkbərov Yusif ticarətlə məşğul olur. Həyat yoldaşı Şükufa evdar qadındır. Ailənin övladları Musa, Sevda və Fazıl məktəblidirlər.

Suqovuşan kəndinin sakini Məmmədov Qurban təqaüdüdür. Həyat yoldaşı Feda evdar qadındır. Övladları

Füzuli fəhlə, Nizami mühəndis, Ələkbər diş həkimi, Faina müəlimə işləyir, Nuru, İsa və Qoşqar hərbi xidmətdədirlər. Fatma evdar qadındır, Firəngiz isə kolxozçudur.

Məsələn, Bakının Maşağa qəsəbəsində yaşayış Məlikova Mələknisənin həyat yoldaşı Teyyub vəfat edib. Onun dörd qız övladı var. Həyətyanı təsərüfatında təsərrüfat işləri ilə məşğul olur. Övladları isə məktəblidirlər.

İbrahimova Afətin həyat yoldaşı Hafiz vəfat etmişdir. Afət fizika müəllimidir. Qızı Minayə qızlar kollecini bitirib, ailə həyatı qurmuşdur. Oğlanları Rauf və Ramil şagirddirler. Övladları ilə birlikdə yaşayır və onların qayğısına qalır.

Maşaǵalı Müseyib Məlikov mühəndis, həyat yoldaşı Narinc tibb bacısıdır. Övladları Pərvin və Nərmin isə kiçik yaşıldırlar. Müseyibin anası Sitarə təqaüdçüdür. O oğlunun ailəsi ilə birlikdə yaşayır.

Novxanı kəndinin sakinləri Ağayev Hacıbabə və həyat yoldaşı Mirzəyeva Səbirə müəllim işləyirlər. Onların övladları yoxdur. 50 ildir ki, ailə qurmuşlar. Novxanıda kiçikdən böyüyə hamının hörmət etdikləri şəxslərdir. Bilgəh kəndinin sakini Hüseynov Əmiulla və həyat yoldaşı Elmiranın Bahadur, Baba, İlqar, İbrahim adlı övladları var. Bahadur İradə adlı qız ilə evlənmiş, bir qız övladları olmuşdur. Ailə üzvləri birlikdə yaşayırlar.

Bayramova Süniyə isə xəstə qızı Xalidə, oğlu Yarəli, gəlini Nailə, nəvələri Vasif və Hafiz ilə birlikdə yaşayırlar.

Bilgəh kəndinin sakini Yusifova Məlahətin həyat yoldaşı Şakir vəfat etmişdir. Məlahət övladları Samirə və Hənisəni özü tərbiyə edib böyüdü.

Bilgəh kəndinin sakini Kərimova Suqranın 90 yaşı var, onun oğlu Ramiz Babayev dənizçi, gəlini, evdar qadın, Səadət adlı qızları məktəblidir. Suqra arvadın digər oğlu Əlməmməd mədəndə işləyir. Həyat yoldaşı Suqra evdar

qadın, oğlu Aydın sürücü, qızı Aygül məktəblidir. Onlar birlikdə yaşayırlar.

Babayev Məmmədtağı maşın mexanikidir. Həyat yoldaşı Mərziyə evdar qadındır. Oğlu Fuad və Rəşad orduda xidmət edirlər. Qızı Səide, Quba şəhərində ailəsi ilə birlikdə yaşayır. Ziyad məktəblidir. Məmmədtağının anası Zeynalov Xanım da onlarla birlikdə yaşayırlar.

Bilgəhli Vahabov Vahab dənizçi, həyat yoldaşı Firuzə evdar qadındır. Onların üç övladları var. Aydın həyat yoldaşı Validə və övladları Azər, İlham, Elxan, Natiq, ikinci oğulları Ələsgər həyat yoldaşı Zülfiyə ilə üçüncü oğulları Əbdüləzim həyat yoldaşı Nəzakət ilə birlikdə yaşayırlar.

Laçın rayonu Sadınlı kənd sakini Mirzəyev Əli və Mirzəyeva Gülünün ailəsində üç qız və üç oğul övladı böyümüşdür. Ailənin oğulları Xəqani, Nizami, Yusif hər üçü ali təhsilli dir. Nizami müəllimdir. Xəqani isə profilaktoriyada işləyir. Elyanay və Rəna evdar qadındır. Ailənin övladları ailəlidir. Onlar Bakıda yaşayırlar. Ailənin sonuncu övladı Yusif respublikanın tanınmış rəssamıdır. Əli kişi və Güllü arvad qızları Elyanayın qızı Gültəkini və Gülyanayın oğlu Həsəni himayaya götürüb, nəvələri ilə birlikdə yaşayırlar.

Qubadlı rayonu, Əliquluuşağı kəndinin sakini Cəfərov Qafarın həyat yoldaşı Roza vəfat etmişdir. Ailənin 5 övladı isə təhsil almış və müxtəlif sahələrdə çalışırlar. Kamile kimya-biologiya müəllimidir. Kənddə dərs deyir. İntiqam geoloq, Əliağa elmlər namizədi, Ramiz filoloqdur. Onlar hər üçü Bakıda yaşayırlar. Firuz isə Sumqayıtda kitabxanaçıdır. Qafar kişi tek yaşadığı üçün oğlu Əliağa onu Bakıya gətirmiş və o, oğlu, nəvələri ilə bərabər yaşayır.

Kəlbəcər rayonu, Qaraçanlı kəndinin sakinləri Babayev Muxtar və Babayeva Tavatın 11 nəfər övladı var. Uşaqların 6 nəfəri Seyfəli, Fərhad, Mürsəl, Abuzər, Surxay, Yelmar oğlan, 5 nəfəri Qərənfil, Əhlinaz, Kubra,

Fitat, Zərqələm qızdırılar. Onların hamısı kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələri ilə məşğuldurlar.

Xaçmaz rayonunun Çinartala kəndinin sakini Hacıəhmədov Aydın və onun qardaşı Yaşar birlikdə yaşayırlar. Ailənin başçısı faktiki olaraq onların anası Asiya Hacıəhmədovadır. O, təqaüdüdür. Aydın kənddə anbardar işləyir. Həyat yoldaşı Zəminə evdar qadındır. Üç uşaqları - Günay, Həzrət, Muradxan var. Yaşar kolxoçudur. Həyat yoldaşı Xatirə evdar qadındır. Ceyhun adlı övladları var. Kənd sakinlərinin əsas məşğulyətləri tərəvəzçilikdir. Asiyanın ailəsi də həyatyanı sahədə əsasən tərəvəzçiliklə məşğul olurlar.

Şəmkir rayonu Çaparlı kənd sakini Abbasov Əhməd kolxozdə briqadir işləyir. Onun həyat yoldaşı Zəhra tibb bacısıdır. Onların dörd övladı var. Səbuhi tələbədir, Samirə, Mənsurə, Lamiyə isə orta məktəbdə təhsil alırlar. Ailənin başçısı, evin kişisi Əhməddir.

Ağsu rayonu Ərəb Mehdi bəy kəndinin sakini Məmmədov Məhbub sürücüdür. Onun anası Göyçək təqaüdü, həyat yoldaşı Səmayə kolxoçudur. Onların böyük oğlu Səxavət də sürücüdür. Ailənin gelini, yəni Səxavətin həyat yoldaşı Ulduz evdar qadındır. Onların Ülviiyə və Rəşad adlı iki övladı var. Məhbubun qızı Badam hələ ailə qurmayıb, qardaşının ailəsi ilə birlikdə yaşayırlar.

Göründüyü kimi ailələr quruluşu etibarı ilə mürəkkəb tərkibli, natamam, sadə və s. bölünür.

Yenə də konkret ailələrə müraciət edək: Zəngilan rayonu, Alibəyli kənd sakini, ailə başçısı Bayramova Şükufə kolxoçudur. Həyat yoldaşı İsmixan sürücü idi. O, rəhmətə getmişdir. Övladları Rahib sürücü, Rahil zootexnik, Ramil əskər, Ulduz tələbə, Xalid şagirddir, Mehri isə işləmir.

Bərdə rayonu sakini Allahverdiyeva Məsudə musiqi müəllimidir. Həyat yoldaşı vəfat edib. Övladları Günay

tələbə, Günel məktəblidir. O ailə başçısı kimi ailəni idarə edir, övladlarının tərbiyəsi ilə məşğul olur.

Ağcabədi rayonunun sakini Məmmədov Musanın on nəfər övladı var. Onun həyat yoldaşı vefat etmişdir. Övladları Hayfalan, Muxtar, Qaytaran, Əkbər, Hüseyn, Saleh, Çimnaz, Tavat, Dilbər, Əsli təsərrüfatın müxtəlif sahələrində işləyir, məktəb yaşılılar isə orta məktəbdə oxuyurlar. Ailə başçısı Musa kişidir.

Ağcabədi rayonunun sakini Həsənov Həsən sürücüdür. Həyat yoldaşı Zəriş evdar qadındır. Həsən kişinin böyük oğlu Xəyal evlidir. Həyat yoldaşının adı Solmazdır. Onların Lalə adlı uşaqları da var. Ailənin kiçik oğlu Bəhrüz onlarla yaşayır. Ailə başçısı ailənin atası Həsəndir. Digər övladlar Etibar, Araz, Sərraf, Nail də evləniliblər. Onlar ata ocağından kənarda, öz ailələri ilə birlikdə yaşayırlar.

Siyəzən rayonu, Sədan kənd sakini Məlikov Mahmud təqaüdüdür. Həyat yoldaşı Gövhər də təqaüdüdür. Onların üç oğlu, bir qızları var. Qızları Zabitə gəlin köçüb. Oğlanları isə ataları ilə bərabər yaşayırlar. Oğlanları Bəşirin həyat yoldaşı Mahirə, övladları Samir və Seymour, digər oğlanları Kamal və onun həyat yoldaşı Sevil, həmçinin kiçik oğul Vüqar birlikdə yaşayırlar.

Fizuli rayonu, Seyidmahmudlu kəndinin sakini Cəfərov Şirin və həyat yoldaşı Abbasova Şamayılın altı övladları var. Rəvan, Hüseynqulu, Rüfət, Gülə, Hürnisə, Ziyafət. Onlar bir ailədə yaşayırlar.

Quba rayonunun Alpan kəndində İsayev Fleydan və həyat yoldaşı Rozanın Yunis, İsa, Nisram, Əkbər, Nəriman, Rza, Alay, Bahar adlı səkkiz övladları var, Fleydanın həyat yoldaşı Roza vəfat etmişdir. Qızı Bahar ailə qurmuş, övladlarından Alay subaydır, Sibirdə yaşayır. Qalanları isə ailəlidir, biri Murmanskda, ikisi Sumqayıtda yaşayırlar, Nəriman və Rza isə ailələri ilə birlikdə kənddə yaşayırlar. Fleydana isə oğlu Nəriman himayədarlıq edir.

Masallı rayonu Türkoba kəndində yaşayan Əliyev Əbdul həkimdir. Həyat yoldaşı Fatma evdar qadındır. Onların oğlu Çingiz mühəndisdir. Qızları Firəngiz ədəbiyyat müəllimi, oğlanları Elçin müəllim, qızları Nafilə tibb bacısıdır.

Yevlax rayonunun Havarlı kənd sakinləri Əliyev Həsən elektrik, həyat yoldaşı Sərvinaz evdar qadındır. Övladları Dünyamin və Dilarə müəllimdir. Dinar isə oxumur.

Deməli, müəyyən qrup ailələrin simasında müxtəlif quruluşlu ailələrin mövcudluğu bir daha yəqin olur. Belə ki, Ələkbərov Yusifin, Ağayev Hacıbabanın, Babayev Məmmədtağının, Babayev Muxtarın, Abbasov Əhmədin, Cəfərov Şirinin, Əliyev Əbdülün, Əliyev Həsənin ailəsi nuklear (sadə), İbrahimova Afətin, Bayramova Süniyənin, Yusifova Məlahətin, Bayramova Şükufənin, Məmmədov Musanın, İsayev Fleydanın ailələri tam olmayan (natamam), Museyib Məlikovun, Vahab Vahabovun Vabayevin, Əliağa Cəfərovun, Əli Mirzəyevin, Aydın Hacıəhmədovun, Məhbub Həsənovun, Həsən Həsənovun, Mahmud Məlikovun ailələri isə mürəkkəb quruluşa malikdirlər. Natamam ailələrde isə ailə başçısı qadın olan ailələr üstünlük təşkil edir. Çünkü həyat yoldaşı vəfat etdikdən sonra qadınların əksəriyyəti təkrar ailə qurmurlar və öz əməkləri ilə övladlarını böyüdürlər. Xalq arasında «Aslanın erkəyi dişisi olmaz» ifadəsi yəqin ki, təsadüfi yaranmamışdır.

Göründüyü kimi, respublikamızda ailələr müxtəlif quruluşludurlar. Həmin tip ailələr isə demək olar Azərbaycanın hər yerində vardır. Bir məsələni də diqqətdən qaçırmıq olmaz ki, respublikamızın müəyyən ərazilərində ailələrə təsir edən amillərdən biri də ikiarvadın və ya bir neçə arvadın bir ailədə yaşadıqları (bioqamiya) və övladlarını böyüdükləri ailələrdir. Doğrudur bu tip ailələr azdır. Amma hər halda vardır. Kəndlərdə mövcud olan belə ailələrin bir neçəsi haqqında

danişmaq zərurəti vardır. Məsələn, İmişli rayonunun Sarıxanlı kəndində Məmişov Həsənin arvadları Gülüstan və Mine bir yerde yaşayırlar. Nəvə-nəticə sahibidirlər.

Göyçay rayonunda Məmmədrzayev İnqlabın üç arvadı Rəna, Xanimana, Kəmalə və 12 nəfər uşağı bir yerdə yaşayırlar. Arvadlarının ikisi öz xalası qızlarıdır.

Füzuli rayonu timsalında bir neçə ikiarvadlı ailənin adını çəkmək olar. Səlimov Usubun Səmayə və Çiçayın, Məmmədov Cəmiyyətin Sevil və Gülnarənin, Quliyev Qulunun Hökümə və Kəmalənin, Şükürov Şirinin Əntiqə və Qiymətin, Məmmədov Ağammədin Qaraqız və Cahən, Kərimov Yolçunun, Elminaz və Tutuxanının, Şahverdiyev Vidadının Nərminə və Zəri xanımının ailələri məhz qeyd etdiyimiz ailə tipinə aiddir.

İmişli rayonunun sakini Qasımov Talib üç dəfə evlənib. Onun birinci həyat yoldaşından 5 övladı var. O rəhmətə getdikdən sonra, Talib Səlimə adlı qadınla evlənib. Səlimədən də 3 uşağı olub. 3-cü dəfə Tahirə adlı qadınla evlənib. Tahirədən 4 övladı olub. Səlimə satıcıdır. Tahirə isə işləmir. Rəhmətə gedən qadının uşaqları sonrakı qadınlar və uşaqları Talib kişinin himayəsi altında yaşayırlar.

Rayonun digər sakini Əhmədov Məhəmmədin iki - Bəyim və Nəsibə adlı arvadları var. O, Bəyimin övladı olmadığı üçün 2-ci dəfə Nəsibə ilə evlənmiş, 9 övladı Arzu, Aidə, Hicran, Vahidə, Kənül, Qafıl, Vahid, Samir, İlham olmuşdur. 70 yaşlı Məhəmməd kişi təqaüdçüdür. Hər iki arvadını bir yerdə saxlayır.

İmişli rayonunun sakini Hüseynov Cəfərin də iki arvadı var. Anaxanım və Çiçək. Onların heç birinin övladı yoxdur. Onlar da bir yerdə yaşayırlar.

Laçın rayonu Fərəcan kəndinin sakini Həsənov Süleymanın 2 arvadı var. Zinyət və Qüdrət. Zinyətin 7, Qüdrətin 6 övladı var. Onlar hər ikisi mehriban dolanırlar. Uşaqlar arasında heç vaxt ayrı-seçkilik olmayıb. Süleyman kişinin 90 yaşı var.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Şərur rayonu Əzizbəyov (Dayaqlı) kəndinin sakini Gülmaliyev Nəcəfin iki arvadı var. Gülüstan Heydərova adlı birinci arvadından övladı olmadığından o ikinci qadınla evlənmişdir. Xanım Məmmədovadan 3 övladı olmuşdur. Nəcəf kişi arvadların ikisini də bir evdə saxlayır. Və onlar mehriban dolanırlar. Nəcəf kişinin oğlu Məhərrəm evlidir, onun iki övladı var. Atası, atasının arvadları onun himayəsindədir. Baba, iki nəfər nənə, nəvələr, Məhərrəm, həyat yoldaşı, bacı, qardaşı birlikdə yaşayırlar.

Səlyan rayonunun Qarabağlı kəndində Tahirov Rəşidin Məryəm və Minayə adlı iki nəfər həyat yoldaşı var. Onlardan 8 uşaq dünyaya gəlmişdir. Hər qadının bir oğlu və üç qızı var. Onlar bir həyətdə və bir evdə yaşayırlar.

Quba rayonunun Pirquluoba kəndinin sakini Şahabəddin Qurbanovun Şahnabad, Söhbət, Həcər, Cövhər adlı dörd nəfər həyat yoldaşı ilə birlikdə yaşayır-dılar. Ailə üzvlərinin verdikləri məlumatata görə ailənin çox maraqlı həyat yolu vardır. Belə ki, Qurban əvvəlcə Şahnabadla evlənmişdi. Onların bir müddət uşaqları olmadığından Şahnabad Söhbət adlı qadını evlərinə gətirərək Qurbanla evləndirir. Bir az sonra Şahnabadın Vəzifə adlı qızı dünyaya gəlir. Söhbət isə Həcər adlı digər qadını Qurban üçün evə gətirir. Üçüncü arvaddan sonra Söhbətin Səhərnaz və Şükufə adlı qız övladları olurlar. Həcər isə Cövhər adlı başqa bir qadını evə gətirir. Cövhərin gəlişindən sonra Həcərin Bənövşə, Firuzə və Tamella adlı üç qızı oldu. Cövhərin isə Bayram, Xamməd, Ramiz, Rasim adlı dörd oğlu, Qənurə və Zərnışan adlı iki qız övladı olmuşdur.

Qeyd edək ki, Cövhərin oğlanları ali təhsillidir, qızları isə tibb bacılarıdır.

Ailə üzvlərinin yaşayış binası dörd otaqlı, iki mərtəbəli, 20 metr şüşəbəndi olan qədim evdir.

Ailəyə 40-ci illərdən bəri Qurban kişi başçılıq etmişdir. Qurban kişi həm də iki kimsəsiz uşaq saxlayırdı. Nurbaba və Abuzər adlı bu uşaqları evinə gətirib, onlar

üçün ayrıca otaq tikdirib. Həmin uşاقlar həm də ailənin qoyunlarını otarıblar. Çünkü Qurban kişinin təqribən 150-200 baş qoyunu var idi. Hər dəfə sağlanan südü pendir edirdilər. Böyük meyvə bağı da ailə üçün əsas idi.

Evə gələn bazarlığı, paltarları Qurban kişi özü alırdı. Evdə qadınların hamısı üçün eyni vaxtda paltar tikilirdi. Adətən böyük arvad bayır işləri ilə məşğul olurdu. Kiçik arvad – Həcər isə xörəyi bişirirdi. Yır-yığış işini qız uşaqları və digər qadınlar edirdilər. Kəndin xeyir-şər işlərinə böyük və ortancıl qadınlar gedərdilər. Ailənin başqa işləri ilə də digər iki qadın məşğul olurdu.

Qurban kişinin otağı xalçalarla döşənmişdi. Otağın içində 20-dən artıq xalça yorğan-döşək yükü, taxt, sandıq və ailəyə məxsus xeyli qızıl da var idi. Həmin otaq Qurban kişiyə məxsus idi. Qadınlar isə uşaqlarla bir otaqda yatar-dılar. Qurban kişi qadınlarla ancaq öz otağında görüşərdi.

O, ailədə ciddi davranışındı. Yemək vaxtı parçadan tikilmiş uzun süfrə salınar, hamı süfrə kənarında əyləşərdi. Adətən hər dəfə iki samovar qaynadılırdı. Yemək yeyən zaman uşaqlar danışmadılar. Kimsə süfrədə gülə bilməzdidi. Bu vaxt ata onlara baxar, uşaqlar bayırına çıxar, orada danışardılar.

Uşaqları evləndirərkən Qurban kişi oğlundan xəbərsiz gəlini özü seçər, birinci elçiliyə də özü gedərdi. Səhəri qaynanalar elçi gedərdi.

Qurban kişinin vəsiyyətinə əsasən onun ölümündən 10 il sonra vəfat etmiş iki qadının da qəbirlerinin üstü eyni götürülüb. Çünkü ailənin həmişə bir qanunu var idi. Hamı həmişə bərabər olmalıdır.

Yuxarıda misal gətirilmiş etnoqrafik materiallar əsasında belə nəticə alınır ki, müasir kiçik ailələri xarakterizə etmək üçün sadə (nuklear) və mürəkkəb ailə məfhumları ilə yanaşı natamam, tam olmayan, (yəni ər və ya arvad vəfat etmiş, boşanmışlarsa) valideynlərin biri ilə uşaqların təşkil etdikləri ailələr, həmçinin ikiarvadlı və çoxarvadlı ailələr də kiçik ailəyə daxildir.

1.3 Ailenin sosial-peşə tərkibi

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanın kəndlərində ailə sosial quruluşa uyğun idi. Kəndlərdə kolxozçu ailələri ilə yanaşı fəhlə, qulluqçu ailələrinin böyük qrupu da yaşayırırdı. Peşə münasibətlərinə görə də ailələr mürəkkəb quruluşlu idilər. Kəndlərdə müxtəlif peşəli mütəxəssislər; (müəllimlər, həkimlər, mühəndislər, iqtisadçılar, aqronomlar, zootexniklər, mexanizatorlar, sürücülər, traktorçular, kombaynçılar, habelə yiğici, kinomehanik, lobarant peşələri və sahibləri də) vardı.

Y. Vasilyeva xalq təsərrüfatının idarə olunmasında əhalinin işləməyən hissəsinə ictimai mühütde növbəti qruplara bölür: 1) şəxsi-həyətyanı təsərrüfatlarda məşğul olanlar; 2) əmək qabiliyyətli yaşda olan şəxslərin ev təsərrüfatında məşğul olması; 3) əmək qabiliyyətli şəxslərin təqaüdə çıxmazı ilə əlaqədar olaraq tərkibdən çıxmazı; 4) əmək qabiliyyətlilərin potensialına daxil olan və gələcəkdə əmək qabiliyyətlilərin tərkibinə qoşulacaq əhali (uşaqlar və gənclər); 5) uşağıın olması, iş yerinin və yaşayış yerinin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar olaraq müvəqqəti olaraq iş qabiliyyətini dayandıranlar. Müasir praktikada sosial quruluşun tədqiqi öyrənilən obyektin təyinində bir neçə formada yanaşılmanı göstərir. Onlardan birinci hadisə ancaq əmək qabiliyyətlilərin, digəri-bütün yaşılı əhalinin və üçüncüsü - bütün əhalinin öyrənilməsidir. Əhalinin işləməyən təbəqəsi ya əhalinin işləyən sosial-sinfi qrupu ilə birlikdə, yaxud da onların müasir statusları ilə (tələbələr, təqaüdücülər, evdarlar), və ya da bu iki prinsip təyin edici kimi müəyyənləşdirilir (75, 16-17).

Azərbaycanın kənd rayonlarının təxminən 2700-kəndində 500 nəfərdən az əhali, həmçinin 500-kəndində isə 100-dən az adam yaşayır. Eyni zamanda 670 kənd dağ rayonlarında yerləşir (337, 194).

Bütün kəndlərdə yaşayan kəndlilər içərisində peşə və texniki hazırlığına, mədəni səviyyəsinə və digər

əlamətlərinə görə fərqlənən sosial qrupların olması axır nəticədə əməyin müxtəlif xarakter və məzmunu ilə fərqlənir. Məhz bu əlamətə görə kənd əhalisini aşağıdakı sosial qruplara ayırmaq mümkündür:

I. Kənd ziyanları və qulluqçular; II. mexanizatorlar; III. Heyvandarlar; IV. İxtisassız fəhlələr; V. Tarla işçiləri (309, 26).

Respublikada 1980-1990-cı illərdə fəhlələr, qulluqçular və kolxozçular əmək qabiliyyətli əhalinin əsasını təşkil edirdi (Cədvəl 1):

Cədvəl 1

Azərbaycanda fəhlələrin, qulluqçuların və kolxozçuların orta illik sayı
(min nəfər hesabın ilə)

İllər	Fəhlələr, qulluqçular və kolxozçular cəmi	Fəhlə və qulluqçular	Onlardan fəhlələr (aşağı xidmət heyəti və mühafizə işçiləri də dax. olmaqla)	Kolxozların ictimai təsərrüfatında məş. olan kolxozçular
1980	2085	1802	1234	283
1985	2357	2058	1409	289
1986	2420	2102	1434	318
1987	2441	2127	1449	314
1988	2419	2115	1433	304
1989	2412	2104	1414	308
1990	2482	2157	1449	325 (17, 51)

Əhalinin sosial tərkibində 1959-cu ildə kolxozçuların və cədvəldən göründüyü kimi, 1989-cu ildə isə fəhlələrin sayı üstün idi.

Əhalinin sosial tərkibi (faizlə)

Cədvəl 2

	1959	1970	1979	1989
Bütün əhali (işləməyən ailə üzvləri daxil olmaqla)	100	100	100	100
O cümlədən: fəhlə və qulluqçular	57,5	75,3	83,2	86,8
Bunlardan fəhlələr	36,9	52,5	59,6	61,9
kolxozçular	42,4	24,5	16,7	12,7 (17, 52)

1979-cu ildə şəxsi həyətyanı təsərrüfat nəzərə alınma- maqla xalq təsərrüfatı sahəsində işləyənlər 2634,9 min, 1989-cu ildə isə 2952,5 min nəfər olmuşdur (281, 274).

Pensiya alan şəxslər Respublika miqyasında 1979-cu ildə 686 min, 1989-cu ildə 987 min nəfər, şəxsi həyətyanı təsərrüfatlarda işləyən şəxslər 1979-cu ildə 27003 min, 1989-cu ildə 3214 min nəfər, digər sahələr də işləyənlər isə 1979-cu ildə 5,3 min nəfər, 1989-cu ildə isə 12,3 min nəfər idilər. (205, 11; 206, 5)

Məlumdur ki, 1979-cu ildə ümumi əhalinin 2856533 nəfəri kəndlərdə yaşayırırdı. Kəndlərdə yaşayan əhalinin 1169488 nəfəri işləyən şəxslər idi. Onların 767481-i idarə və müəssisələrdə, 399270-i kolxozlarda, 2372-si xüsusi təsərrüfatlarında, 363 nəfəri xüsusi şəxsi təsərrüfatlarda, 8221 nəfəri isə şəxsi həyətyanı sahəlirində işləyirdilər (205, 65).

1989-cu il kəndlərdə yaşayan əhalinin 3215292 nəfərinin 1321386-sı işlek əhali olub 871595-i müxtəlif idarə və müəssisələrdə, 435210-nu kolxozlarda, 8582-si kooperativ-

larda, 586-sı xüsusi şəxsi təsərrüfatlarda, 5413-cü individual əmək fəaliyyətində, 75132-si isə şəxsi həyətyanı sahələrdə məşğul olurdular. Pensiyaçılardın sayı isə 1980-ci il ilə müqayisədə 1990-ci ildə artmış, qocalığa görə pensiya alanlar çox olmuşdur (Cədvəl 3) (206, 5).

Cədvəl 3

Pensiyaçılardın sayı (1000 nəfər şərti ilə)

	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Cəmi pensiyaçılalar	764	890	924	954	987	982	1127
Qocalığa görə	448	543	568	593	622	622	745
Əlliliyə görə	125	138	142	146	149	145	145
Ailə başçısını itirməyə görə	151	161	164	161	160	155	166

Maarifin, təhsilin inkişafı kəndlərdə müəllimlərin sayının çoxalmasına şərait yaratmışdır. 1960-1961 və 1983-1984-cü tədris illəri ərzində respublikamızın kəndlərində müəllimlərin sayı 2,3 dəfəyə yaxın artmışdır. 1983-84-cü tədris ilində 69 min nəfər böyük müəllimlər ordusu fəaliyyət göstərmişdir (287, 274; 151, 171).

Sovet quruluşu nəticəsində müəllimlər, kənd ziyalılarıının qabaqcıl dəstəsini, kəndin başlıca mədəni qüvvəsini təşkil edirlər. Həkimlər, orta ixtisas təhsilli tibb işçiləri də ziyalıların müəyyən qrupunu təşkil edirlər. Məsələn, 1980-ci ildə bütün ixtisasdan olan həkimlərin sayı 20,7 min, 1989-cu ildə 27,8 min nəfər idi (289, 17).

Ziyalıların sayı artdıqca onların kənd təsərrüfatı işçiləri içərisində xüsusi çəkisi də yüksəlirdi. Əgər 1965-ci ildə respublikamızda hər 40,2 nəfər kənd təsərrüfatı işçisinə

(kolxozçuya və sovxoza fəhləsinə) bir nəfər mütəxəssis düşürdüsə, 1983-cü ildə bu göstərici 14,8 nəfərə çatmışdır (287, 127).

Kənd təsərrüfatı ziyalalarının sosial tərkibi yekcins olmayıb mürəkkəb xarakter daşıyır. Onları aşağıdakı əsas qruplara ayırmalı olar: 1. Kolxoz və sovxozlardan inzibati idarə heyəti (kolxoz sədrleri, sovxoza direktorları, onların müavinləri, briqada, şöbə və ferma müdirləri) 2. Kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri (baş mütəxəssislər, agronomlar, zootexniklər, baytar həkimləri, mühəndis texniki işçilər və iqtisadçılar), 3. Mütəxəssis olmayan qulluqçular. Bu sonuncu qrup kənddə əqli, əmək işçilərinin az ixtisaslı dəstəsini əhatə edir. Onların əməyi ali məktəb və ya texnikum həcmində bilik tələb edir. Bu qrupa uçot-hesabat işçilərini, mühəsib və kassirlərini, katibə, laborant, makinaçı və başqalarını aid etmək olar (392,127-128).

Əhalinin müəyyən sosial-sinfi tərkibli hissəsi aralıq vəziyyətlərdə qalıb, məlum səbəblərdən eyni vaxtda müxtəlif kateqoryalara bölünürler.

Müəyyən güzəştlerlə sosial statusun müəyyən edilməsində əhalinin ictimai istehsalda məşğul olanlara münasibətlərlə təyin olunurlar. Tələbələrin sosial vəziyyəti, praktikada staj qazanmaları üçün işləmələri, onların işlədiyi işin profili ilə təyin edilir (344, 341).

1989-cu ildə mövcud olmuş ailələrin 703185-də ailə başçıları eyni peşə sahibləri idi. Yəni onların 447815-i fəhlələr, 143817-si qulluqçular, 111553-ü kolxozçular, 399340-ı isə müxtəlif sosial qruplardır. Müxtəlif sosial tərkibli ailələrdə üzvlərin sayı müxtəlifdir. Doğrudur, ailələrdə üzvlərin orta sayı 5,1 olsa da bu rəqəm fəhlə ailələrində 5,0; qulluqçu ailələrində isə 5,4-dür. Kolxozçu ailələrində üzvlərin sayı digər ailə qruplarına nisbətən çoxdur. Araşdırma göstərir ki, əsrimizin 70-80-ci illərində eyni ixtisas sahibli, yaxud müxtəlif sosial qrupun nümayəndələrinin qurdugları ailələr Azərbaycanın kəndlərində yaşayırlar. Azərbaycanın müxtəlif

bölgələrində topladığımız çöl etnoqrafik materiallar əsasında bəzi faktlara nəzər salaq. Məsələn, Tərtər rayonu Hacıqərvənd kənd sakinləri Mırzəyev Elxan zootexnik, həyat yoldaşı Ayna müəllimədir. Onların 5 övladı böyükür. Uşaqlardan Ruhanə və Rumiye müəllimə, Ruhiyə, Zilkumar və Üzeyir isə məktəblidirlər.

Bərde rayonu Həsənqaya kənd sakini Cəlilov Muxtar iqtisadçıdır. Həyat yoldaşı Məleykə kitabxanaçıdır. Muxtarın 6 övladı-Ruhiyə, Nərgiz, Elnur, Elnurə, Seymour, Ülviyə, Şövkət, qardaşı Müsafir və onun həyat yoldaşı Şəfaqət, bacıları Gülsad, Süsənbər, Reyhan, Dilşad, Zəminə, atası Musa və anası Tamara birlikdə yaşayırlar.

Ağdam rayonu Şelli kəndinin sakinləri Tağıyev Akif mühəndis, həyat yoldaşı Cəmilə evdar qadın, anası Zərxarə təqaüdçü, övdadları Arzu tələbə, Vəfa və Beyrək məktəblidirlər.

Goranboy rayonu Xanqərvənd kəndinin sakini Səfərov Vaqif və həyat yoldaşı Abbasova Şükufə müəllimidlər. Vaqifin anası Səkinə təqaüdçüdür. Övladları Fövqiyə tələbə, Tünzalə, Kəmalə, Elxan məktəblidirlər.

Cəlilabad rayonu Ağdaş kəndinin sakini Niftəliyev Hacibaba müəllimdir. Onun həyat yoldaşı Tamara evdar qadındır. Onların oğulları Mübariz mühəndis, Əfqan ticarətçi, Razin polis işçisi, Xuraman, Hədiyyə, Natavan kolxozçudurlar. Mübariz evlidir. Həyat yoldaşı Rəsmiyyə, övladları Vahid, Samirə, Ramindir.

Füzuli rayonu Dilaxarlı kənd sakini Ağayeva Məleykə kolxozçu olub, hazırda təqaüdçüdür. Oğlu Müseyib mühəndis, gəlini Alagöz həkimdir. Nəvələri Sahibə müəllimə, Mirağa, Sahilə, Mirxaliq şagirdidlər.

İsmayıllı rayonu Talışan kəndinin sakini Babayev Rüstəm əvvəller kolxozçu olub, hazırda təqaüdçüdür. Həyat yoldaşı Gülgəz evdar qadındır. Övladları Vaqif və gəlinləri Nizgilan müəllimidlər. Nəvələri Zaur qaynaqçı, Qüdrət çilingər, Vüsalə və Vəsilə şagirdidlər.

Abşeronda yerləşən Mərdəkan kəndinin sakini Rizvanov Ramiz depoda işləyir. Həyat yoldaşai Aslanova Şəhla bağça müəlliməsidir. Uşaqları Səidə, Rəşad, Mahpəri, Fərid məktəblidirlər.

Molla Ağa Ağayev və Gürsüm Ağayeva oğlanları Molla Əzizağa və gəlinləri Nazlı, nəvələri Şəlalə, Şahin birlikdə yaşayırlar.

Novxanı kəndinin sakini Məmmədov Məşədi Səda əkinçiliklə məşğuldur. Həyat yoldaşı Zərnisan, övladları: Asim, Əliqardaş, Arif, Səlimxanım, Minəxanımdır.

Onun oğlu Asim, Həyat yoldaşı Nurcahan və iki övladı Hüseyn və Sahib ayrı yaşayırlar. Səlimxanım və Minəxanım da ailə qurmuşlar.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Şərur rayonu, Muğancıq (Dərvişlər) kəndində yaşayan Hüseynov Yaqub müəllimdir. Həyat yoldaşı Zemfira tibb bacısıdır. Zemfiranın anası Məmmədova Zöhrə onlarla yaşayır. Onların dörd övladı var. Aidə kitabxanaçı, Aygün müəllimə, Nəsimi texnoloq, Aybəniz məktəblidir.

Cəbrayıl rayonu, Böyük Mərcanlı kəndinin sakini Quliyev Qərib fəhlədir. Ailənin qadını Qəhrəmanova Reyhan ticarətçidir. Qəribin anası Təzəgül oğlunun ailəsi ilə birlikdə yaşayır. Ailənin 6 övladından Şəfiqə tələbə, İmran, Kamran, Şəhla, Əfsanə, Cəlal məktəblidirlər.

Balakən rayonu, Günəşli kəndinin sakini Musayev Nurməmməd kolxozda usta işləyir. Həyat yoldaşı Aişə Abdulla qızı evdar qadındır. Uşaqları Məmməd müəllimdir. Qızları Validə və Həlimə tibb bacısı, Xalidə bağça müəlliməsi, Fatma satıcı işləyirlər. Qızların hamısı ailəlidir və həmin kənddə yaşayırlar. Məmməd valideynləri ilə birlikdə yaşayır. Ailənin 0,25 hektar həyətyanı təsərrüfatı var. Həyətyanı sahədə findiq, xurma, meyvə ağacları və tərevəz ekilir. Ailə üzvləri inək saxlayırlar. Baramaçılıqla da məşğul olurlar. Baramanı onlar 40 gün ərzində saxlayır, sonra dövlətə təhvil verirlər.

Lənkəran rayonunun Boladı kəndinin sakini Abbasov Şəbalan briqadırdır. Həyat yoldaşı Tuqra evdar qadındır. Onların övladları Raisə kolxoççu, Gülüş həkimdir. Bakıda yaşayırlar. Xanbala, Çingiz müəllimdir, Elçin fəhlədir.

Masallı rayonu Hişkədərə kəndində müxtəlif quruluşlu və say tərkibli ailələr yaşayırlar. Məsələn, Mirzəyeva Xatının həyat yoldaşı 1941-ci ildə müharibədə həlak olub. Xatın yeganə oğlu Balabəylə tək yaşamış, onu böyütmüşdü. İndi onun oğlu sürücü işləyir. Evlidir, 8 uşaq atasıdır. Ailədə ananın sözü əsas sayılır.

Hişkədərə kəndində Kərimov Kərim və Tağıyeva Kübra qızının ailəsi uzunömürlü ailə sayılır. Kərim kişi 101, Kübra arvad 104 il ömür sürmüştür. Onların 6 oğlu və 1 qızları var. Oğlanları Oğul, İlyas, Rəhim, Sürət, Nüsret, Mərdan və qızları Gülbaci da ailə sahibidirlər.

Cəlilabad rayonu Qara Zəncir kəndində yaşayan İsmiyev İsmixanın həyat yoldaşı İsmiyeva Şəmsuranın 4 uşaqları var. Fəxrəndə, Zahir, İsa, Cavid orta məktəbdə oxuyurlar. Ailə başçısı İsmixan hesabdar işləyir.

Masallı rayonunun Türkoba kəndinin sakini Əliyev Ayaz Molla, həyat yoldaşı Səfiyə kolxoççudur. Onların 9 övladları var. Onlardan Mehman müəllim, Elman həkim, Telman dülər, Ağabacı dərzidir. Onlar kənddə yaşayırlar. Nazim tarix müəllimidir. Bakıda yaşayır. İbrahim Saratovda instituttda oxuyur. Nurəddin isə orada ticarətlə məşğuldur. Məmməd Bakıda ruhani məktəbində təhsil alır.

Babək rayonunun Sirab kənd sakini İbrahimov Bayramın peşəsi müəllimlikdir. Həyat yoldaşı Quliyeva Xanım kolxoççudur. İndi onların hər ikisi də təqaüdüdürlər. Onların 10 övladları var. Etibar mühəndis, Ağababa fizika elimlər namizədi, Bəxtəvər mühasib, Nəzakət, Nailə və Naibə fəhlə, Azad, Zümrüd, Çapay ticarətçi, Evkülü tibb bacısıdır.

Laçın rayonu Aşağı Fərəcan kənd sakini Abbasov İdris və Abbasova Sarayın uşaqları Əvəz, Vidadi, Elza, Ələkbər, Elmira, Şahin və Səxfətdir. Onlardan Əvəz və Şahin

mətbəə – poliqrafiya işçisi, Elmira kitabxanaçıdır. Saray arvadın həyat yoldaşı və oğlu Vidadi vəfat etmişdir. İndi Saray arvad gəlini və nəvələri ilə birlikdə yaşayırlar.

Quba rayonunun Qəçrəş kəndinin sakini Mirzəliyev İlyas proflaktoriyada işləyir. Həyat yoldaşı Məhbubə həkimdir. Ailənin iki övladı var. Yunis iqtisadçı, Ruhiyyə tələbədir. Yunis ailəlidir. Həyat yoldaşı Səadət evdar qadındır. Yusif və Kənan adlı iki övladları var. Onlar birlikdə yaşayırlar.

Qəbələ rayonu Qum kəndinin sakinləri ailə başçısı, kolxozcu Musayev Eyyub, həyat yoldaşı Musayeva Svetin 6 övladı var. Oğlanları Mahir ailəlidir. Bir övladı var. Digər övladları Aybəniz, Etibar, Ruhiyyə, Ruhəngiz, Cahan hələ subaydır. Ailə başçısı Eyyubun anası Həbibə onlarla birlikdə yaşayırlar. Göründüyü kimi ailə çoxnəsillidir.

İsmayıllı rayonu Talıştan kəndinin sakini Səfərov Vahid sürücü, həyat yoldaşı Həqiqət evdar qadındır. Övladları Mayıl isə tələbədir.

Səlyan rayonu Parçaxalaq kəndinin sakini Babayev Namiq mühəndisdir. Həyat yoldaşı Cəvahir tibb bacısıdır. Övladları Xəqani tələbə, Nağaran və Israfil məktəblidirlər.

Sabirabad rayonu Həlimxanlı kəndinin sakini Zərbəliyev Əlimirzə mühəndis, həyat yoldaşı Rahile müəllimdir. Onların üç övladı var. Ofelya və Nailə tələbə, Zaur isə məktəblidir. Əlimirzənin anası Dünya da oğlunun ailəsi ilə birlikdə yaşayır.

Səlyan rayonunun sakini Əhmədova Gülbadam təqaüdüdür, ixtisasca isə həkimdir. Onun övladları Vahid və Mehman hakim, Vaqif, Məlahət və Afət mühəndis, İradə dərzidir. Göründüyü kimi ailə üzvləri müxtəlif ixtisas sahibləridirlər.

Ağdaş rayonu Tofiqi kənd sakinləri Əhmədov Əbülfət əmtəəşunas, həyat yoldaşı Rzayeva Kifayət müəllimdir. Övladları Gülnarə tələbə, Susanna orta məktəbdə şagirddir.

Şəmkir rayonu, Sabirkənd kəndinin sakinləri Məmmədov Mirzə kolxozçudur. Onun həyat yoldaşı Səkinə evdar qadındır. Onların övladları İnqilab tələbə, Mehriban şagirddir.

Kürdəmir rayonu Xırdapay kəndinin sakini kolxozcu Məmmədov Hümbətin 6 övladı var. Həyat yoldaşı vəfat edib. Övladı Mehəbbət sürücüdür. Nəzirə ilə ailə qurmuş, 5 övladları var. Hümbət kişinin digər övladları Qəribə, Qismət, Nəzakət, Qurbət də kolxozçudurlar. Onlar ailə qurmuş və ayrı yaşayırlar. Ata isə kiçik oğlu ilə birlikdə yaşayır.

Qobustan rayonunun sakini İbrahimov Canməmməd mühəndis, həyat yoldaşı Minəxanım evdar qadındır. Övladları İbrahim tələbə, Rövşən, Azər, Elşad, Rauf məktəblidirlər. Canməmmədin atası Xəlilov Məhəmməd və anası Minəxanım onun ailəsi ilə birlikdə yaşayırlar.

Əlbəttə, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində yaşayın bir qrup ailələrin timsalında ailə başçılarının, eləcə də ailədə böyükən övladların ixtisaslarını göstərməklə müxtəlif ailələrin sosial-peşə tərkibini əyni sürətdə göstərməyə səy etmişik. Məsələn, Səfərov Vaqif, Məmmədov Məşədi Səda, Kərimov Kərim, Musayev Eyyub, Məmmədov Mirzə, Məmmədov Hümbətin ailəsində ailə başçıları eyni peşə sahibli Mirzəyev Elxan, Cəlilov Muxtar, Tağıyev Akif, Niftəliyev Hacıbabə, Ağayev Museyib, Rizvanov Ramiz, Ağayev Ağa, Hüseynov Yaqub, Quliyev Qərib, Musayev Nurməmməd, Abbasov Şabalan, Mirzəyev Balabəy, İsmiyev İsmixan, Əliyev Ayaz, İbrahimov Bayram, Abbasov İdris, Mirzəyev İlyas, Səfərov Vahid, Babayev Namiq, Zərbəliyev Əlimirzə, Əhmədova Gülbadam, Əhmədov Əbülfət, İbrahimov Canməmmədin ailələrində isə ailə başçıları müxtəlif peşə sahibləridirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, əyni, və ya müxtəlif sosial-peşəyə malik olan ailələrdə böyükən övladlar isə istədikləri peşəyə yiylənir, müxtəlif ixtisas sahibləri olurlar.

Toplanılan çöl-etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, təqdim etdiyimiz dövrün sonlarında müxtəlif sosial tərkibə malik olan müasir ailələrdə iqtisadi, sosial və mənəvi mənafelərin ümumiliyi əsaslı rol oynayırıdı.

1.4 Ailənin quruluşu, təklik anlayışı

XX əsrin 20-90-cı illərində Azərbaycanda yaşayan ailələrdə ailə üzvlərinin yaş, say, nəsil tərkibi, ailə həyatının xarakteri və digər proseslər ailənin quruluşu məsələlərinə daxildir.

Sovetlər dövründə ailələrin quruluşu barədə müxtəlif fikirlər və mülahizələr mövcuddur.

Məsələn, Y. Semyonova görə ailə quruluşunun mühüm əlamətlərindən biri ər-arvad həyatının xarakteri, birliyi və quruluşudur (340, 26).

Ailənin quruluşuna, adətən, ailənin konkret göstəricisi olaraq onun tərkibi, ümumi sayı, nəsil tərkibinin və nikahların sayı, uşaqlar, qohumluğun dərəcəsi, xarakteri və özünəməxsusluğunu (əsas, qan qohumluq, oğulluğa və qızlığa götürmə), milli mənsubiyyət, qarışiq ailələrdə müxtəlif millətlər və b. daxildir (83, 7-9; 36-37).

Ailənin quruluşu məsələsinə bir çox müəlliflər, sosioloqlar və etnoqraflar ailədaxili münasibətlərdə iştirak edən şəxslərin əsas əlamətlərini də daxil edirlər (181, 489).

Göründüyü kimi, ailənin quruluşunda valideynlər, övladlar, baba-nənələr, həmçinin ailənin say, nəsil tərkibi və ailədaxili məsələlər əsas yer tutur.

Azərbaycanda 1926-1939-cu illərdə kəndlərdə yaşayanlar əhalinin çox hissəsini - 71,9-63,9%-ni, 1968-ci ildən yarısını təşkil etmiş, 1970-1990-ci illərdə bu nisbət aşağı enmiş 49,9-46,2% olmuşdur (Cədvəl 4) (290, 8). (Cədvəl göstərilən mənbənin əsasında tərtib edilmişdir.)

Cədvəl 4

Əhalinin say tərkibi

İllər	Bütün əhali	Kənd əhalisi	Kənd (faizlə)
1926	2313,7	1664,2	71,9
1939	3205,2	2048,4	63,9
1959	3697,7	1930,4	52,2
1960	3815,7	1980,5	51,9
1961	3973,3	2026,6	51,0
1962	4118,2	2099,9	51,0
1963	4218,1	2129,3	50,5
1964	4369,0	2205,1	50,5
1965	4509,5	2270,7	50,4
1966	4639,8	2339,5	50,4
1967	4776,5	2393,6	50,1
1968	4887,5	2442,6	50,0
1969	5009,5	2505,8	50,0
1970	5117,1	2552,5	49,9
1971	5227,0	2594,7	49,6
1972	5338,9	2632,0	49,3
1973	5444,0	2667,0	49,0
1974	5543,8	2689,7	48,5
1975	5644,4	2723,1	48,2
1976	5733,7	2740,4	47,8
1977	5828,3	2762,9	47,4
1978	5924,0	2795,8	47,2
1979	6028,3	2828,0	46,9
1980	6114,3	2866,8	46,9
1981	6226,7	2905,2	46,8
1982	6308,8	2952,9	46,8
1983	6406,3	2999,3	46,8
1984	6513,3	3053,5	46,9
1985	6622,4	3097,9	46,8
1986	6717,9	3129,9	46,
1987	6822,7	3171,4	46,5
1988	6928,0	3205,4	46,3
1989	7037,9	3247,9	46,1
1990	7131,3	3291,5	46,2

Cədvəl 4-ün davamı
Yaş qrupu üzrə əhalinin say tərkibi

	1959	1970	1979	1989	1990
Bütün əhali (Kend əhalisi)	1930447	2566928	2856533	3211505	3258905
5	384189	454283	348308	426074	437497
5-9	252861	476726	380973	363128	373964
10-14	155225	394077	449235	338557	338198
15-19	155905	204809	402973	345747	336948
20-24	199428	100625	249025	332545	329621
25-29	173264	93153	147587	315823	317870
30-34	127612	181177	83627	226983	246405
35-39	71318	159977	106089	139029	150653
40-44	52244	120971	173821	76840	88141
45-49	62208	65648	144289	105066	85393
50-54	53624	43469	103172	164526	161340
55-59	60505	62481	57132	136433	139124
60-64	52672	56516	43481	89632	98970
65-69	38809	51095	49932	45224	50711
70 və qoca olanlar	90408	99796	115313	105898	104070
Yaşı gös- terilmeyib	175	2125	1596	-	-
emek qabiliyyətli yəşilərdən yaşı az olanlar	810266	1381513	1269681	1196353	1216096
emek qabiliyyətlilər	897986	936089	1341684	1704263	1717466
Yaşı emek qabiliyyətlilər dən çox olan	222020	247201	243592	310889	325 343

Kişiler	920544	1236328	1371341	1553795	1579401
Yaşı 5 yaşadək olanlar	196039	230330	176906	219363	225364
5-9	129330	242745	192710	186009	191988
10-14	81378	199922	226305	172257	172151
15-19	76522	98232	196861	172886	170253
20-24	92154	45178	113153	155574	155973
25-29	85465	41836	69518	148233	147789
30-34	64470	84978	39331	109070	117911
35-39	30832	80955	49576	66632	72543
40-44	21000	62438	84197	36504	41479
45-49	28406	29526	73972	49355	40757
50-54	22784	16925	50220	78856	75667
55-59	20374	22687	22266	66298	67532
60-64	20634	21650	15282	42011	47374
65-69	16595	18808	18997	17103	20319
70 yaş və çox olanlar	34487	39087	41402	33644	32301
Əhalinin ümumi sayı	74	1031	645	-	-
Əmək qabi- liyyətlilərdən az yaşda olanlar	416339	701388	641303	611973	623258
Əmək qabi- liyyətlilər	432415	454364	653712	849064	856149
Əmək qabi- liyyətindən yuxarı yaşda olanlar	71716	79545	75681	92758	99994
Qadınlar	1009903	1330600	1485212	1657710	1679504
5 yaşadək olanlar	188150	223953	171402	206711	212133
5-9	123531	233981	188263	177119	181976
10-14	73847	194155	222930	166300	166047
15-19	79383	106577	206112	172861	166695

20-24	107274	55447	135872	176971	173648
25-29	87799	51317	78069	167590	170081
30-34	63142	96199	44296	117913	128494
35-39	40486	79022	56513	72397	78110
40-44	31244	58533	89624	40336	46662
45-49	33802	36122	70317	55711	44636
50-54	30840	26544	52952	85670	85673
55-59	40131	39794	34866	70135	71592
60-64	32038	34866	28199	47621	51596
65-69	22214	32287	30935	28121	30392
70 və çox yaşlı yaşı göstərilmeyib	55921	60709	73911	72254	71769
Əhalinin ümumi sayından	101	1094	951	-	-
Yaşı əmək qabiliyyətlərin dən az olanlar	393927	680125	628378	584380	592838
Əmək qabiliyyətlilər	465571	481725	687972	855199	861317
Əmək qabiliyyətlərdən yaşı çox olanlar	150304	167656	167911	218131	225349

Yuxarıda cədvellərdə verilmiş statistik materialıllar əsasında aşağıdakı mülahizeleri söylemək olar. Azərbaycanda 1926-cı ildə kənd əhalisi 1664187 nəfər idi (288. 8, 33).

1939-cu ildə əhalinin 1642612 nəfəri kişi, 1562538 nəfəri qadınlar olub, onların 1156798 nəfəri şəhər, 2048352 nəfəri kənd əhalisi idi. Ümumi əhalinin isə 7 yaşa qədər

olanları 753271 nəfər, 8-11 yaşlılar-326800; 12-14 yaşlılar 243722; 15-19 yaşlılar-252645; 40-49 yaşlılar - 244119; 50-59 yaşlılar-163128; 60 yaşdan yuxarı olanlar - 233955; yaşı göstərilmeyənlər-1220 nəfər idi (115, 19).

Azərbaycanda 1959-cu ildə 14 yaşa qədər olanlar 37,2%, 15-49 yaşlılar 54,4%, 60 yaşdan yuxarı olanlar isə 8,4% olmuşdur. 1970-ci ildə bu rəqəm 14 yaşadək olanlarda 44,1%, 15-49 yaşlıarda 47,8%, 60 yaş və çox olanlarda isə 8,1%, 1979-cu ildə 14 yaşadək olanlar 35,5%, 15-49 yaşlılar 57%, 60 yaşdan yuxarı olanlar isə 7,5%, 1987-ci ildə 14 yaşadək olanlar 32,5%, 15-49 yaşlılar 60%, 60 yaşından yuxarı olanlar 7,5% olmuşlar. 14 yaşadək olan kişilər 30,9% qadınlar 28,8%, 15-59 yaşlıarda kişilər 63,7, qadınlar 60,9%, 15-49 yaşlılar 60,9%; 60 yaşdan yuxarı kişilər 5,4%, qadınlar 10,3% idilər (203; 19, 8).

4-cü cədveldə göstərildiyi kimi, Azərbaycanda şəhər və kənd əhalisinin say tərkibinə diqqət yetirdikdə məlum olur ki, 1926-1990-cı illər ərzində şəhər və kənd əhalisi arasında say tərkibi dəyişmişdir. Belə ki, 1926-cı ildə şəhər əhalisi kənd sakinlərinə nisbətən 994630 nəfər (43,8%), 1939-cu ildə 891,6 (27,8%), 1959-cu ildə 263,1 (4,1%), 1960-cı ildə 145,3 (3,8 %) az, 1970-ci ildə 12,1 (0,2%) çox, 1980-ci ildə 380,7 (6,2%) çox olmuş, 1989-cu ildə isə bu nisbət kənd əhalisinin sayının azalması və şəhər əhalisinin çoxalması ilə - 548,3 (6,2%) nəticələnmişdir. Şəhər əhalisinin sayının artması həm təbii artım, həm də kənd sakinlərinin ailələri ilə birlikdə şəhərə köçməsi hesabına olmuşdur. «Ölkənin sosialistcəsinə sənayeləşdirilməsi, sənayenin sürətlə inkişafı, yeni sənaye rayonlarının yaradılması, sənayenin fəhlə qüvvəsinə olan tələbatını ödəmək üçün kənd əhalisinin müəyyən hissəsinin şəhərlərə köçməsinə, şəhər əhalisinə çevrilmesinə səbəb oldu. Bu göstərilən səbəblər üzündən ölkəmizdə yeni şəhərlər salındı, habelə bir çox keçmiş kəndlər böyüb şəhərə çevrildi. Azərbaycanda 1990-ci ildə 60 şəhər, 125 şəhərtipli qəsəbə var idi (18, 8).

Əhalinin ərazi əlaməti üzrə şəhərdə və kənddə yerləşməsi, istehsalın iki əsas sahəsi olan sənaye və kənd təsərrüfatı baxımından yanaşlıqda onun strukturunda şəhər məişəti və kənd məişəti formalarını ayırmış olar. Bu isə özünü məişət əməyində, yəni yardımçı təsərrüfatda, xidmətedici əməkdə, istirahət fəaliyyəti və uşaqların tərbiyəsi ilə əlaqədar olan sahələrdə göstərir.

Şəhər məişəti şəhərdə, kənd məişəti isə kənddə istehsaldan və ictimai-siyasi fəaliyyətdən kənarda adamların həyatının spesifik şəraitinin, üsul və formalarının habelə münasibətlərinin məcmusudur... Şəhər məişəti kənd məişətindən daha çox mexanikləşdirilmiş olması, xidmət sahələrinin, mədəni və digər məlumat növlərinin daha yüksək təşkili, abadlaşdırmanın, planlaşdırma və arxitekturanın daha mükəmməliyi və digər məişət şəraitinə görə, kənd məişəti isə şəhər məişətinə nisbətən təbii şəraite biləvasitə yaxınlığı, sakitliyi və s. ilə fərqlənir (385, 27-28).

Kəndlərdə aile üzvülərinin orta sayı 1979-cu ildə 5,8; 1989-cu ildə isə 5,2 nəfər olmuşdur.

Azərbaycanda hər min nəfər qadına müəyyən yaş qrupu üzrə düşən kişilərin sayı müəyyənləşdirilərkən məlum olmuşdur ki, 1917-ci ildə hər 1000 nəfər kişiyə 855 qadın düşürdü. 1987-ci ildə 1000 nəfər qadına nəzərən kişilərin sayı 953 idi. Lakin, əhalinin ayrı-ayrı yaş qrupları üzrə müəyyənləşdirildikdə bu nisbət müxtəlif cür nəzərə çarpır. Məsələn, 1987-ci ildə 4 yaşadək olanlarda 1000 nəfərə 1054, 5-9 yaşda-1043, 10-14 yaşda 1025, 15-19 yaşda 1056, 20-24 yaşda 1053, 25-29 yaşda-974, 30-34 yaşda 904, 35-39 yaşda 927, 40-44 yaşda 916, 45-49 yaşda 897, 50-54 yaşda 958, 60-64 yaşda 714, 65-69 yaşda 498, 70 yaşdan yuxarı isə 424 nəfər kişi düşürdü (286,17).

Yenə də qadınların say tərkibinə müraciət edək. Məsələn, 1926-ci ildə əhalinin 1101,3 min nəfəri (47,6%), 1939-cu ildə 1562538 (48,8%), 1959-cu ildə 1941 min

nəfəri (52%), 1989-cu ildə 3608 min nəfəri (51%) qadın idi (290, 8).

Müasir kəndli ailələrində II-III nəsilli ailələr, habelə evli, evlənməmiş qardaş, bacısı ilə birlikdə yaşayan ailələr üstünlük təşkil edir.

5-ci cədvəldən göründüyü kimi, 1989-cu ildə Azərbaycanda yaşayan və tutduqları yaşayış binalarının tipinə görə fərdi evlərdə yaşayan ailələr çox idi (17,147). (Cədvəl göstərilən mənbəə əsasında tərtib olunmuşdur).

Cədvəl 5

1989-cu ildə yaşayış binalarının tipinə görə ailə qrupları

Ailələrin sayı (min nəfərlə)			Yekuna görə faizlə	
	Cəmi	Kənd yerlərində	Cəmi	Kənd yerlərində
Bütün ailələr	1381,4	597,0	100	100
Ayrıca mənzildə yaşayan:	397,6	7,8	28,8	1,3
Ümumi (kom.-nal) mənzildə yaşayan	66,8	9,2	4,8	1,6
Fərdi evlərdə yaşayan	713,7	485,5	51,7	81,3
Yataxanalarda yaş.-n	25,3	0,6	1,8	0,1
Digər yaşayış evlərdə yaşayanlar	4,0	2,2	0,3	0,4
Ayrı-ayrı vətəndaşdan otaq kirayə edən	14,3	4,6	1,0	0,8

6-cı cədvəldən aydın olur ki, 1989-cu ildə iki və üç yaşayış otağı olan kəndli ailələri üstünlük təşkil edirdi (17, 146-149).

Cədvəl 6

1989-cü ildə yaşadıqları otaqların sayına görə
əhalinin vəziyyəti

	Ailələrin sayı min		Yekuna görə faizlə	
	Cəmi	Kənd yerlərində	Cəmi	Kənd yerlərdə
Ayrıca mənzildə yaşayan ailələr otağı var:	397,6	7,8	100	100
Bir	59,5	1,5	15,0	19,1
İki	168,2	3,7	42,3	47,9
Üç və çox	167,2	2,5	42,2	31,9
Ümumi (kommunal) Mənzildə yaşayan ailələr	66,8	9,3	100	100
Otağı var:				
Bir	15,7	1,7	23,5	18,7
İki	29,8	4,6	44,6	49,4
Üç və daha çox	20,4	2,9	30,6	30,6
Fərdi evdə yaşayan ailələr	713,7	485,5	100	100
Otağı var:				
Bir	110,4	76,3	15,5	15,7
İki	346,8	240,9	48,6	49,6
Üç və daha çox	251,3	164,9	35,2	34,0

Araşdırma göstərir ki, respublikada kənd ailələri müasir tipli yaşayış evlərində yaşayırlar. Kürsülü, ikimərtəbəli, eyvanlı, damı şiferli 2-6 otaqlı yaşayış binaları kəndli evlərinin əsas tipləridir. Lakin müşahidələr göstərir ki, evlər xarici görkəminə və daxili quruluşuna görə bir-birinə bənzər olub, əsas etibarilə kvadrat və düzbucaqlı formasında inşa edilmişdir. Otaqların bəzən ikisi baş-başa, digərləri isə həmçinin mətbəx onlara şaquli vəziyyətdə, qarşıda şüsbənd və artırma (eyvan) tikilir. Otaqlardan biri qonaq üçün nəzərdə tutulur.

Ailənin quruluşuna uşaq artımı, demoqrafik, sosial, etnik, münasibətlər təsir edir. Müxtəlif sosial qruplu ailələrdə uşaqların sayı xarakterizə edilsə, ailələr uşaqsız, bir uşaqlı, iki uşaqlı, üç uşaqlı və çox uşaqlıdır. Sadə ailələrdə bu təsnifat bircəhətli olub, uşaqlara və nikaha görə aparılır. Mürəkkəb ailələrdə isə həm nəsil, həm də say tərkibinə görə ailələr qruplaşdırılır və ailə quruluşunun əlamətlərinə uşaqların sayı, ailədəki yaşılı nəslin nümayəndələrinin olması da təsir göstərir. Müasir kənd ailələri üçün xarakterik cəhət onun çoxsaklı olmasıdır. Orta sayı 5-6 nəfərdən ibarət olan ailələr çoxdur, 8-10 nəfər uşağı olanlar isə azdır və adətən kolxozçu, fəhlə ailələrindən ibarətdir. Fəhlə və kolxozçu ailələrinə nisbətən ziyanlı ailələrində uşaqların sayı azdır.

Ailə münasibətlərinin tədqiqi nəticəsində məlum olur ki, Azərbaycanda ailədən kənar və tamamilə tənha yaşayanların olması təklik problemini doğurur. Burada ailədən kənar və ya ailədən kənar və nikaha daxil olmayan kişilər və ərsiz qadınlardan söhbət gedir.

«Tək yaşayan»lar anlayışı altında, hər şeydən əvvəl, əhalinin tək yaşayan, adına ayrıca təsərrüfat sahəsi olan, lakin qohumları ilə birlikdə yaşayan hissəsi də nəzərdə tutulur.

Sosial baxımdan təklik anlayışında şəxsiyyət nikah vəziyyətilə müəyyən olunur. Onunla yanaşı, heç zaman

nikaha daxil olmayan, yaxud qısa müddətdə nikahda olub boşananlar, nikaha daxil olanların diqqət mərkəzində dayanır və şərti olaraq əlamətlərinə görə «şüurlu» və «məcburi» təkliklə xarakterizə olunurlar.

Azərbaycanda erkən nikah nisbətən çoxdur. 7-ci cədvəldə qeyd edildiyi kimi, kişilər arasında tək yaşama hadisəsi, adətən, 30 yaşdan sonra başlayır. Demografların fikrincə bu yaşda artıq gənclik və təhsil illəri qurtarır, iqtisadi asılılığı müstəqillik əvəz edir, ailə qurmaq zərurəti qarşıya çıxdıqda fikir ayrılığı yaranır. Nəticədə isə təklik probleminin qarşıya çıxmazı üçün şərait yaranır.

Bu yaşda kişilər arasında nikaha daxil olanların sayı azalır. 30-34 yaşda qadınlar arasında da nikaha daxil olanların sayı azalır. Bu yaş qrupunda nikaha daxil olmayanlar, evlənənlər, boşanmışlar da nikaha girirlər. 35-39 yaşdan etibarən ayrılib tək yaşayan kişilər çoxalır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda heç vaxt nikaha daxil olmayan kişilər və qadınlar çox azdır. 1989-cu ildə bu tip kişilər 6959 nəfər, qadınlar 5594 nəfər olmuşdur (392).

30-34 yaşda ailə quran qadınların sayı azalır. Bu tip qadınlara isə heç vaxt ailə qurmayanlar, dul, boşanmışlar daxildir. Göründüyü kimi, yaşından asılı olaraq təklik problemi birinci növbədə şəxsi həyatda qeyri münasibətlik yaradır. Ailə həyatında qadın və kişilərin müəyyənedici rolü, eyni zamanda boşanmadan sonra qadınların vəziyyəti, kişi və qadının ailə qurmaq zərurətinin artması hadisəsi baş verir. 20-29 yaşılı kişilər arasında evlənənlərin sayı çoxalar. 30-35 yaşda boşananlar da təkrar evlənirlər. Nikahdən kənar yaşayanlar isə azdır.

Azərbaycanda 1939-cu ildə ailədən kənar tək yaşayanların sayı 145368 nəfər, tamamilə tək yaşayanlar isə 85111 nəfər idilər (100, 90). Əhalinin hər 1000 nəfəri hesabı ilə ailədən kənar tək yaşayanların sayı 1959-cu ildə 37, o cümlədən, kəndlərdə 22, 1970-ci ildə isə 30, kəndlərdə 22 nəfər, tamamilə tək yaşayanlar isə 1959-cu

ildə 26, onlardan 15 nəfəri kəndlərdə, 1970-ci ildə 24 nəfər idilər. Onların da 15 nəfəri kəndlərdə yaşayırdılar (204, 282).

1989-cu il əhalinin siyahıya alınmasına əsasən 40-44 yaşda olan və heç vaxt nikaha daxil olmayan kişilər 2711 nəfər idilər. Ümumiyyətlə, 1989-cu ildə Azərbaycanda ümumi əhalinin, o cümlədən kənd əhalisinin cins və yaşa görə nikah vəziyyəti 7-ci cədvəldə göstərilən kimi idi (318, 259).

İl ərzində, yəni 1989-cu il üçün nikahı qeyd olunanların yaş səviyyəsi, nikahaqədərki vəziyyəti, isə 8-ci cədvəldə qeyd edilmişdir (318, 259-263). (Bu cədvəl mənbədə göstərilən cədvəl əsasında tərtib edilib).

Cədvəl 7

1989-cu ildə əhalinin cins və yaşa görə nikahı vəziyyəti

K İ Ş I (o c ü m l e d e n)						
Cəmi əhali	Cəmi	Nikaha daxil olanlar	Heç vaxt nikahı qeyd olmayanlar	Dollar	Boşan- mişlar	Nikah vəziyyəti - qeyd olunma- yanlar
Bütün əhali 15 yaş və çox olan	2241700	1401131	738799	39930	20200	41640
O cümlədən bu yaşlarda: 15-19	365213	3917	355233	153	74	5836
20-24	330419	67825	246398	354	563	15279
25-29	335599	225674	98250	811	2291	8573
30-34	271533	242174	22018	1025	3069	3247
35-39	188995	176011	7265	1015	3088	1616
40-44	112057	105070	2711	1010	2399	867
45-49	123350	116668	1888	1751	2342	701
50-54	169845	160019	1808	4183	1668	1167
55-59	137175	127935	1177	5238	1722	1103
60-64	97038	87257	664	6583	1151	1383
65-69	39643	34228	529	3750	383	753

70 yaş və çox	70791	54338	853	14057	450	1093
Yaşı göstəril- məyənlər	42	15	5	-	-	22
16-29 yaşlılar	964543	297051	633625	1272	2907	29688

Cədvəl 7-nin davamı

Q A D I N (o c ü m l e d e n)						
Cəmi əhalisi	Cəmi	Nikaha daxil olanlar	Heç vaxt nikahı qeyd olunma- yanlar	Dollar	Boşan- miş	Nikah vəziyyəti qeyd olunma- yanlar
Bütün əhali 15 yaş və çox olanlar	2477469	1434264	612605	318148	67834	44618
O cümlədən bu yaşlarda: 15-19	328503	23832	296427	453	272	7519
20-24	356726	172440	167905	1454	2921	12006
25-29	370765	270340	81849	3557	7578	7441
30-34	289326	236087	33864	6004	9945	3426
35-39	200156	167743	12661	8305	9807	1642
40-44	120253	98973	4461	8523	7300	996
45-49	133389	106396	3320	15339	7398	936
50-54	185944	140839	3549	31287	8598	167114
55-59	148573	99905	2941	38274	5761	1692
60-64	119993	63430	2257	47884	4356	2066
65-69	68626	26242	1446	37622	1890	1426
70 yaş və çox	155158	28013	1919	119443	2008	3775
Yaşı göstəril- məyənlər	55	24	6	3	-	22
16-29 yaşlılar	991426	466311	482021	5384	10744	26966 (318)

Cədvəl 7-nin davamı

1989-cu ildə kənd əhalisinin cins və yaşa görə nikah vəziyyəti

K İ Ş İ (o c ü m l e d e n)						
Kənd əhalisi	Cəmi	Nikaha daxil olanlar	Heç vaxt nikahı qeyd olmayanlar	Dollar	Boşanmışlar	Nikah vəziyyəti qeyd olunmayanlar
Bütün əhali 15 yaş və çox olanlar	977739	619344	323418	14427	3086	17464
O cümlədən bu yaşıldarda: 15-19	172113	1871	167767	49	24	2402
20-24	156334	37266	111476	185	270	7137
25-29	148461	108871	34883	369	754	3584
30-34	109691	101960	5698	388	558	1087
35-39	66827	64340	1370	276	348	493
40-44	36834	35773	411	232	181	237
45-49	48786	47555	359	463	189	220
50-54	78684	76104	419	1412	268	481
55-59	66425	63512	341	1893	204	475
60-64	42456	39521	165	2106	134	530
65-69	17347	15579	196	1182	58	332
70 yaş və çox	33761	26983	330	5872	98	478
Yaşı göstərilməyən	20	9	3	-	-	8
16-29 yaşlılar	442638	147821	280060	592	1042	13123

Cədvəl 7-nin davamı

Q A D I N (o c ü m l e d e n)						
Kənd əhalisi	Cəmi	Nikaha daxil olanlar	Heç vaxt nikahı qeyd olunmayanlar	Dollar	Boşanmış	Nikah vəziyyəti qeyd olunmayanlar
Bütün əhali 15 yaş və çox olanlar	1108984	634608	306902	136042	12070	19362
O cümlədən bu yaşıldarda: 15-19	172359	13558	154960	219	107	3515
20-24	177160	86373	83248	788	1142	5609
25-29	168066	120036	40726	1742	2134	3428
30-34	118434	96205	16354	2509	2005	1361
35-39	72353	62642	4890	3102	1210	509
40-44	40931	35865	1254	2872	685	255
45-49	54443	46310	1141	5787	931	274
50-54	86331	69688	1390	13263	1311	679
55-59	69370	50193	1185	16273	1067	652
60-64	48731	28288	698	18276	686	783
65-69	27888	11680	476	14834	328	570
70 yaş və çox	72893	13753	580	56374	464	1722
Yaşı göstərilməyənlər	25	17	-	3	-	5
16-29 yaşlılar	483375	219809	244926	2712	3376	12552

Cədvəl 8

1989-cu ildə nikaha daxil olanların yaş səviyyəsi

	Cəmi nikaha daxil olanlar	Heç vaxt nikaha daxil olma-yanlar	Dollar	Boşan-mışlar	Nikah vəziyyəti göstərilmə-yenlər
Kişilər cəmi əhali	71874	65174	1777	4909	14
18-19	829	825	2	2	-
20-24	29164	28830	78	233	3
25-29	28656	27422	243	984	7
30-34	7170	5852	230	1085	3
35-39	2151	1107	189	855	-
40-44	939	311	123	505	-
45-49	634	179	136	319	-
50-54	805	220	200	385	-
55-59	598	145	208	245	-
60 yaş və çox	909	245	368	295	1
Yaşı göstərilməyən	1	-	-	1	-
Kənd əhalisi	35900	35218	322	348	12
O cümlədən yaşı 18-dən az olanlar	183	183	-	-	-
18-19	10178	10157	13	5	3
20-24	17509	17412	41	55	1
25-29	5806	5638	60	104	4
30-34	1435	1285	69	81	-
35-39	366	288	30	47	1
40-44	102	58	26	18	-
45-49	66	39	16	10	1
50-54	94	57	27	10	-
55-59	67	41	14	11	1
60 yaş və çox	91	57	26	7	1

Yaşı göstərilməyənlər	3	3	-	-	(318,260)
Qadınlar Cəmi əhali	71874	67660	1005	3183	26
Yaşı 18-dən kiçik	422	422	-	-	-
18-19	17418	17348	18	45	7
20-24	33012	32618	71	322	1
25-29	12923	12148	97	668	10
30-34	4022	3207	127	687	1
35-39	1572	974	100	497	1
40-44	677	287	81	309	-
45-49	403	136	71	194	2
50-54	534	188	120	226	-
55-59	346	129	103	113	1
60 yaş və çox	541	199	217	122	3
Yaşı göstərilməyənlər	4	4	-	-	(318, 261)

Kənd əhalisi Kişilər	35900	34093	932	869	6
O cümlədən yaşı 18-dən kiçik	12	12	-	-	-
18-19	398	396	2	-	-
20-24	17062	16944	44	72	2
25-29	14219	13774	167	275	3
30-34	2706	2315	163	227	1
35-39	561	335	100	126	-
40-44	186	66	66	54	-
45-49	155	53	71	31	-
50-54	225	74	116	35	-
55-59	151	47	86	18	-
60 yaş və çox	225	77	117	31	-
Yaşı göstəriləməyən	-	--	-	-	-

1989-cu il ərzində nikaha daxil olan bəy və gəlinin nikah vəziyyəti isə 9-cu cədveldə verilmişdir (318, 273).

Cədvəl 9
1989-cu ildə nikaha daxil olanların nikah vəziyyəti

	Cəmi nikaha daxil olan qadınlar	Heç vaxt nikaha daxil olmayanlar	Dollar	Boşanmışlar	Nikah vəziyyəti göstərilməyənlər
Nikaha daxil olan cəmi kişilər	71874	65174	1777	4909	14
O cümlədən heç vaxt nikaha girməyənlər	67660	64035	984	2638	3
Dollar	1005	186	483	336	-
Boşanmışlar	3183	936	310	1934	3
Nikah vəziyyəti göstərilməyənlər	26	17	-	1	8
Kəndlərdə nikaha daxil olan cəmi kişilər	35900	34093	932	869	6
O cümlədən heç vaxt nik. daxil olmayanlar	35218	33964	586	666	2
Dollar	322	49	247	26	-
Boşanmışlar	348	72	99	177	-
Nikah vəziyyəti göstərilməyənlər	12	8	-	-	4

(318,273)

Cədveldən göründüyü kimi nikaha daxil olanlar və olmayanların say tərkibi kəndlərdə nisbətən çoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-qanuni evlənmə və boşananlar faktiki evlənməyənlerin sayına təsir göstərir. Tek yaşayan, yəni heç evlənməmiş, boşanmış, az vaxtda nikahda olmuş kişilərin və qadınların həyat tərzi öyrənilməmiş sahədəndir. Azərbaycanda 1979-cu ildə 2933374 nəfər kişi var idi. Kişilər arasında 1052332 nikah qeydiyyatı olmuşdur. Onların 1824916 nəfəri nikaha girməyənlər, 28526 nəfəri dul qalmışlar, 16954 boşanmışlar, 10140-in isə nikah vəziyyəti göstərilməyənlər

idi. Qadınlar isə 3093141 nəfər idi. 1068716 nikah qeydiyyatı olmuşdu. Heç vaxt nikaha daxil olmayan qadınların sayı 1644853, dollar 308853, boşanmışlar 59197, nikah vəziyyəti göstərilməyənlər 11522 nəfər idi. Kəndlərdə isə kişilər 1371341 idi. Onlardan nikaha daxil olanlar 459434, heç vaxt nikaha daxil olmayanlar 394011, dollar 10685, boşanmışlar 2380, nikah vəziyyəti göstərilməyənlər 4831 nəfər idi. Həmin ildə qadınlar 1485212 nəfər idi. Onlardan 470951-i nikaha daxil olanlar, 864704-ü heç vaxt nikaha daxil olmayanlar, 133800-ü dollar, 97721-i boşanmışlar, 5985-i isə nikah vəziyyəti göstərilməyənlər idi. Onu demək kifayətdir ki, kəndlərdə 25-29 və 40-44 yaş səviyyəli kişilər və 20-29 və 40-44 yaş səviyyəli qadınlar arasında nikaha daxil olanlar üstünlük təşkil edirlər (31, c.8). Azərbaycanda 1979-cu ildə nikaha daxil olanların cinsi və yaşı tərkibini 10-cu cədvəldən aydın görə bilərik. Müqayisə üçün yenidən əvvəlki, fikrimizə qayida bilərik. Belə ki, 1989-cu ildə 15 yaşdan yuxarı olan kişilərin sayı 2241700 nəfər idi. Nikaha daxil olan kişilərin sayı 1401131 idi. 738799 nəfər heç vaxt nikaha daxil olmayanlar, 39930 nəfər dul qalmışlar, 20200 nəfər boşanmış, 41640-1 isə səbəbi göstərilməyənlərdir.

1989-cu ildə nikah yaşılı qadınların sayı 2477469 idi. 1434264 nəfər nikaha daxil olanlar, 612605 nəfər heç vaxt nikaha daxil olmayanlar, 318148-i dul olanlar, 67834-ü boşanmışlar, 44618-i isə nikah vəziyyəti göstərilməyənlərdir (300, j.37).

Həmin ildə kənd yerlərində yaşayan və 15 yaşdan yuxarı yaşı olan 977739 kişinin 619344-ü nikaha daxil olanlar, 323418-i heç vaxt nikaha daxil olmayan, 144227-si dul, 3086-sı boşanmışlar, 17464-ü isə nikah vəziyyəti göstərilməyənlər idilər. 15 yaşdan yuxarı olan 1108984 qadının 634608-i nikaha daxil olmayanlar, 306902-i heç vaxt nikaha girməyənlər, 136042-si dollar, 12070-i boşanmışlar, 19362-si nikah vəziyyəti göstərilməyənlərdir (320, c.38).

Cədvəl 10

Azərbaycanda 1979-cu ildə nikaha daxil olan cəmi
əhalinin və kənd əhalisinin cinsi və yaşı

YAS	K i s i l e r					
	O c ü m l e d e n					
Cəmi	Nikaha daxil olanlar	Heç vaxt nikahı olma-yanlar	Dullar	Boşan-mışlar	Nikah veziyəti göstəril-meyənlər	
Cəmi əhali	2933374	1052332	1824916	28526	16954	10140
O cümlədən 15 yaşadək	1084178	-	1084176	-	-	-
15-19	419714	3415	414070	43	72	2113
20-24	306205	57016	244045	231	674	4239
25-29	195592	132398	59582	447	1881	1284
30-34	120108	105434	11353	548	2237	536
35-39	128322	120749	4186	792	2358	237
40-44	187947	179347	3349	1611	3378	262
45-49	156111	149826	1720	2008	2391	166
50-54	119692	114013	957	2709	1869	144
55-59	52493	49493	394	1808	720	78
60-64	39814	36794	194	2313	455	58
65-69	45338	41182	199	3520	382	55
70 və çox	76634	62771	364	12448	522	529
Yaşı gös-tərilme-yenlər	1226	399	325	48	15	639
Ümumi əha-liidən 16 yaş və böyük olanlar	1766024	1052763	657653	28518	16950	10140

Cədvəl 10-nun davamı

YAS	Q a d i n l a r					
	(o c ü m l e d e n)					
Cəmi	Nikaha daxil olanlar	Heç vaxt nikaha dax. olmayan-lar	Dullar	Boşan-mışlar	Nikah veziyəti göstəril-meyənlər	
Cəmi əhali	3093141	1068716	1644853	308853	59197	11522
O cümlədən 15 yaşadək	1050033	-	1050033	-	-	-
15-19	391812	20859	368528	189	296	1940
20-24	31446	145260	161131	1326	3303	3440
25-29	206368	160189	36259	2792	6105	1023
30-34	127745	108486	9248	3408	6135	458
35-39	138785	119284	4736	6925	7571	269
40-44	196350	165909	4703	14993	10432	313
45-49	152920	122196	3169	19190	8087	278
50-54	132630	93061	2668	2897	2634	296
55-59	86479	49846	1587	3087	3920	254
60-64	72334	31287	765	37652	2229	401
65-69	76195	25718	696	47603	1690	488
70 yaş və çox	145416	26030	1103	114627	1758	1898
Yaşı göstəril-meyənlər	1612	581	227	303	37	464
Ümumi əhalidən 16 yaş və böyük olanlar	1962948	1068622	314779	308837	59188	11522

Cədvəl 10-nun davamı

Cədvəl 10-nun davamı

YAS	KİŞİLƏR					
	Ocummədən					
	Cəmi	Nikaha daxil olanlar	Heç vaxt nikaha dax. olmayanlar	Dollar	Boşanmışlar	Nik.vəziy. göstərilmeyənlər
Cəmi kənd əhalisi	1371341	459434	394011	10685	2380	4831
15 yaşadək	595921	-	595921	-	-	-
15-19	196861	1640	194178	22	30	991
20-24	113153	26926	83867	115	216	2029
25-29	69518	52678	156207	239	423	558
30-34	39311	36577	2042	178	288	246
35-39	49576	48213	742	286	245	90
40-44	84197	82512	637	580	370	98
45-49	73972	72555	322	714	307	74
50-54	50220	49044	182	751	186	57
55-59	22266	21500	111	538	88	29
60-64	15282	14574	56	574	56	22
65-69	18997	17883	52	994	44	24
70 yaş və çox	41402	35114	168	5672	123	325
Yaşı göstərilmeyənlər	645	218	113	22	4	288
16 və böyük olanlar	730038	459393	252754	10682	2373	48317

YAS	Qadınlar					
	Ocummədən					
	Cəmi	Nikaha daxil olanlar	Heç vaxt nikahda olmayınlar	Dollar	Boşanmışlar	Nikah vəziyyəti göstərilmeyənlər
Cəmi kənd əhalisi	1485212	470951	864704	133800	97721	5985
15 yaşadək	582595	-	582595	-	-	-
15-19	206112	10933	193977	109	117	976
20-24	135872	65940	66340	775	1069	1748
25-29	78069	62265	12789	1344	1195	482
30-34	44296	39525	2533	1332	699	207
35-39	56513	51003	1593	2855	938	123
40-44	89624	79681	1708	6572	1522	141
45-49	70317	59449	1219	8272	1259	118
50-54	52952	40370	794	10621	1042	127
55-59	34866	21565	439	12060	688	114
60-64	28199	13478	177	13946	400	198
65-69	30935	11627	126	18605	322	255
70 yaş və çox	73911	14754	290	57157	517	1193
Yaşı göstərilmeyənlər	951	361	130	152	5	303
Ümumi əhalidən 16 yaş və böyük olanlar	856834	470906	236379	133793	9771	5985

10-cu cədveldən göründüyü kimi 1989-cu ildə il ərzində Azərbaycanda 71874 nikah qeyd olunmuşdu.

Həmin nikahların 35900-ü kənd yerlərində qeyd olunan nikah idi. 65174 nəfərin nikahi birinci dəfə qeyd olunan nikah idi. Kəndlərdə isə 35218 nikah qeyd olunmuşdu. 1777 nikah dul qalmışların nikahı, həmçinin kəndlərdə 322, 4909-u boşananların nikahı, kəndlərdə 348-i, məlumatı göstərilməyən nikahlar isə 14 olub, 12-si kəndlərdə idi.

Nikaha daxil olan kişiler içərisində şəhərlərdə 20-29 yaş qrupular, kəndlərdə isə 18-19 yaşılılar üstünlük təşkil edirdi.

1989-cu ildə nikaha daxil olan 71874 qadının 35900 nəfəri kənd əhalisi idi. Heç vaxt nikaha daxil olmayanlar 67660, kəndlərdə 34093, dul qalanların nikahları 1005, kəndlərdə 932, boşananlar 3183, kəndlərdə 869, haqqında məlumat verilməyənlər 26, kəndlərdə 6 olmuşdu. Qadınlar arasında 18-24 yaşda nikaha daxil olanlar, kəndlərdə isə 20-29 yaş səviyyəlilər arasında nikaha daxil olanlar çoxdur.

Azərbaycanda 1979-cu və 1989-cu illərdə nikaha girməyən qadınların sayı çoxalmışdır. Tək yaşayanların, yəni rəsmi olaraq əri olmayan qadınların nikah vəziyyətini əhalinin siyahıya alma vəziyyəti ilə müəyyən etmək olur. Məsələn, 1989-cu ildə heç nikaha girməyən qadınların sayı 738789, kişilərin sayı isə 612605 nəfər oldmuşdur. 1989-cu ildə boşananların yaş səviyyəsi 11-ci cədvəldə qeyd olunmuşdur (290, 286). (Cədvəl mənbənin əsasında tərtib edilib).

Cədvəl 11

1989-cu ildə cəmi, həmçinin kəndlərdə boşananların yaş səviyyəsi

	Qeydiyyatı olan boşanma- lar	O cümlədən hansı yaş səviyyəsində boşanmışlar, yaşı:						
		18 yaşda n kiç.	18-19	20-24	25-29	30-34	35-39	
		K	I	S	I	L	Ə	R
Azərb. Respub.sı	11436	-	6	668	2314	2319	1746	
Naxçıvan MR	311	-	-	37	85	70	40	
Respublika tabeliyində olan ray-lar	4298	-	2	319	1225	980	587	

Cədvəl 11-in
davamı

	Qeydiyyatı olan boşan- malar	O cümlədən hansı yaş səviyyəsində boşanmışlar, yaşı:					
		40-44	45-49	50-54	55-59	60 yaş və çox	
Azərb. Respub.sı	11436	1152	831	980	676	714	
Naxçıvan MR	311	26	13	15	14	11	
Respublika tabeliyində olan ray-lar	4298	274	234	255	178	244	

Cədvəl 11-in davamı

	Qeydiyyatı olmuş boşanmalar	O cümlədən hansı yaş səviyyəsində boşanmışlar, yaş:				
		18 yaşdan kiçik	18-19	20-24	25-29	30-34
Q A D I N L A R						
Azərb. Respub.si	11436	-	133	1550	2612	2203
Naxçıvan MR	311	-	15	59	84	66
Respublika tabeli-yində olan ray.-lar	4298	-	61	818	1260	800

Cədvəl 11-in davamı

	Qeydiyyatı olmuş boşanmalar	O cümlədən hansı yaş səviyyəsində boşanmışlar, yaş:					
		35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60 yaş və çox
Q A D I N L A R							
Azərb. Respublikası	11436	1566	1016	662	812	467	415
Naxçıvan MR	311	41	16	8	13	7	2
Respublika tabeliyində olan rayonlar	4298	470	221	171	212	154	131

(290, 286)

11-ci cədvəldən göründüyü kimi qadınlar 25-29 yaşda daha çox boşanırlar. 35-39 yaşlarda isə bu rəqəm nisbətən azalır. Kişi arasında da 25-34 yaş səviyyəsində

boşananların sayı artır. İstər qadın, istərsə də kişilər arasında boşanma 29-30 yaşında çox olur.

Məlumdur ki, qadınlar adətən ana olmaq qabiliyyəti olan dövrde daha mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər. Bu yaş dövründə onlar diqqət mərkəzində olurlar. Qadınların təkliyi, şəxsi həyat məsələsi ilə bağlı olan çərçivədə başa düşülür. Həmin məsələnin sosial aspekti birinci növbədə uşaqların doğulması və tərbiyə edilməsi kimi başa düşülür.

Azərbaycanda qadınların gənc və orta yaş dövrlərində nikaha girmələrinin azalması demoqrafik faktorlarla və qadın-kişi arasında qeyri-mütənasibliyin yaranması ilə əlaqədardır. Ümumiyyətlə, kəndlərdə böyük şəhərlərə nisbətən tək yaşayanların sayı azdır. Həllədici faktorlardan biri də adamlar arasında düşüncə tərzinin, eləcə də ərərvad münasibətlərinə münasibət və həyatın digər sahələri ilə də əlaqədardır.

Qadınların maddi və mənəvi həyat şəraiti onların fəaliyyəti üçün şərait yaradır, həyat fəaliyyətini sürətləndirir.

Tək yaşayanlar heç vaxt nikaha daxil olmayanların ailə həyatını qiymətləndirmələri ailəlilərə nisbətən aşağı səviyyədədir.

Tədqiqatlar göstərir ki, qadınların ailə həyatını qiymətləndirmələrinə, onların təhsil səviyyəsindən çox yaş səviyyələri təsir göstərir. Deyilən bu fikir 30 yaşı olan qadınlar ilə 40-49 yaşı olan qadınlar arasında eyni deyildir. 40-49 yaş qruplu qadınlar arasında heç vaxt nikaha daxil olmayan qadınlar ərərvad münasibətini qiymətləndirməyərək, həyat mövqeyinə üstün yer vermirlər. Onların yaşı çoxaldıqca ailə qurmaq mövqeyi azalır.

Müxtəlif həyat səviyyəli qadınların həyat şəraiti onların ailə həyatına baxışlarını şərtləndirir. Belə ki, bəzən ailəsi olmayanlar həyatı başqa cür dərk edirlər. Onların bir qisminin gəzməyə, istirahət etməyə, dostlara baş çəkməyə vaxtları çox olduğu üçün, şəxsiyyətin estetik və intellektual inkişafı üçün vaxtları çox olduğundan istirahət və mənalı

gəzintiyə çox yer verirlər.

Həm də bir qism qadınlar peşə ilə əlaqədar ailə həyatı qurmurlar.

Bosanmış və nikahdan kənar digər şəxslə yaşayış kəşilərin və qadınların həyata baxışı, həyat mövqeləri tamamilə başqlaşır. Onlar çox azdırılar.

Şəxsi dostlar tək yaşayan qadınların həyatında ərli qadılara nisbətən böyük rol oynayırlar. Ərli qadınlara onların ailə həyatı psixoloji dayaq durur, bosanmış və heç vaxt nikaha daxil olmayan qadınlara isə rəfiqələri, qohumları dayaq olurlar.

Tək yaşayan qadınlar ictimai həyatda yaxından iştirak edirlər. Onların biliklərini artırmağa, savad almağa daha çox vaxtları olur. Asudə vaxtları çox olduğu üçün bədii ədəbiyyat oxumağa, kinoya, teatra, səyahətə çıxmağa, idmanla məşğul olmağa, istirahət, mənalı həyat, əyləncə üçün münasib vaxtları çox olur.

Tədqiqatlar göstərir ki, çox vaxt nikaha daxil olmayan, bosanmış qadınların maddi şəraiti, ev şəraiti o qədər də yaxşı olmur. Lakin bəzən ailə qurmayan, tək yaşayan qadınlar ayrıca ev alır, kooperativ ev tikdirir, ev şəraitini yaxşılaşdırırlar.

Tək yaşayanlar arasında nikahdan kənar uşaq olma hallarına az təsadüf olunur. Çünkü, bu adətdən kənar sayılır. Boşanmadan sonra tək qalan qadınların əksəriyyəti öz uşaqları ilə birlikdə yaşayırlar.

Bəzən uşağı olan qadınla evlənən kişi təklikdən yaxasını qurtarmaq, qadın isə uşağına «ata» tapmaq məqsədilə evlənirlər.

Ailədən kənar yaşayan qadınlar ailə qurarkən, boşanıb təkrar yaşayanlara nisbətən heç evlənmeyənlərin həyatında daha əsaslı dəyişikliklər baş verir. Təhsilini davam etdirmək üçün, maraqlı peşə sahibi olmaq üçün ister ailəsi olmayan, isterse də ailəli qadınlar bir kənd və şəhərdən digərinə köçürərlər. Bu isə ailənin cəmiyyətdə funksiyalarına qeyri mütənasib təsir göstərir. Kişilərin

düşüncəli surətdə tək yaşaması ümumi nikah aləminə, həmçinin nikahda olmayan və ya nikahda olan qadınların əxlaqi səviyyəsinə mənfi mənada təsir edir. Tək yaşayan kişilərin sayının artması, həmçinin doğuma, yəni əhalinin təbii artımının azalmasına səbəb olur. Onların təkrar ailə qurması isə yeni ailəni körpə uşağın müşayət etməsi ilə nəticələnir. Bəzən düşüncəli surətdə tək yaşamaq peşə ilə əlaqədar yaranır. Məsələn, iqtisadi nəaliyyət həyatın xarici atributlarındakı nailiyyətlərlə müşayət olunur.

Kişilərin müəyyən qrupunun tək yaşammasına səbəb isə onların sağlamlığı ilə əlaqədardır. Beləki, Amerikan tədqiqatçısı E.Berqlerin sözləri ilə ifadə etsək, kişilərin təkliyinin bir səbəbi də onların «nikah qabiliyyəti»dir. Müəyyən qrup kişilərdə ailə qurmaq qabiliyyəti olmur, onlar çox içir, pisixi cəhətdən tam sağlam olmadıqları üçün evlənə bilmirlər. Ailə qurmağı «sağlamlıq» mənbəyi hesab edirlər. Bir qrup kişilər isə sağlam olsalar da evlənmək istəmir. Onlar şəxsi özünəməxsus xüsusiyyətləri və peşəsi ilə əlaqədar olaraq, evlənmir və ya evlənmək istəməyərək ailə qurmaq istəmir, «ənənəvi» olmayıaraq qeyri-qanuni yaşamaları nəzərə alınmazsa tək yaşayırlar. Bu isə nə adətə, nə də gündəlik həyat şəraitinə uyğun olmayan nikahdan kənar yaşayışdır.

Amerika mütəxəssislərinin fikrincə tək yaşayanlar arasında tez-tez xəstələnmə, avtomobil qəzasına uğrama, özlərinə qəsd etmək, psixoloji çatışmamazlıq digər şəxslərə nisbətən çox baş verir (369, 69).

Ailənin hər bir üzvünə xüsusi diqqət, eləcə də tək yaşayanlara diqqət vacibdir. Ailəsi olmayan müəyyən yaş qruplu şəxslər, başqa şəxslər kimi yaşayırlar. Tək yaşayanların bir qrupunun həyat tərzi, yaşayışları onların təlabat və maraqlarına cavab verir.

Ailə qurmayan, tək yaşayan şəxslərin cəmiyyətə münasibəti müxtəlifdir. Bosanmış və tək yaşayanların bir qrupu boşanmadan sonra psixi, mənəvi zərbə alırlar və əvvəlki nikahın mənfi təsiri ilə evlənmək istəməyərək tək

yaşayırlar. Belə şəxslərə boşanmadan sonrakı dövrde hüququnu bərpa etmək üçün xüsusi kömək lazımdır.

Yetkin yaş dövründə müvafiq qadın seçmək eləcə də kişi seçmək vacib məsələ kimi qarşıda durur. Obyektiv səbəblər şəhər və ya kənd də müəyyən olmayan həyat tərzinin, asudə vaxtin səmərəsiz keçirilməsi, «qadın» və «kişi» müəssisələrinin, idarələrinin şəhər və kənd yerlərində qeyri münasib yerləşməsinə səbəb olur. Digər subyektiv şərtlər isə hər şeydən əvvəl tərəflər arasında səviyyənin artması ilə təlabatların artması psixoloji birlik, mənəvi yaxınlığın olmasınaasdır. Bundan əlavə müəyyən şəxslər görünür ailə qurmağı arxa plana çəkərək ailə qurmaq qərarına gəlmirlər.

Uzun illər ərzində ailədən kənar yaşayan şəxslərin şəxsi keyfiyyətlərində dəyişikliklər yaranır. Onlarda ifrat ekoislik genişlənir, təyin edilmiş qaydada xəyalpərəstlik (xəyala qapılmaq) qaydaları formalaşır.

30-34 yaşlarından etibarən bu yaş qrupunda olan qadınların sayı kişilərin sayından çox olur. Çünkü, bu yaş qrupunda olan oğlanlar yaşca özlərindən kiçik qızlar ilə evlənirlər və onların həmyaşlılarının əre getmək mövqeyi azalır. Onu da nəzərdən qaçırmamaq olmaz ki, müəyyən hallarda gəlin bəyən yaşca böyük olur.

Yaşca özündən kiçik oğlanlara gedən qızlar isə çox azdır. Bu cür nikahları tamamilə izləmək çətindir.

Bəzən qarşıya belə bir sual da çıxır ki, tək yaşayan və evlənmə qabiliyyəti olan kişilər uşaqla ya kəbinlə evlənib boşanma nəticəsində yaxud da kəbindən kənar uşağı olan kişilər uşaqları ilə birlikdə yaşayırlar. Belə olan tərzdə həmin kişilər üçün evlənmək məcburiyyəti yaranır.

Boşanan kişilərin boşanmadan sonra uşaqlarına münasibəti, boşananların həyat tərzi, maddi vəziyyəti, peşə fəaliyyəti və s. kimi hallar bu sahədə vacib rol oynayır.

Tək yaşayan kişilər bəzən bir hadisə ilə əlaqədar olaraq, düşüncəli surətdə müəyyən vaxta qədər nikaha girməyi arzulayaraq, (boşanmışların təkrar nikahı) eyni

zamanda təklikdən çarəsiz qalması, müəyyən vaxta qədər tərəf müqabili ilə nikahdan kənar yaşama, eyni zamanda çarəsizlikdən evlənmək isteyirlər. Əksər hallarda «düşüncəli» təklik yaş həddi ilə əlaqədar olur. Belə ki, bəzən düşüncəli surətdə ailə qurmamaq və tək yaşamaq halları da olur. Səbəbi odur ki, məhəbbətə düçər olmaq, ailədə emosional baxımdan ana ilə bağlılıq nəticəsində «məhəbbətin digər obyekti müstəsnalıq» təşkil edir. Belə ki, tək yaşayan kişilərin anaları ilə hələ yeniyetməlik dövründə olan münasibətləri də müəyyən qədər rol oynayır. Beləliklə, yetkinlik dövründə emosional hiss yaxınlıq, açıqlıq, ananın yaxın dost və avtoritar məsləhətçi olması onun oğlunun mühüm qərarlar qəbul etməsində iştiraketmə dərəcəsi mühümdür.

Belə bir şəraitdə ana tez-tez oğluna qəyyumluq edir, onu emosional olraq özünə cəlb edir, ona görə də qeyri-iradi olaraq digər qadınların əleyhinə olur və s. Odur ki, əvvəllər müəyyən qadınla gizli əlaqə saxlayan, sonra isə oğlu üçün daha əhəmiyyətli olan qadınla ər-arvad münasibətlərinin yaranması zamanı ailədə yeni bir ana ilə gəlin və ana-oğul münasibətləri yaranır.

Ailədə qardaş və bacının birlikdə böyüməsinin də ailə həyatında müəyyən qədər rolü vardır. Belə ki, qadın və kişisinin bir-birinə olan münasibətdə bu məsələnin də yeri vardır.

Bacısı olan qardaş qadınların istək, arzu və tələblərini daha tez duyurlar. Eləcə də əksinə qardaşı olan bacılar kişilərlə davranışmayı, onların arzu və tələblərini məsələn, paltarları yumağı, ütüləməyi və s. yaxşı bilirlər.

Ailənin tək uşağının həmişə tələblərinin ödənilməsi onun şəxsiyyətinin formallaşmasında müstəsnalığın olmasını göstərir. Boşanma məsələsində də bacısı olmayan qadınlar xüsusi yer tuturlar.

Tək yaşayanlar şərti olaraq bir neçə qrupa bölündürler. Məsələn, digər tərəfi tanımaq və ya tapmağın çətin olması; obyektiv səbəblər üzündən nikahın təxirə salınmasının

(məsələn, xəstə və ya qoca valideynlərə qulluq etmək) ailə qurmaq üçün maddi və ev şəraitinin olmaması nəticəsində çox hallarda müəyyən qadınlar kişələrin şəxsiyyətini qeyri-adi, yaramaz hesab edirlər, bəzən ağılin və sağlamlığın olmaması, o cümlədən cinsi gərginlik tək yaşamaq üçün şərait yaradır. Fikirləşmiş və düşüncəli surətdə tək yaşamağın digər səbəbləri də vardır. Əvvəla nikahda olub boşanan şəxslərdə boşanmanın neqativ nəticəsi olarkən təklik baş verir. Belə olan təqdirdə kişilərdə belə bir fikir yaranır ki, «bütün qadınlar birdir». Bəzi kişilər isə yeni ailə qurmağa ona görə ehtiyat edirlər ki, əvvəlki qadından olan uşağınə evlənəcəyi qadın baxmayacaq, yaxud əvvəlki qadına qarşı olan hiss onlarda o qədər güclü olur ki, bu hissin təsiri ilə digər qadın ilə evlənmək istəmirlər.

Uzun müddət nikahsızlıq və ya real həyat tərzindən azad olunmaq peşə fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə də şərtlənir. Bu birinci növbədə peşə ilə, yəni uzun müddət evdə olmamaq ilə (dənizçi, təyyarəçi, geoloq və s.) əlaqədardır.

Ailədənkənar həyat keçirmək kişi və qadınların yaradıcı peşə ilə məşğul olmaları və xəyalpərəst olmaları ilə əlaqədardır.

Deməli, bəzən «ailə» və «iş» məfhumları təklik problemi ilə üzləşir.

Qeyd etmək vacibdir ki, müəyyən kişilər o vaxt ailə qurmaq qərarına gəlir ki, öz peşə uğurlarını qazanır və istədikləri nəticəni əldə edirlər. Həyatın keşməkeşli anlarında elə hallara da rast gəlinir ki, adamların şəxsiyyəti ailə qurarkən həllədici rol oynayır. Müxtəlif adamlarda bu tələblər müxtəlif dərəcədə baş qaldırır. Bu tələblər isə istər ailədə istərsə də ailədənkənar müxtəlif səbəblərlə, yəni yaşla, həyat şəraiti ilə, ailənin spesifik funksiyaları ilə, qadın və kişi, baba və nənə, uşaqlar ilə münasibətlər ilə əlaqədar olaraq yaranır. Tək yaşayan kişilər həyatda valideyn kimi yetişmədiklərini hiss etdikdə, yəni

ailədaxilində tələbkər olmamalarını, zəif valideyn olacaqlarını, uşaqlara qarşı real olmayıacaqlarını hiss edərək ailə qurmurlar (153, 53).

Müasir dövrde kişilərə nisbətən uşaqlara qulluq edilməsində, onların müəyyən yaş həddində tərbiyəsində əvvəlki kimi yənə də qadınlar osas rol oynayırlar. Kişilərin bir qrupu nikahda olmaqdan-cavabdehlikdən çıxındıkları üçün nikahdan çıxırlar. Çünkü ev, ailə, uşaq məsuliyyətindən kənardə dayanırlar.

1989-cu ildə tək yaşayanların və ya ailədən kənar yaşayanların cinsi, yaşı, ümumi əhalinin və kənd ailələrinin timsalında 12-ci cədvəldə aydın göstərilmişdir (322, 66-70).

Cədvəl 12.

1989-cu ildə Azərbaycan kəndində tək yaşayanlar və ailələrindən kənar yaşayanların cinsi, yaşı

	Tək yaşayanlar			Ailədənkənar tək yaşayan ailə üzvləri		
	Cəmi səxslər	Kişilər	Qadınlar	Cəmi səxslər	Kişilər	Qadınlar
Cəmi	138023	53484	84539	235173	201851	33322
15 yaşadək olanlar	2151	1344	807	7770	5475	2295
15 yaş	443	375	68	1555	1258	297
16	989	852	137	2078	1685	393
17	2013	1573	440	3171	2442	729
18	2308	1447	861	56917	55627	1290
19	2154	1208	946	62421	61142	1270
15-19	7907	5455	2452	126142	122154	3988
20-24	19738	15186	4552	42404	37557	4847
25-29	14457	11748	2709	14644	12039	2605
30-34	5627	3414	2213	8707	6473	1734
35-39	3727	1716	2011	5233	3977	1256
40-44	3265	1287	1978	3244	2248	996
45-49	4878	1597	3281	3805	2398	1407

50-54	8477	2384	6093	5366	3143	2223
55-59	10148	2051	8097	4602	2411	2191
60-64	13767	2183	11561	4187	1683	2504
65-69	10767	1209	9558	2720	766	1954
70 yaş ve çox	33136	3910	29226	6842	1523	5319
Yaşı göstəril- meyən- lər	1	-	1	7	4	3
Orta yaşı	50,2	34,6	60,1	25,9	23,0	43,2
Hər ay dövlət- dən təqaüd alanlar	59445	7830	51615	15870	5679	10191
Onlardan əmək qabiliy- yeti olanlar	4227	2002	2225	4383	3290	1093
Əmək qabiliy- yetindən yaşı çox olanlar	55032	5732	49300	11422	2345	9077

Cədvəl 12-nin davamı

1989-cu ildə Azərbaycan kəndlərində tek yaşayınlar
və ailələrindən kənar yaşayınların
cinsi, yaşı

	Tek yaşayınlar			Ailədən kənar tək yaşayın ailə üzvləri		
	Cəmi şəxslər	Kişilər	Qadınlar	Cəmi şəxslər	Kişilər	Qadınlar
Cəmi	36896	8621	28275	74826	68376	6450
15 yaşadək olanlar	126	82	44	468	292	176
15	21	16	5	62	41	21
16	45	30	15	85	54	31
17	110	81	29	114	82	32
18	273	240	33	25430	25369	61
19	294	250	44	26689	26626	63
15-19	743	617	126	52380	52172	208
20-24	2383	2050	333	11692	11321	371
25-29	2035	1649	386	1687	1387	300
30-34	859	525	334	744	569	175
35-39	541	223	318	437	335	102
40-44	449	142	307	274	185	89
45-49	915	231	684	429	248	181
50-54	2063	399	1664	798	413	385
55-59	2983	374	2609	952	414	538
60-64	4165	460	3705	1003	318	685
65-69	3747	253	3494	814	166	648

	Cədvəl 12-nin davamı			Ailedən kənar yaşayış ailə üzvləri		
	Cəmi şəxslər	Kişilər	Qadınlar	Cəmi şəxslər	Kişilər	Qadınlar
70 yaş və çox	15886	1616	14270	3147	556	2591
Yaşı göstərilməyən	1	-	1	1	-	1
Orta yaş səviyyəsi	62,8	42,6	68,9	24,5	21,1	60,8
Dövlətdən təqaüd al. şəxslər	25501	2444	23057	5296	1157	4139
Onlardan əmək qabiliyyəti olanlar	1167	382	785	615	441	174
Əmək qabiliyyətin-dən yaşı çox olanlar	24273	2040	22233	4669	714	3955

(322, 68)

	K İ Ş İ L Θ R				
	Cəmi	Fəhlələr	Qulluqçular	Kolxoza	İctimai vəzifəsi göstərilməyənlər
Tek yaşayışlar	53484	34168	14617	4517	182
O cümlədən işlek əhali	32365	22026	8862	1427	56
Şəxsi həyətyani təsər.da işləyənlər	161	102	18	17	24
Her ay dövlətdən təqaüd alan təqaüdücülər	7830	5681	1294	788	67
Təqaüdücülər	10645	4240	4141	2252	12
Dövlət yardımına alan dig. şəxslər	2269	1988	250	26	5

94

Mahiyəti göstərilməyen mənbə	214	131	52	13	18
------------------------------	-----	-----	----	----	----

Cədvəl 12-nin davamı					
	Q A D I N L A R				
	Cəmi	Fəhlələr	Qulluqçular	Kolxoza	İctimai vəzifəsi göstərilməyənlər
Tek yaşayışlar	84539	54485	18086	11294	674
O cümlədən işlek əhali	25933	14219	10419	1232	63
Şəxsi həyətyani təsər.da işləyənlər	576	383	28	108	57
Her ay dövlətdən təqaüd alan təqaüdücülər	51615	35883	5984	9217	531
Təqaüdücülər	4593	2474	1439	633	17
Dövlət yardımına alan dig. şəxslər	1585	1352	172	61	-
Mahiyəti göstərilməyen mənbə	237	174	44	13	6

(322, 70)

12-ci cədveldən göründüyü kimi, Azərbaycanda 1989-cu ildə bir nəfər üzvü olan ailələr 259514 idi. Onların 157812-si şəhərlərdə, 101702-si isə kəndlərdə yaşayışlar idi.

Bir nəfər üzvü olan ailələrdən işləyənləri 75371-dir. Kəndlərdə işlek üzvləri olan ailələr 25021-dir. Kəndlərdə işləməyən və tek yaşayışlar 76681 nəfərdir. Tek yaşayışların

95

eksər qrupu yaşılı əhalidir. Onların yaşayışlarında dövlət təqaüdü, övladlarının köməkliyi, imkanlı şəxslərin yardımı əsaslı rol oynayır və «qırmızı aypara» cəmiyyəti köməklik göstərir (302,48-50).

Azərbaycanda 1989-cu ildə tək yaşayan 138023 nəfərin 53484 nəfəri kişilər, 84539-u qadınlar idi. Tək yaşayanların 36896 nəfəri kəndlərdə yaşayırlar. Onların 86124 nəfəri kişilər, 28275 nəfəri qadınlardır. 235173 nəfər isə ailəsindən kənar tək yaşayanlardır ki, onların da 201851-i kişilər, 33322-si qadınları idi (322, 66).

12-ci cədvəldə ailədən kənar yaşayan ailə üzvlərinin ictimai qrupları öz əksini tapmışdır. Ailəsindən kənar tək yaşayanların 74826 nəfəri kəndlərdə yaşayırlar. Onların 68376 nəfəri kişilər, 6450 nəfəri qadınlardır (322, 68).

Cədvəl 13

Ailədən kənar yaşayan ailə üzvlərinin ictimai qrupları və sosial vəziyyəti qeyd edilmişdir (322, 69).

	CƏMİ		ŞƏXSLƏR		
	Cəmi	Fəhlələr	Qulluq-cular	Kolxozçular	İctimai qrupu göstərilməyən
Tək yaşayanlar	138023	88653	32703	15811	856
İşlək əhali	58298	36245	19281	2653	119
O cümlədən şəxsi həyətyanı təsərrüfatında işləyənlər	737	485	46	125	81
Hər ay dövlətdən təqaüd alanlar təqaüdçülər	59445	41564	7278	10005	598
Təqaüdçülər	15238	6714	5580	2915	29
Dövlət yardımını alan digər şəxslər	3854	3340	422	87	5
Məhiyyəti göstərilməyən mənbe	451	305	96	26	24

13-cü cədvəldə qeyd edildiyi kimi, tək yaşayan 138023 nəfərin, 88653 nəfəri fəhlə, 32703 nəfəri qulluqçu, 15811 nəfəri kolxozçu, 856 nəfəri isə peşə səviyyəsi qeyd olunmayan şəxslər idilər. 1989-cu ildə tək yaşayanların 58298 nəfəri işləyən şəxslər idi. Onların 36245-i fəhlə, 19281-i qulluqçu, 2653-ü kolxozçu, 119 nəfəri isə peşəsi göstərilməyən şəxslər idilər. Ümumiyyətlə, tək yaşayanların işləyən hissəsinin 737 nəfəri şəxsi həyətyanı təsərrüfatda işləyənlər, 59445 nəfəri dövlətdən təqaüd alan təqaüdçülər (pensionerlər), 15238 nəfəri stipendiya alanlar, 3854 nəfəri digər dövlət təqaüdü alanlar, 451 nəfəri isə qeydiyatı göstərilməyən şəxslər idilər (322, 69).

Tək yaşayanların - 53484 kişinin 34168 nəfəri fəhlə, 14617 nəfəri qulluqçular, 4517 nəfəri kolxozçular, 182-si peşəsi göstərilməyənlərdir. Tək yaşayanlardan işləyən kişiler 32365 nəfərdir. Onların 22026-sı fəhlələr, 8862-i qulluqçular, 1421-i kolxozçular, 56-sı peşəsi göstərilməyənlərdir.

Tək yaşayan işləyən kişiler isə 32365 nəfərdir. Onların 161 nəfəri şəxsi həyətyanı təsərrüfatda çalışanlar, 7830-u dövlətdən təqaüd alan şəxslər, 10645 nəfəri təqaüdü, 2269 nəfəri dövlət tərefindən təmin edilən, 214 nəfər isə iş mənbəyi göstərilməyən şəxslərdir (322, 70).

1989-cu ildə tək yaşayan əhalinin 84539 nəfəri qadınlardır. Onların 54485-i fəhlə, 18086-sı qulluqçu, 11294-ü kolxozçu, 674-ü isə ictimai vəziyyəti göstərilməyən şəxslər idilər. Tək yaşayan qadınların 25933 nəfəri işləyənlərdir. Onların isə 14219-u fəhlə, 10419-u qulluqçu, 1232-si kolxozçu, 63-ü isə ictimai qrupu göstərilməyəndir. Həmin qadınların 383 nəfəri şəxsi həyətyanı sahəsində işləyən, 35883 nəfəri hər ay dövlətdən təqaüd alan şəxslər, 2474 nəfəri təqaüdçülər, 1352-si dövlət tərefindən təmin olunanlar, 174 nəfəri isə iş mənbəyi göstərilməyən şəxslər idi (322, 70).

Sosial baxımdan tək yaşayanların spesifik yaşayışı tək adamlardan adətən, ailə həyatının şərtlərini məsələn,

nəsilartırma, tərbiyəvi, təsərrüfat-məişət, cinsi, intim birliyi tələb edir.

Məlumdur ki, ailənin ən vacib məsələlərindən biri ailənin üzvlərinin əxlaqi məsələ üzərində nəzarətidir. Çünkü, bu da kişilərin müəyyən nikah səviyyəsində tək yaşamalarına səbəb olur.

Təklik müəyyən vaxt ərzində də ola bilir. Yəni evlənmə vaxtı çatanda kişilərin müxtəlif yaş dövründə obyektiv səbəbin xüsusiyyətdən asılı olaraq nikah hadisəsinin baş verməsi təkliyə son qoyur.

Düşüncəli surətdə ailə qurmayan kişilərin həyatında onların yaxın dostları, iş yoldaşları və qonşuları ilə münasibəti də müəyyən yer tutur. Bu nöqtəyi nəzərdən kişilərin nikahdan üz döndərməsində onların yaxınlıq etdiyi adamların, hansı əxlaqa mənsub olmasının da rolu az deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hələ tədqiq olunmamış sahə kimi diqqəti cəlb edən təklik məfhumu etnoqrafik baxımdan diqqəti cəlb edir. Həmin məsələnin tədqiqi isə vacib olmaqla yanaşı, həm də əhalinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün zəruridir.

1.5 Qohumluq sistemi

Qohumluq münasibətləri, cəmiyyətin mədəni-sosiooloji tədqiqində aktual problemlərdəndir. Etnoqrafiya elmində qohumluq münasibətlərinin elmi cəhətdən öyrənilməsinə XIX əsrin II yarısından başlanılmışdır. Qohumluq münasibətlərini elmi cəhətdən əsaslandıran L.Q. Morqan yazardı: «Monoqom ailə, ailənin bu forması həmçinin qohumluğun xüsusi sistemini təşkil etdi» (255, 22).

Qeyd etmək lazımdır ki, böyük ailələrdə, həmçinin endoqam ailələrdə müəyyən hallarda qohumluq sistemi malay qohumluq sisğemine uyğun gelir. Həmçinin əmələ gəlmiş, kiçik individual ailələrdə də bu qohumluq sisğemi düzgün təsvirini tapmışdır (173, 479).

Qohumluq münasibətlərinin müxtəlif cəhətlərini, sistemini şərh edən alımlar, L.Q. Morqan, R.Loui,

U.Rivers, A.Kreber, A.Redkliff-Braun, L.Uayt, İ.Vinnikov, D.Olderoqqe, N.Butinov, V.Kryukov, Y.Semyonov, V.Popov, N.Qirenko, N.Cavahadze və b. olmuşlar (155, 7).

Azərbaycanlıların qohumluq münasibətləri etnoqrafik cəhətdən az öyrənilmişdir. Q.Cəfərov isə qohumluq terminlərini sinxronik planda dilçilik nöqtəyi-nəzərdən işləmiş onların təsnifatını vermişdir. Q.Cəfərov qohumluq əlaqələrini bioloji, sosioloji qohumluq terminləri kimi səciyyələndirir (405, 12).

Azərbaycanda qohumluq terminləri ictimai məişətin müxtəlif obrazlı sosial münasibətləri ilə habelə adət-ənənələr, nikah adətləri, uşaqların doğulması, tərbiyə edilməsi, övladlığa götürülməsi və s. ilə əlaqədardır. Əlbəttə, qohumluq münasibətləri cəmiyyətdəki real hadisələrde, mülkiyyət münasibətlərində, əmlakın varisliyində şəxsiyyətin yerini müəyyənləşdirir.

Bioloji-sosiooloji qohumluq terminlərinin iki kateqoriyası vardır: 1) Qan qohumluğu terminləri. 2) Nikah qohumluğu terminləri. Bunlar müstəqil mikrosistemlər əmələ getirirlər.

Qan qohumluğu üzrə: ata, ana, baba, nənə (ulu baba, ulu nənə); oğul, qız, nəvə, nəticə, kötүcə, yadica, ötүcə, yeddiyarxdolanan. Qan qohumluğuna habelə qardaş, qardaşoğlu, qardaşqızı, qardaşnəvəsi, əmi, əmioğlu, əmiqızı, əminəvəsi, əmizadə, bibi, bibioğlu, bibiqizi, bibinəvəsi, dayı, dayioğlu, dayıqızı, dayınəvəsi, dayızadə, xala, xalaoğlu, xalaqızı, xalanəvəsi daxildir.

Sosiooloji qohumluq bildirən qohumluğa ögey nənə, ata, ana, dədə, ata (dan), nənə, ana (dan), oğul, qız, qardaş, bacı, əmi, bibi, dayı, xala sözlərini qeyd etmək olar. Görürmə, yaxud qəbuletmə qohumluğa eyni anadan süd əmmiş, lakin faktiki olaraq bir-birinə süd qardaşı və yaxud süd bacısı hesab olunanlar daxildir. Müvafiq fərdlərin sırf sosiooloji «qohumluq» unu bildirmək üçün yerinə görə süd qardaşı və süd bacısı terminlərindən istifadə edilir. İkincisi, Azərbaycanda müvafiq dua oxutdurmaqla qardaş və bacı

hesab edilmək adəti də dəbdə olmuşdur. Həmin adətlə əlaqədar olaraq siğə qardaşı və siğə bacısı terminləri meydana gəlmişdir (qardaşlıq, bacılıq) (405, 21).

Qohumluq (münasibəti) bildirən terminlər isə qan və nikah qohumluğu terminlərdən düzəlir: baba, nənə, ata, ana, oğul, qız, nəvə, qardaş, bacı, qardaşoğlu, qardaşqızı, bacıoğlu, bacıqızı, əmi, dayı, bibi, xala, eləcə də axırdan dörd terminin oğul və qız sözlərinin köməyi ilə əmələ gələn törəmələri, ər, arvad, qaynata, qaynana, kürəkən, gəlin, yeznə, qayın, baldız, bacanaq, elti, quda.

Elmi texniki inqilab bəzən məişətdə mövcud olan «qohumluq» və «qonşuluq» münasibətlərinə nüfuz edir. Urbanizasiya, əhalinin coğrafi və sosial vəziyyəti, qadınların sosial fəallığının artması müxtəlif sosial iqtisadi sistemlər qohumluq və qonşuluq münasibətlərinin dəyişməsinə təsir göstərir. Qərbi Avropa və Amerika sosioloqlarının fikrincə bu cür münasibətlər qohumluğun və qonşuluğun zəifləməsinə səbəb olur (420, 46-47).

Uşaqların nitq mədəniyyətinin inkişafında ailələrin quruluşunun təsiri böyükdür (81, 78).

Qohumluğa yaxın münasibət bildirən terminləri əsasən iki əsas kateqoriyaya mənsubdur: a) qohumluq-aqədərki sosial vəziyyəti bildirənlər; b) qohumların ölümü ilə bağlı sosial vəziyyəti bildirənlər. Qohumluq-aqədərki sosial vəziyyəti bildirən sözlər bunlardır: subay (oğlan-qız)- «evlənməmiş oğlan», «ərə getməmiş qız», ərgən, ərlik qız-ərə getmeli qız, deyikli-»körpəlikdən adaxlı» olan qız, adaxlı qız, adaxlı-nışanlı, nişanlı - «nişan qoyulmuş qız», nişanlı olan oğlan. Təzə bəy-təzəcə evlənmiş oğlan, təzə kəlin-təzəlikdə ərə getmiş qız, evli-evlənmiş oğlan-kişi; ərli-ərə getmiş qız, qadın.

Aşağıdakı söz və ifadələr valideynin və həyat yoldaşının ölümü ilə əlaqədar yaranmış sosial vəziyyəti bildirir: yetim «atası, anası ölmüş uşaqq». Həmin sözün ata və ananın ölümü ilə əlaqədar olan dubletləri də vardır: atadan (dədədən) yetim, anadan (nənədən) yetim, atasız (dədəsiz), anasız

(nənəsiz). Dul-arvadı ölmüş kişi, əri ölmüş qadın. Həmin sözün qadın barəsində işlədilən ərsiz mənasını bildirən söz vardır. Qohumluğa yaxın sosial vəziyyəti bildirən terminlərdən biri də sonsuz sözüdür. Bu söz nikah münasibətində olub, övladı olmayan şəxsləri bildirir. (Məsələn, arzu kimi bildirilir oğullu-qızlı olsunlar, oğlum da var, qızım da var və s.) (405, 23).

Nikah qohumluğu terminləri aşağıdakılardır: ər, arvad, qaynata, qaynana, qayın, qayinoğlu, qaynqızı, baldız, baldızoğlu, baldızqızı, kürəkən, gəlin, qardaşarvadı, yeznə, əmidostu, dayidostu, bacanaq, elti, quda, günü (405, 19).

Qan qohumluğu terminləri nikah terminlərinin taleyində iki cür özlərini göstərir: birincisi, onların motivləşməsində (məsələn, baldız-ərin, arvadın bacısı), ikincisi, onların açıq-ashkar söz düzəltmə münasibətlərində (məsələn, qardaşarvadı, dayidostu və s.). Bununla yanaşı qan qohumluğu terminləri ilə bağlı olmayan nikah qohumluğu terminləri də vardır. Ər, arvad, günü, elti, bacanaq, quda.

Göründüyü kimi, azərbaycanlıların ailəsi bir-biri ilə qohumluq və doğmalıq əlaqələri ilə bağlıdır. Etnoqrafik materiallara əsasən deyə bilərik ki, qohumluq münasibətlərinin iki cəhəti diqqəti cəlb edir: yaxın və uzaq qohumlar. Bu əlaqəyə daxil olan yaxın qohumluq münasibətləri doğmalıqla bağlıdır. Buraya atanın «familyası»ndan olan 3-4 nəsil həddində olan qohumlar, yəni doğma babalar və onların uşaqları, qardaşlar, oğullar, bacının və qardaşın uşaqları, nəvələri, ana tərəfin qohumları: dayılar, onların uşaqları, ananın əmisi, onun nəvələri, xala uşaqları və başqları aiddir.

Ata və ana «valideyn»lər adlanır. Uşaqlar-oğul, qız, qardaş və bacı kimi sözlərlə əvəz olunur.

Ana tərəfin qohumlarını təyin edən ümumi «ana qohumları» termini işlədir. Ananın qardaşı dayı, bacısı xala adlanır. Atanın qardaşı əmi, bacısı bibi (mama) sözləri ilə ifadə olunur.

Arvad tərəfin qohumları «arvad qohumları», kişi tərəfin qohumları «kişi qohumları» adlanır.

Qohumluq münasibətlərində işlənən bəzi terminlər müxtəlif yaş mərhələlərini ayırd edir. Azərbaycanda kiçik yaşılılar uşaq termini ilə, hər iki cinsdən olan körpə uşaqlar isə «qundaq», «beşik uşağı», «döş uşağı» terminləri ilə ifadə olunur. Az yaşılı qızlar «kiçik qız», 10-15 yaşılı oğlanlar və qızlar isə «yeniyetmə» adlanır.

Islam dininə görə bütün qohumları şəriət, irsiyyət hüquqlarına görə üç qrupa ayırır. Birinci qruppaya 12 qohumluq münasibətləri ər, arvad, ata, ana, qız, baba, nənə, ata tərəfdən, hər tərəfdən doğma bacı, atabir bacı, anabir bacı, anabir qardaş, kişi xətti ilə nəvə daxildir və bu qruppa Qurana görə vərəsəlik hüququna malikdirlər. İkinci və üçüncü qruplara isə digər qohumluq münasibətləri aiddir (411, 105).

Qeyd etdik ki, Azərbaycanda əsas qohumluq xətti çox cəhətlidir.

Buraya ulu babanın babası, ulu babanın atası, ulu baba, ulu nənənin nənəsi, babanın atası, ulu nənənin anası, baba, nənə, ata, ana, oğul, qız, nəvə, qız nəvəsi, oğulun oğlan nəvəsi, oğulun oğlunun qızı, oğulun oğlunun oğlu, oğulun qızının oğlu-nəticə, oğulunun oğlu-nəvə, kötücə, qardaşlar, bacılar daxildir.

Bu xəttə qardaş və bacıların qohumları da aiddir. Məsələn, qardaş, qardaş oğlunun arvadı, qardaşın qızı, qardaşın qızının əri, qardaşın oğlunun oğlu, qardaşın oğlunun qızı, qardaşın oğlunun oğul nəvəsi, qardaşın oğlunun qız nəvəsi.

Bacı, bacının oğlu, bacı oğlunun arvadı, bacı qızının əri, bacı oğlunun oğlu, bacı oğlunun qızı kimi qohumluq əlaqələri mövcuddur.

İkinci qohumluq xəttinə atanın qardaşı (əmi), atanın qardaşı arvadı (əmi arvadı), atanın qardaşı oğlu (əmi oğlu), atanın qardaşı oğlunun arvadı (əmi gəlini), atanın qardaşı qızı

(əmi qızı), əmi qızının əri, əmi nəvəsi, əmi oğlunun qızı, əmi oğlunun nəvəsi.

Atanın bacısı bibinin (mamanın) əri, qardaş arvadının bacısı, bibi qızı, bibi qızının əri, bibi oğlunun oğlu, bibi oğlunun qızı-bibi nəvəsi, bibi oğlunun oğul nəvəsi, bibi nəticəsi, bibinin oğul nəvəsinin qızı-nəticəsi 2-ci qohumluq xəttinə aiddir.

Ananın qardaşı dayı (dayaq) adlanır. Dayının arvadı, dayı oğlu, dayı oğlunun arvadı, dayı qızı, dayı qızının əri (dayı kürəkəni), dayı oğlunun oğlu (dayının oğul nəvəsi), dayı oğlunun oğul nəvəsi, dayı oğlunun qız nəvəsi, ananın bacısı (xala), xalanın əri, xala oğlu, xala qızı, xala oğlunun arvadı, xala qızının əri, xala oğlunun oğlu, xala nəvəsi, xala oğlunun qızı, xala oğlunun oğul nəvəsi (xalanın nəticəsi), xala oğlunun qız nəvəsidir (xalanın nəticəsi).

Qohumluq münasibətlərində bir qrup sözlər işlədirilir. Məsələn: ər, ərin atası (qaynata), ərin anası (qaynana), ərin babası (qayınbaba), ərin nənəsi (arvad), qaynata (arvadın atası), qaynana (arvadın anası), arvadın babası (qayın baba), nənəsi (qoca qaynana, cici), atalıq (ögey ata), analıq (ögey ana), oğulluq (ögey oğul), qızlıq (ögey qız), gəlin, qayın, yeznə, yengə, baldız, dul arvad, dul kişi, ata qohumları, ana qohumları, nikahdan sonrakı qohumlar daxildir.

İstisna hallarda qohumluq terminləri müəyyən qədər dəyişilmiş şəkildə de işlənilir. A.Trofimova yazır ki, Abşeron yarmadasında ikinci arvaddan anadan olmuş oğlan uşağı atasının birinci arvadını «məmə», öz doğma anasını isə «bacı» adlandırır (380, 184). Bu cür ifadə olunmuş qohumluq terminlərinə yəni qeyri-müəyyən ifadələrə Azərbaycanın digər bölgələrində də rast gəlinir.

Azərbaycanda qohumluq münasibətləri qohum-qardaş, qohum-qonşu, qohum-quda, qohum-əqrəba, qohum etmək (qohumlaşdırmaq), qohumlaşmaq, qohumlu, qohumluq, qohumpərəst, qohumpərəstlik, qohumcanlı, qohumcanlılıq və s. kimi ümumi ifadələr də vardır (12, 533).

Əlbəttə, Azərbaycanda qohumluq münasibətləri el arasında əsasən qohum-qardaş, qohum-əqraba, can-ciyyərlər, simsarlar, əsabələr kimi ümumi terminlərlə izah olunur.

1.6 Ailədaxili münasibətlər

Müəyyən tarixi dövrlərdə maddi-mənəvi həyat təlabatından doğan, yaşılı nəsildən gənc nəslə çatdırılan davranış qaydaları və əxlaq normaları ailədə formalasır və nəsildən-nəsile adlayır.

Ailə üzvlərinin münasibətləri üç cür reallaşır: ailədaxili, şəxsiyyətlərarası və ailə-şəxsiyyət. Ailə-şəxsiyyət münasibətlərində gənc ailələrin nənələrinə, ikinci yerdə evlənmiş oğulun-anasına (gənc ailənin qadını), sonra-ataya (kişi), gənc ailənin müəyyən qədər babaya və uşaqlara (nəvələrə) baş çəkməsi üstün yer tutur (328, 80).

Ailədə ər-arvad arasındaki psixoloji mühit uşaqların ailə tərbiyəsinin ilkin əsasıdır. Ailə uşaqları tərbiyə edir, yetişməkdə olan şəxsiyyətə hərtərəfli təsir göstərir. Bu təsir nəinki uşaqların valideynlərinə məhəbbəti, həm də bu hissin doğurduğu səyə-hər cəhətdən onlara oxşamaq səyinə əsaslanır. Belə ki, ailə daxilində şəxsi münasibətlərin etik xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər xalqların, yaxud xalq birliliklərinin etikasında, onların ənənəvi davranış qaydalırında öz əksini tapır. Kiçiklərin böyüklərə, uşaqların valideynlərə və əksinə qadınlara, qocalara hörmət etmələri, atanın, ananın digər şəxslərin yanında uşaqlara münasibəti maraq doğurur.

N.Solovyovun fikrincə müasir ailələrdə ailə başçısı olan ata ailədə tərbiyədici, təsərrüfat, idarəedici və asudə vaxt kimi funksiyaları tənzim edir (350, 4).

Ailədaxili münasibətlərdə «ailə başçısı» anlayışı xüsusi yer tutur. Ailə başçısı-»ağsaqqal», «böyük ata», «böyük ana» termini hələ patriarchal ailənin mövcud olduğu şəraitdə yaransa da müasir dövrde də öz əhəmiyyətini

itirməmişdir. «Keçmişdə ağsaqqal hikmət və başçı rəmzi olduğuna görə müqəddəs sayılırdı. Od ocaqda, şam evdə necə müqəddəs idisə, ailə başçısı da ailədə belə idi» (80,107).

Azərbaycanlılarda bir ənənə kimi yaşılı kişi (ata, baba) bəzən ata vəfat etdikdə oğlanlardan böyüyü ailəyə başçılıq edirdi. Təsərrüfatda, yaşayış tərzində zəngin təcrübəsinə, ictimai mərasimləri və tərbiyə üsulunu yaxşı bildiyinə görə ailə üzvləri arasında başçının böyük nüfuzu var idi. Onun birinci köməkçisi böyük oğlu, qardaşı olurdu. Böyük ailələrdə başçı əmlakın tam sahibkarı və ailə üzvlərinin hakimi idi. Uşaqlar və yaşılı üzvlər ailə başçısına sözsüz tabe idilər. Onun qarşısında ailədə heç kimin sərbəst mülahizə yürütülməyə, başçı ilə razılaşmamağa, başçının sözündən çıxmaga ixtiyarı yox idi. Lakin ailə başçısının ixtiyarını ailə birgə yaşayışının bəzi ənənələri məhdudlaşdırırıdı. Ailənin selahiyəti və nüfuzu ailə başçısının qayda – qanunu saxlama məharətindən asılı idi.

Sovet hakimiyyəti illərində ailələrdə ailə başçısının mövqeyində bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. Ən əvvəl o, ailəni cəmiyyətdə təmsil edən yeganə nümayəndə deyil. Belə ki, bir sıra hallarda ailənin həddi-buluqlu üzvləri də kəndin ictimai həyatında fəal iştirak edirlər. Qadın ailə başçıları və təsərrüfat məsələlərinin həllində kişi ailə başçıları ilə eyni hüquqlu idilər. Kəndlərdə yaşılı kişi olan ailələrdə başçılıq ənənəsi onlara məxsus olaraq qalmaqdadır. Evli oğlu ilə birlikdə yaşayan ailələrdə adətən ata və bəzən oğul ailəyə başçılıq edir.

A.Ponamoryevin fikrincə müasir şəraitdə ailədə başçılıq baxımından üç tip münasibətlər mövcuddur: nisbi avtoritar, (ancaq adı olan), nonimal və equalitar (əmlakın bərabər bölünməsinə əsaslanan) (312,217). Bu münasibətlər də ailənin funksiyalarına təsir edir. Avtoritar ailələrdə ailə başçısı kişilərdir. Equalitar ailələrdə isə ailə başçıları qismən qadın olanlardır.

Keçmişdə Azərbaycanda ənənəvi olaraq atanın ölümündən sonra adətə görə ailə üzvüleri arasında başçı böyük qardaş seçilirdi. O, atanın bütün hüquqlarını həyata keçirir, qardaşlarının bütün fəaliyyətlərinə nəzarət edir, onların və ailənin bütün üzvülərinin, qayğıları, tərbiyəsi, evləndirilməsi onun vəzifəsi idi (168, 96). Bu ənənə indi də davam edir.

Həyatyanı təsərüfat, torpaq sahəsi, tərəvez sahəsi, heyvanlar, əmək aletləri, təsərrüfat əşyaları, ev əşyaları və b. adət hüququna əsasən ailənin xüsusi mülkiyyətidir. Bu baxımdan digər əmlaklar da istinalıq təşkil etmir. Belə ki, pul qardaşların ayrı qazandıqları əmək haqqı, bütöv əmlak, xüsusi qazanılan hər şey ailənin ümumi şəxsi büdcəsinə daxil edilirdi.

Müasir dövrдə ailə başçısı və ailədə böyük ailənin kişisidir. O ailəni maddi cəhətdən təmin edir. Faktiki olaraq ailədəki bütün məsələlərin məsuliyyəti onun üzərinə düşür. Müəyyən ailələrdə oğul övladlarından biri ailəni maddi cəhətdən təmin edən təqdirdə belə ailə başçısı evin kişisi sayılır. Belə olduqda ailədə formal və faktiki başçı məsələsi uyğun gəlmir.

Azərbaycanın bütün bölgələrində ənənəvi olaraq xalq içərisində deyilir ki, ailə başçısı kişi sayılır, ona görə də «birinci Allah, Peyğəmbər, sonra ata, anadır», «Kişi qadından bir pillə yüksəkdir. «Kişi qazanır, gətirir, qadın isə ailə daxilində ailəni tənzimləyir». Maşdağlı 80 yaşlı Sitarə xanımın fikri belədir ki, hansı ailədə ki, ata-ana münasibəti yaxşıdır, orada tərbiyə istənilən səviyyədədir. Sitarə xanım xörək hazırlayarkən kiftəleri böyükdən-kiçiye tutur. Yəni böyük üçün böyük, kiçik üçün nisbətən kiçik kiftələr hazırlayırdı.

Sovet hakimiyyəti illərində ailədə «ailə başçısı» anlayışının özündə də dəyişiklik baş vermişdir. Keçmişdə olduğu kimi ailə başçısı adətən, ailədə hörmətə malikdir. Ancaq o, artıq bütün ailə məsələlərini tek başına həll etmir, o, ailənin digər yaşılı üzvləri ilə məsləhətləşir.

Uşaqların sonrakı təhsilləri, oğulun evləndirilməsi, qızın ərə verilməsi kimi məsələlərin həllində ailə başçısının fikri nəzərə alınır, ancaq bəzən onun fikrinin əksinə də çıxırlar. Buna baxmayaraq müasir kənd ailələrində ailə başçısının şəxsi keyfiyyətlərdən, həyat təcrübəsindən, ictimai mövqeyindən asılı olaraq real nüfuzu vardır. O, məsələlərin həllində ailənin digər yaşılı üzvləri ilə məsləhətləşir və ümumi rəyə gelirlər.

Müasir ailə başçısı, ən əvvəl, evə və digər əmlaka malik olan hüquqi səlahiyyətli şəxsdir. Yalnız münaqışelər zamanı başçı, onun hüquqları ilə hasablaşmayı tələb edən bir sırə üstünlükə malikdir. Aile başçıları bir qayda olaraq ailədə əsas təşkilat və tərbiyə funksiyalarını saxlayırlar. Hazırda qohumluq münasibətlərinin xarakterindən və yaşından asılı olmayaraq ailənin ixtiyarı yaşılı üzvü başçı ola bilər. Qadınların ailə başçısı olması, onların əri vəfat etdikdə, ərindən boşanıb müstəqil yaşadığı hallarda olur. Kürəkən, gəlin və qızın ailə başçısı olması hallarına çox az təsadüf olunur.

Bəzən evdə kişi olmayan ailələrdə evin qadını toy və yas mərasimlərində nəməri və ya yas pulunu böyük oğlunun adına yazdırır. Əlbəttə, onun yaşı 15-ə çatmışdır. Ümumiyyətlə, oğul-uşağı olmayan evlərdə isə ailə başçısı olan qadın pulu öz adına yazdırır.

Lakin ata olan yerdə evli oğulun başçılıq etdiyi ailələr də vardır. Əgər bu vəziyyət əvvəller yalnız atanın qoca olduğu, daha ailəni və təsərrüfatı idarə edə bilmədiyi zaman yaranırdısa, indi həllədici rolü təhsil səviyyəsi oynayır. Digər uşaqların təhsil və davranışına böyük oğul nəzarət edir. Əsas məsələlərin həllində atanın və ananın məsləhəti mühüm rol oynayır. Azərbaycanın kənd ailələrinin nümunəsində fikrimizi əsaslandırma bilərik. Elə ailələr də vardır ki, onlarda qohumla evlənmə çox yayılmışdır. Məsələn, Şərur rayonu, Çərçiboğan kəndinin sakini Əzizov Məhərrəm və həyat yoldaşı İsmayılova Şərabanının 10 övladı var. Büyük oğlanları Abdullayev

Vidadi saatsaz işləyir. Həyat yoldaşı Rəna ilə əmi nəvəsidirlər. Rəna evdar qadındır. Onların Atif, Rakif, Akif, Solmaz adlı övladları var. Ailənin ikinci övladı Cavanşir polis işçisidir. Həyat yoldaşı Xuramanla uzaq qohumdurlar. Məhərrəm, Lamiyə, Nazim adlı 3 övladları var. 3-cü övlad Əlişir sürücüdür. Həyat yoldaşı Səxavət bibisi nəvəsidir. Səxavət satıcı işləyir. Razim və Rəmzi adlı iki övladları var. 4-cü övlad Xəqani müfəttişdir. Həyat yoldaşı Ülviyə isə tibb bacısıdır. Onlar əmi nəvəsidirlər. İlkən adlı övladları var. Ailənin qız övladları Şövkət və Leyla evdar qadındırlar. Şövkət əmisi nəvəsi Vaqiflə ailə qurmuşdur. Vaqif polis işçisi, Şövkət isə evdar qadındır. Leyla da digər əmisinin gəlinidir. Firengiz isə fəhlə işləyir. Qiyamət müəllimə, Nəzakət kitabxanaçıdır.

Masallı rayonu Hişkədərə kəndinin sakini Rəhim Tağıyev, həyat yoldaşı Səyyarə ilə birlikdə yaşayırlar. Onların 6 övladı var. Ailənin böyük oğlu Əhmədağa Bakıda təcili yardım məntəqəsində həkim işləyir. Həyat yoldaşı Rədife evdar qadındır. Cəmil mexanikdir, kənddə yaşayır.

Oktay mühəndisdir. Sumqayıtda mühəndis işləyir. Susanna həkimdir, kənddə işləyir. Nərminə Bakıda şüşə qablar zavodunda işləyir. Əntiqə və Ülker satıcı işləyir. Ailə üzvlərinin hamısı ailəlidir. Onların bir qismi Bakıda, Sumqayıtda və kənddə yaşayırlar. Şəhərdə yaşayanlar Qurban, Novruz bayramlarında, Məhərrəmlilikdə kəndə gəlirlər. Ata ocağını şənləndirirlər. Ailə başçısı atadır. Onun dediklərinə əsasən qeyd edə bilərik ki, uşaqlara ailə qurarkən tam sərbəstlik verilir və böyüklerlə məsləhətləşib evlənirlər. Bəzən valideyn öz narazılığını bu sözlərlə ifadə edir: «o nə sənə arvadlıq edə bilər, nə də mənə gəlinlik». Kənddə gəlin seçərkən əsasən qızı qohumlardan alırlar.

Müasir ailənin xarakterik xüsusiyyəti ailə münasibətlərinin demokratikləşdirilməsində əks olunur. Əvvəller adətə görə kənddə və ailədə həlli asan və çətin

olan bütün işləri ağsaqqallar həll edir, ailə münasibətlərində kiçiklərin böyüklərə tam tabeçiliyi hökm sürürdü. Kişilər qadın işi sayılın təsərrüfat işlərində qadınlara kömək etmirdilər. Qadın özü odun doğramalı, su gətirməli idi, hətta uşaq ağlayanda, onu qucağa götürüb sakitləşdirməyi bəzi kişilər şənинə siğışdırırdılar. Müasir ailələrdə isə qarşılıqlı prinsipi əsas götürülür. Əgər qadın işləyirsə, kişi ev işlərinin müəyyən hissəsini öz üzərinə götürür. Ər və arvadın bir-birinə müraciəti ənənəsində də dəyişikliklər vardır. Keçmiş adətlərə görə onlara bir-birinin adını çəkməyə icazə verilmirdi, bu, qəbahət sayılırdı. İndi ərlə-arvad, xüssənən gənclər, bir-birlərini adları ilə sərbəst çağrırlar. Əvvəller gənc qadın-gəlin yalnız ərinə deyil, həmçinin onun qohumlarına, xüssənən qaynatmasına tabe idi. Müasir qaynata-gəlin münasibətləri, ata-övlad münasibətləri əsasındadır.

Qayınana və digər qohumlar da uşağı saxlamaqdə və ev təsərrüfatında gəlinə kömək edirlər. Qayınana ilə gəlin arasındaki belə qarşılıqlı münasibət azərbaycanlı ailəsinin səciyyəvi xüsusiyyətidir. Deməli, ailə-məisət münasibətlərinin xarakteri, inkişafı qadının cəmiyyətdə və ailədəki vəziyyətindən də asılıdır.

Müxtəlif ixtisas sahibli ailələrdə ailədaxili münasibətlər nisbi fərqlərlə eynidir. Hazırda valideynlərin və uşaqların, qardaşların və bacıların münasibətlərində ən dərin əsaslı dəyişiklik ailə həyatının iqtisadi və maddi məisət şəraitinin kökündən dəyişməsi olmuşdur. Müəyyən ailə işlərinin həllində valideynlərin ailənin digər üzvləri ilə, o cümlədən uşaqlarla məsləhətləşmələri, onların müsbət fikirləri ilə hesablaşmaları, habelə ailə qurarkən övladlarına sərbəstlik vermələri də ailədaxili münasibətlərdə yeni fərqli cəhətlərdir.

Azərbaycanlılarda «Allahsız yerdə otur, böyükəzər yerdə oturma» məsəli vardır. Deməli, böyük olan yerdə hörmət də var, bərəkət də. Ona görə də adətə görə böyüklərə hörmət edir, onun sözünü uca tuturlar. Axı

hörmət olan yerdə, rahat həyat var. Ağsaqqal, ağbirçək sözünün mənəsi dərindir. Məsələn, kəndlərdə belə hallara tez-tez təsadüf edilir. Əgər bir qızı bir oğlan sevirsə və oğlanın valideynlərinə qız evi «yox» cavabı verirsə, oğlan tərəf kənd ağsaqqallarına, ağbirçəklərinə müraciət edir. Ağsaqqallar və ya ağbirçəklər qabağa düşüb elçi gedəndə, qız evi onları hörmətlə qarşılıyb iki növcavanın xeyir duasını verirdilər. Bəzən belə hallar da olur. Kəndlərdə bir-birinə düşmən kəsilən ailələrin söz-söhbətinə ancaq el ağsaqqaları son qoyurlar. Onlar yığışış məsləhətləşirlər ki, bu ailələrin mehribanlılığı üçün onları «novruz» bayramında barışdırıraq. Beləliklə, həmin ailələrdə ədavəti aradan götürürlər. Əksər hallarda istər ailə daxilində, istərsə də kənd çərçivəsində hər bir işdə birinci ağsaqqala məsləhət edirlər. «Xeyir-dua» alıb, sonra həmin işə başlayırlar.

Xalqımıza məxsus adət-ənənələrinin qorunub saxlanması, böyükün böyük, kiçiyin kiçik kimi yerinin bilinməsi ailə daxilində formalasən etik normaların formalasdırılmasının nəticəsidir.

Keçmişdə ailə üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlərində qədim «yaşınma» adətinə ciddi əməl olunurdu. Müasir dövrda bu adət cəyişkiliklərə uğradığına baxmayaraq Azərbaycanın bütün bölgələrində kənd ailələri arasında bu və ya digər dərəcədə ailədaxili münasibətlərin xarakterində yenə də qalmaqdadır. Yəni qadın ərinin yaşlı kişi qohumlarının, qaynatasının, böyük qaynının yanında kələğayının ucu ilə ağızını bağlayır. Yəni yaşınır. Abşeronun kəndlərində isə çarşabla xüsusi üslubda üzlərini örtür, yaşınırlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda Abşeron yarmadasında yerləşən kəndlərdə, Lənkəran-Astara bölgəsində, Naxçıvan MR ərazisində yaşayan kənd əhalisi arasında qismən də olsa indi də «yaşınma» adətinə rast gelinir. Xüsusilə yeni toyu olmuş təzə gəlin bir neçə gün qaynana-qaynata, böyük qayından «yaşınır» (94, 17).

Ata qapıdan içəri girəndə bütün normal ailələrdə hamıayağa qalxıb atanı salamlayır. Onun hər bir buyruğunu, arzusunu yerinə yetirirlər. Ata evdə olanda evin qız-gəlini hündürdən danışmaz, uşağa kimi hamı hərəkətinə fikir verər. Odur ki, ata sözü qanundur, onun sözünün üstündən başqa söz ola bilməz. Adətən ailədə ata uşaqları ilə mədəni rəftar edir. Belə ki, o, uşağa acıqlanmaz, onları döyməz, sadəcə olaraq yaxşı hərəkətlərini tərifləyib, pis hərəkətlərinə görə başını bulayıb «heyif mənim zəhmətimə»-deyir. Əvvəlcədən bünövəsi olan və ailədaxili münasibətləri, təbiyəsi düzgün istiqamətləndirilən ailələrdə bu bir kəlmə söz və lazımsız hərəkətlərin məzəmmət edilməsi uşaqlar üçün ən böyük dərs olur. Əlbəttə, Azərbaycanın kənd ailələrində ailədaxili proseslərdə «böyüyə hörmət» ödə durur. Ona görə də müəyyən ailələrdə ailədaxili münasibətlərdə ana-ata ilə övladları arasında körpü rolunu oynayır. Uşaqlar onlara nə lazım olsa analarına deyirlər. Hə-yoxu isə ondan öyrənirlər. Ağlılı ata heç vaxt övladına qarşı kobudluq etmir və başqalarını övladlarına misal getirməklə onların düzgün, yaxud səhv hərəkət etmələrini başa salır. Fikrimizi əsaslandırmaq məqsədi ilə şahidi olduğum bir misala müraciət edəcəyəm. Övladının valideyn iclasına dəvət alan ata əvvəlcədən üzünü uşağına çevirir deyir: «İclasa gedimmi? Bəli, ata gedin-cavabından sonra əlavə edir, gedib harada əyləşim. Qabaqda, arxada, yoxsa ortada? Yenə də ana söhbətə qarışır. Lap qabaqda. Mən elə övlad təbiyə etməmişəm ki, bizim başımızı aşağı eleyə. Belə olan təqdirdə uşaq həmişə özündə məsuliyyət hiss edir. Ata iclasdan gələnə kimi «ilan vuran sakit olur, uşaq yox.» Görəsən, nəticə necə olacaq? -deyə düşünür. Deməli, ailədaxili münasibətlərdəki düzgün istiqamət ailədən kənarda, məktəbdaxili intizamda da özünü bürüzə verir. Məktəbli uşaq ailənin güzgüsüdür. Sonralar bu, iş prosesində və təhsil illərində də davam edir. Odur ki, valideyn ailədə uşaqların gördükleri hər bir işə valideyn ailədə uşaqların gördükleri hər bir işə

münasibətini bildirir. Məsələn, ata onları tərifləyir, yaxud məzəmmət edir. Ona görə də ailədaxili münasibətlərdə övladlar həmişə çalışırlar ki, düzgün yol seçsinlər. Onlar analarına kömək edirlər. Özlərindən yaşca kiçik uşaqların qulluğunda dururlar.

Ailədaxili münasibətlərdə bacı-qardaş, qardaş-bacı münasibətləri də əsas yer tutur. Ümumiyyətlə, bu məsələdə əvvəlcə, uşaqlar arasında yaşa görə bölgü prinsipi, sonra isə bacıların qardaşlara hörmət ruhunda tərbiyə olunması istiqamətləndirilir. Belə bir xətt əsas götürülür ki, atadan sonra qardaş nəzarəti ön planda olsun.

Azərbaycan kəndlərinin əksəriyyətində hər bir nəsil ümumi xarakterik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Hər bir nəslin «ağsaqqalı» olur. Kəndin mühüm işlərində ağsaqqal yaxından iştirak edir. Vacib məsələlərin həllində narazılıqların aradan götürülməsində onun böyük rolu olur. «Qafqazda qocalar öz ailələri, qohumları, nəсли və həmişə təmasda olduğu camaatla bir yerdə qalır. Bu birlilik, bu təmas həm hiss - həyəcan, həm də fiziki fəaliyyətlə bağlı olur. Onların gördüyü iş yalnız fiziki əməklə məşğuliyət deyildir, bu, eyni zamanda, camaata kömək göstərildiyini dərk etmək deməkdir» (65, 206). Hər bir kənddə ağsaqqala hörmət olunur. Ailədə isə ata əsas simadır. Ata rəhmətə getmişsə böyük qardaş ailənin tənzimləyicisi, ağsaqqalı olur. Ailə məsuliyyətləri onun üzərinə düşür. Ailənin üzvlərinin ona hörməti isə borc sayılır. Ana ailədə evin işlərini qaydaya salır, uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olur. Anadan sonra böyük bacıya, atadan sonra qeyd etdiyimiz kimi böyük qardaşa güzəştər edilir. Ailənin ən kiçik üzvünə isə daha çox güzəştə gedirlər, ona daha çox qayğı göstərirlər.

Bir məsələni də diqqətdən qaçırıbmamalıq ki, XX əsrin əvvəllərində patriarchal ənənələr üstünlük təşkil etdiyinə görə qadınların ailədə və cəmiyyətdə vəziyyəti ağır idi. Onlar ictimai yerlərdə demək olar ki, görünməzdilər. Qadınların hüquqları son dərəcə məhdud idi (156, 366).

Mövcud adətlərə görə ər öz arvadından əlavə digərini də ala bilərdi. Əgər qadının ancaq qızı olardısa kişinin əlavə arvad almağa «hüququ» var idi (96, 105). Deməli, həmişə təzyiq altında olan qadınlar sadəcə olaraq nəсли davam etdirmiş, ev işlərini təmin etmiş, xörək hazırlamış, paltar yumuş, evi səliqəyə salmış, uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olmuş, ev heyvanlarına qulluq etmiş, həyətyanı təsərrüfatlarda müəyyən işləri görmüş, ərinin dediklərinə itaət etmişlər. Büyük maarifpərvər Həsən bəy Zərdabi 1875-ci ildə Azərbaycan qadınlarının elmdən, maarifdən kənarda qalmasına etiraz edərək yazdı: «Tərbiyənin binası ana ilədir. Uşaqa 7-8 yaşına qədər ana tərbiyə verir. Ana dəxi tərbiyə almmalıdır» (174, 27).

C.Məmmədquluzadə yazdı: «Bir müsəlman bəndəsinin istilahında onun arvadının adı yoxdur. Arvadının adı «bizim ev adamımız»dır. Bir müsəlman kişi öz yavuq, ya bəlkə öz doğma qardaşının yanında arvadının adını çəkmək məcburiyyətində olanda «Cəfərin anası», «Əhmədin anası» adlandırıldı. Bu qanunu pozanlar müsəlman içərisində «yoldan azmiş», «biqeyrət», adı ilə şöhrət tapıblar ve həmin «qeyrət» üstə müsəlman qardaşlar o qədər «qeyrət» göstəriblər ki, bir-birinin qanını içməyə hazır olublar və içiblər də (253, 119). C. Məmmədquluzadə sevgi və nikah məsələlərinə və ümumiyyətlə ailə münasibətlərinin düzgün əxlaqi əsasında qurulmasına yeni nəslin fiziki və mənəvi cəhətdən tərbiyə olunub yetişdirilməsində və nəticə etibarı ilə xalqın iqtisadi və mədəni tərəqqisində çox böyük rol oynayan ictimai bir məsələ kimi baxırdı (329, 10).

Qarabağ bölgəsində qadın ərinə «kişi», ər isə arvadına «filankesin qızı» - deyə müraciət edirdi.

Azərbaycanda çadraya qarşı mübarizə 20-ci illərin əvvəllərində başlanmışdır. Bu tədbir kişilərin güclü müqavimətinə rast gəldi. 1928-ci ildə Azərbaycan MİK-çadranın atılması haqqında dekret verdi. Həmin ilin 2 noyabrında Azərbaycan KP MK-partiya sovet və komsomol

təşkilatlarına müraciət etmiş və onlardan çadranın atılması üçün əhali arasında izahat işinin güclənməsini tələb etmişdir. Müraciətdə çadranın atılmasına qarşı çıxanların cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmasına və ciddi surətdə cəzalandırılmasına icazə verilirdi. 1928-ci ildə artıq 2800 qadın çadranı atmışdır. «1929-cu ildə Azərbaycanda çadra atılması aylığı keçirilmişdir.»

Ümumiyyətlə, 1928-ci ildə 12573, 1929-cu və 1930-cu illərdə 30201 nəfər azərbaycanlı qadın çadrasını atmışdır ki, onların 12305 nəfəri Bakıdan, 17305 nəfəri isə qəzalardan idi (129, 326-327).

Müasir kənd qadınları məişətdə elektrotexnikanın nailiyyətlərindən-ütü, tozsoran, paltaryuyan, qaz pilətlərindən, soyuducudan və s. istifadə edirlər. Onlar asudə vaxtlarında qəzet, jurnal oxuyur, məktəbyaşlı uşaqların dərsləri ilə maraqlanır.

Azərbaycan SSR-in 1937-ci il Konstitusiyanın 129-cu maddəsində qeyd edildi ki, Azərbaycan SSR-də bütün təsərrüfat, dövlət, mədəniyyət və ictimai-siyasi yaşayış sahələrində qadına-kişiyə bərabər hüquq verilir.

Qadınların bu hüququnun həyata keçirilməsi imkanı əmək, əmək haqqı, istirahət, sığorta və təhsil üçün qadına kişilərlə bərabər hüquq verməklə, ana və uşaqların hüquqlarının dövlət tərəfindən qorunmasını, qadına hamilə olduğu zaman maaşı saxlamaqla məzuniyyət verilməsini, doğum evlərinin, uşaq evləri və bağçalarının geniş şəbəkəsi ilə təmin edirlər (5, 25).

Qadınlar televizora baxır, radio və maqnitafona qulaq asır, ad günü, nişan, toy, dəfn mərasimlərində iştirak edirlər. Qadınlar cəmiyyətdə kişilərlə bərabərhüquqlu olmaqla təsərrüfatın bütün sahələrində onlarla ciyin-ciyinə işləyirlər. Onlar kənd təsərrüfatı istehsalının təcrübəli təşkilatçısı kimi, briqadir, ferma müdürü, kolxoz sədri, sovxozi direktoru kimi vəzifələrdə çalışırdılar. İndi ana həm müəllimdir, həm həkimdir, tibb bacısıdır və s. Ailədə isə ana uşağıın müəyyən hərəkətlərinə göz qoyur, yeri

gəldikcə onları başa salır, bütün ədəb, davranış qaydaları ilə bərabər, ən zərif məsələləri öyrədir. Məsələn: Tek əl ilə çörək kəsməzlər; Meyvə ağacını kəsmezlər; Cümə günü paltar yumazlar; Qapını iki əl ilə tutmazlar; Qaranquşu öldürmek günahıdır; Su içəni danışdırmasalar; Su içən adamı qəfil vurmazlar; Lal axan südan keçməzlər; Pis yuxunu suya danışarlar; Səfərə çaxan adamın arxasında su atarlar; Qaş qaralanda qaynar suyu torpağa atmazlar; Od üsde su atmazlar; Atadan qalan mal yanana çırğaya bənzər, yanıb-yanıb qurtarar, gərək özün qazanısan o mali; Yolda yoldaş, evdə qardaş; Acıdır-ucudur dərdimi çəkən bacıdır; Atasız olan yetim olmaz, anasız və savadsızlar yetimdir və başqa bu kimi sözlərlə ailədə analar övladlarını həyata hazırlayırlar.

Ailədaxili münasibətlərdə «ögey ana»nın, «analığın» da yeri vardır.

Evin anası-qadının dünyasını dəyişəndə onun yeri daha tez hiss olunur. Çünkü, ailədə ata ilə bərabər ananın da özünəməxsus yeri, iş-gücü, rolu olduğundan ailənin yeni sakiniñə ehtiyac duyulur. Adətən, kənd ailələrində bu normal hal kimi qəbul olunduğundan və hər iki tərəf üçün el adəti ilə tənzimləndiyindən «ögey ana» məfhumu demək olar ki, işlənmir. Ailənin yeni qadını çalışır ki, öz yerini düzgün tutsun və ayrı seçkilik salmasın. Ata isə ailə başçısı olduğundan, bütün üzvlər onunla hesablaşırlar.

Müasir kənd ailələrində ailədaxili münasibətlər dədə-baba qaydası ilə nizamlanır. Ər və arvad bu qaydalara ciddi əməl edirlər. Adət insanın ikinci təbiətidir. Ailədə valideynlərə hörmət adətinin möhkəmliyi həmçinin ananın öz ərinə olan münasibəti ilə sıx surətdə əlaqədardır. Valideynlər arasındaki xoş münasibət, qarşılıqlı hörmət uşaqlarda həyatı inam yaradır.

Ailədə valideyn və uşaqların münasibətləri üçün şəxsiyyətlərin ən dərin maraqlarının birliyi, həmçinin qarşılıqlı hörmət, təmizlik, kollektivçilik xarakterikdir.

Qarşılıqlı hörmət müasir kənd ailələrinin əsas xüsusiyyətlərindəndir.

Ailədə valideynlərin qonşu, qohum, dost və tanışlarına münasibətləri, yalan danışmaları, gobudluq və qiybətə yol vermələri, uşaqların mənəviyyatına mənfi təsir edən amillərdəndir. Tərbiyə işinin sistemində valideyn uşağın mənəvi aləmini, fərdi və psixoloji xüsusiyyətlərini, istək və arzularını, maraq və meylini nəzərə alır.

Əlbəttə, uşağa qarşı təkrar olunan məzəmmət, səhvərinin tez-tez nəzərə çatdırılması, söyüş və sair onların hissiyatını və ləyaqətini tapdalayır. Uşaq elə başa düşür ki, səhvini düzəldə bilməz. Uşağın şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşa bilmiş, onun fərdi xüsusiyyətlərini dərindən başa düşmüş, onları əməyə münasibət ruhunda tərbiyə etməyi bacaran vadideynlər kamil insanın nümunəsini yetişdirməyə nail olurdular.

Uşağa qarşı hədsiz nəvaziş, rəhimdillik, kor-koranə məhəbbət yersiz teləblərinə və əmrlərinə əməl olunması, onların xudbəsənd, eqaist və ləyaqətsiz böyüməsinə səbəb olur. Bəzən valideynlər özlərinin idarə, təsərrüfat və elmi işləri ilə məşğul olur, ailədə uşaqların tərbiyəsi arxa plana çəkilir, və ya tərbiyə işi nənə-babaların öhdəsinə düşür. Nəticədə öz üzərində səthi nəzarəti hiss edən bəzi zəif iradəli uşaqlar cəmiyyətə zidd hərəkət edirlər. Beləliklə, mədəni səviyyə cəhətcə yüksək olan, nəzakətli ailələrdən belə, nalayıq övladlar yetişir. Tərbiyə işində mühüm vasitələrdən biri də uşağın tərbiyəsində vahid tələbkarlıqdır. Bəzi ailələrdə vahid tələb pozulur. Atanın verdiyi göstərişlərə ana, ananın tapşırıqlarına ata mane olur. Yaxud valideynlər uşağı məzəmmət edərkən baba və nənənin uşağın tərəfinə keçməsi tərbiyədə əks nəticələnir.

Ailədə əmək bölgüsü, qarşılıqlı hesabat, birgə nahar ailə müvəffəqiyyətlərinin qeydi, ailə və istirahət, asudə vaxtin səmərəli təşkili, uşaqların ailə bütçəsində iştirakı, ailə üzvlərinin bir birlərinə müraciət edərkən «bəli», «xeyr» cavablarının verməsi, böyüklerin buyruğuna «baş

üstə», göstərilən qayğıya görə «çox sağ ol», «təşəkkür edirəm», «minnətdaram», yatarkən «gecəniz xeyirə qalsın», səhər durarkən «sabahınız xeyir», evə daxil olarkən salam vermək, evdən çıxarkən «xudadafız», «salamat qalın», «sağ olun» demək, süfrədə əyləşərkən yaş fərqini nəzərə alaraq əyləşmək, gecikdikdə üzr istəmək, nahara ailə başçısından sonra başlamaq, qonağa hamılıqla diqqət göstərmək intizam tərbiyəsinə bilavasitə təsir göstərir. Deməli, ailədə adət, ənənələrindən həyatın tələblərinə uyğun olaraq istifadə edilir, uşaqların təlimi, əxlaq və əmək tərbiyəsi əlaqəli şəkildə inkişaf etdirilir. Əmək tərbiyyəsi sahəsində uşaqların sayını da nəzərə alırlar. Ailədə uşaqların sayı çox olarsa, valideyn evdəki əmək işlərini övladları arasında bölüb, hər uşağa ayrıca tapşırıq verir. Pis icra olunmuş iş uşağa yenidən icra etdirilir və bu sahədə tələbkarlıq prinsipi gözlənilir. İcra olunan işin nəticəsi yoxlanılır.

Müasir ailəni səciyyələndirərkən ailə üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlərini onların hər birinin psixoloji xüsusiyyəti təyin edir. Bu münasibətlər uyğun və fərqli xasiyyətli ailələrdə müxtəlif olur.

Belə ki, müasir ailələrdə uşaqlara köməkçi qüvvə və qocalarkən valideynlərin saxlanması üçün ehtiyat mənbə kimi baxılmır. Onların tərbiyəsində əsas məqsəd layiqli insan yetişdirməkdir. Əlbəttə, valideynlər uşaqları yaxşı geyindirir, oyuncاقlar, kitablar, velosipedlər, idman ləvazimati alır, bir sözə, maddi cəhətcə hər tərəfli təmin etməyə çalışırlar. Ailədaxili münasibətlərdə qarşılıqlı yardım prinsipi də əsaslı rol oynayır. Məsələn, ev tikidirməzdən əvvəl, ailədə lazımı materiallar toplanılır, nəzərdə tutulmuş sahə təmizlənilir. Çalışırlar ki, həmin sahə çay və köhnə qəbirstanlıq yeri olmasın. Bünövrəyə bərəkət, bolluq, daimilik rəmzi olan inamlarla əlaqədar olaraq xırda pul, çörək, dəmir parçası qoyurlar. Ev tikilib hazır olduqdan sonra, qohumlar müəyyən hədiyyələr, ev əşyaları alır, təbrik üçün «ev gördü»yə gəlirlər.

Müasir Azərbaycan kəndlərində vətənimizin gələcəyi clan gənclər ailədə böyükür, ilk tərbəyəni ailədə alırlar. Uşaqlarda vətənpərvərlik, humanizm, qayğıkeşlik, böyüyə hörmət və ehtiram, yoldaşlıq və dostluq, mehribanlıq hissəri, gözütoxluluq, əliaçıqlıq kimi keyfiyyətlərin tərbiyə olunması işində valideynlərin bir-birlərinə olan münasibətləri, valideyn-övlad və ailə məişətində qarşılıqlı yardım münasibətlərinin müsbət təsiri vardır.

Müasir kənd ailələrində əmək bölgüsü ailənin iqtisadi və mənəvi həyatının tərkib hissəsidir. Bu bölgü ailə üzvlərinin nəsil və say tərkibindən asılıdır. Bir nəsilli ailələrdə əmək bölgüsü daha sadədir. İş kişi və qadın arasında, iki nəsilli ailelərdə uşaqların da iştirakı nəzərə alınmaqla tənzim olunur. Üç və çoxnəsilli ailələrdə təsərrüfat və ev işləri evli oğul, nəvə və nəticələr arasında bələşdürülrə.

Ailənin əmək qabiliyyətli üzvləri təsərrüfat işləri ilə məşğul olurlar. Müasir ailələrdə əmək bölgüsü Sovet quruluşundan əvvəlki dövrdən əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, keçmiş adətləri yeniləri əvəz etmiş və ailə üzvləri arasında yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ev işləri səmərəli qaydada bölünür: Kişi ilə qadın arasında təsərrüfat işlərinin bölgüsü; yaşlı nəslin nümayəndələrinin ev təsərrüfatı işlərində iştirakı; oğlan və qızlara aid işlər; uşaqların təlim və tərbiyəsində valideynlərin nəzarəti. Müxtəlif sosial və peşə tərkibli ailələrdə bu bölgü nisbi fərqlərlə eynidir. Ev işləri, uşaqların tərbiyəsi və ailə qayğılarının əsası qadının üzərinə düşür. Kənd ailələrində əmək bölgüsü ailələrin quruluşundan, ailədaxili münasibətlərdən və başçının mənsubiyətindən çox asılıdır.

Mədəni səviyyəsi yüksək, təlabatı geniş olan müasir qadınları, xüsusən gəncləri köhnə ev işlərinin qadın üçün nəzərdə tutulan bölgüsü qane etmir. Odur ki, kənddə də kişilər qadılara dirrik becməkdə, mal-qaranın bəslənməsində, su və yanacaq gətirməkdə, uşaqları

saxlamaqdə yaxından kömək edirlər. Çünkü qadınların ictimai işlərdə kişilərlə bərabər iştirak etməsi buna şərait yaradır.

Ailənin yaşlı üzvləri-baba və nənə nəvələrin saxlanmasından, tərbiyəsində, yüngül ev təsərrüfatı işlərinin görülməsində, ailə bayramları və mərasimlərinin təşkilində əsaslı rol oynayır, övlad və nəvələrin məsləhətçisi olurlar. Ailə münasibətlərinin tənzimi və müvafiq əmək bölgüsü bütün ailələrə xasdır. Əmək bölgüsünə əsasən ailənin təsərrüfatı və mənəvi işləri tənzim olunur. Ailədaxili münasibətlərdə vərəsəlik və əmlak münasibətləri də xüsusi yer tutur. Ailə-əmlak münasibətləri qohumluğa və qarşılıqlı şəxsi meylə əsaslanır (55, 11). Azərbaycan ailələrində ata əmlakın sahibi və cavabdehidir. Övladların evləndirilməsi, müstəqil təsərrüfat olması, ailədə əmlak münasibətlərinin tənzimi onun üzərinə düşür.

Ailədə ərlə-arvadın birgə əmlakı mövcuddur. Bir qism ailələrdə mayorat, yaxud minorat ənənəsinə sədaqət indi də qalmaqdadır. Belə ki, keçmişdə böyük ailələri «kök» adlandırdılar. Mürəkkəb ailələrin qeyri-adiliyi minorat ənənələr daha çox onların əsasını təşkil edən, indi də mövcud olan təbii səbəblərlə izah olunur. Axı kiçik oğullar digərlərindən daha gec evlənir və buna görə də əksər hallarda valideynlərə qalır, onlar təsərrüfat işlərində valideynlərə kömək edirlər. Ata və ana da öz növbəsində onların uşaqlarını saxlayırdılar (349, 177).

Övvəller boşanmış qadın və dul qalmış gəlinlərin ailədə neçə il işləməsindən asılı olmayaraq, yalnız cehizlərinə hüquqları çatırdı. Ailə başçısı sağ olarkən bölgü zamanı isə o ailənin oğullarından, yaxud qardaşlarından daha çox pay götürürdü. Mayorat adətinə görə əsasən böyük oğula əlavə olaraq at, silah, yaxud torpaq sahəsi verilirdi. Kiçik oğul isə minorat adətə görə yalnız anasını himayəyə götürdüyü zaman bu hüquqa malik olurdu (349, 33-34).

Azərbaycanın kəndlərində ənənəvi olaraq kiçik oğul atanın müstəqil varisi sayılır və adətən əmlakın böyük tərkibi ona çatır. Bu adət minorat adlanır. Babasının adını daşıyan nəvəyə bəzən əlavə pay, yaxud adı qaydadan əlavə bir neçə baş mal verirlər. Kiçik oğul ata-ananı dəfn etməli, onun borclarını verməli, anasını saxlamalı, əre getməyən bacısına toy edərkən cehiz verməli, onun toyunu etməlidir. Əgər ata sağlığında oğlanlarını evləndirib, ayırmayıbsa belə təqdirdə ailəyə böyük oğul başçılıq edir, qardaşları evləndirmək, bacıları əre vermək qayğısı onun üzərinə düşür. Ata evində kimin qalması qardaşların razılığı ilə olur, eksər hallarda həmin məsələ kiçik qardaşın xeyrinə həll olunur.

Ənənəvi olaraq əri ölmüş qadınların ikinci nikahı levirat (yəni qaynına əre gedirsə) hüquqlarına görə qeyd edildi, əmlak məsələsindən ümumiyyətlə səhbət getmirdi. Əgər qadın başqa kəndə, yaxud kənar adama əre gedirdi, kişinin qohumları (ata, qardaşları) ondan uşaqları və cehiz müstəsna olmaqla bütün əmlakı alırdılar. Yalnız bəzi hallarda qadına şəraitdə nəzərdə tutulan pay və mehirin bir hissəsi verilirdi. Vərəsəlikdə qədimdən yaranmış adətlər xalq arasında xüsusi yer tutur. Sosial-tarixi şəraitdə bu adətlər levirat və minoratın formalaşmasında əsas rol oynayırdı. Müasir qanunlara əsasən nikaha qədərki ərlə-arvada mənsub olan əmlak onların şəxsi mülkiyyəti sayılır. Nikah dövründə həmin əmlak onların ikisinə də mənsub olaraq qalır. Boşanma hallarında ərlə-arvadın hər birinə mənsub olan pay kənd sovetinin nümayəndəsinin, deputatın və şahidlərin iştirakı ilə müyyəyen olunur, mübahisəli məsələlər məhkəmə tərəfindən həll edilir.

Ailə üzvləri arasında əmələ gələn şəxsi və əmlak münasibətləri ailənin funksiyalarının yerinə yetirilməsinə kömək edir.

Şəxsi və əmlak hüququ, ailədəki hüquq bərabərliyi dövlətin, ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində qadınlı kişinin hüquqca tamamilə bərabər olmasına əsaslanır.

Ailədə ər-arvad arasında əmələ gələn əmlak münasibətləri dedikdə, iqtisadi məzmuna malik olan münasibətlər nəzərdə tutulur (331, 90). Bu münasibətlər ərlə-arvadın ümumi birgə mülkiyyəti və onların hər birinin şəxsi ayrıca mülkiyyəti ilə, habelə ər-arvadın bir-birini saxlamaq (aliment vermək) vəzifələri ilə əmələ gələn münasibətlər daxildir.

Nikah müddətində qazanılmış əmlakın ər-arvaddan birinin adına yazıldığından asılı olmayıaraq, onların bu əmlaka bərabər hüquq vardır. Ər-arvadın ümumi birgə əmlakının bölgüsünə həm nikahın boşanma yolu ilə pozulması vaxt, həm də ər-arvad arasında nikah davam etdikdə yol verilir (246, 43).

Etnoqrafik materiallara əsasən deyə bilərik ki, müasir ailələrdə əmlak bölgüsü ailə başçısının rəyinə görə aparılır. Belə ki, ata və ana ailə başçısı kimi ailənin bütün təsərrüfat və mədəni məsələlərinə rəhbərlik edirlər.

Uşaqların böyüdülməsi, oxuması, toyu atanın əsas vəzifəsi hesab olunur. Toy xərci, gəlin üçün alınan hədiyyələr, qızların cehizi ümumi ailə büdcəsi hesabına ödənilir. Əgər ailədə oğlan uşaqları bir neçədirse evləndirilən böyük oğul üçün ailənin köməyi ilə ev tikdirilir, o şəxsi təsərrüfata köçür. Müstəqil təsərrüfata malik olan oğul üçün ata ümumi əmlakdan pay ayırır. Məsələn, iki dəst yorğan-döşək, kilim, xalça, «ata malı» hesab olunan mal-qara və s. Ailənin digər oğul uşaqlarına da bu cür pay verilir. Cehiz müstəsna olmaqla, qızlar ailənin digər əmlak bölgüsündə iştirak etmirler. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan xalqı arasında belə bir məsəl var: «Oğul ayrıldı qonşudu, qız ayrıldı qonaqdır».

El adətinə görə ev, həyətyanı təsərrüfat, mal-qara kiçik oğulun payına düşür. Ata və ana kiçik oğulla birlikdə yaşayırlar. Vəfat etmiş valideynlərin dəfn edilməsində

ailənin evlənib ayrılmış digər üzvləri bilavasitə iştirak edirlər.

Göstərildiyi kimi, müasir kənd ailələrində vərəsəlik və əmlak bölgüsü mövcud qanunlara əsaslanaraq el adətləri prinsiplərini özündə eks etdirir.

II FƏSİL

AİLƏNİN FUNKSIYALARI

2.1 Aılənin uşaq artımı funksiyası

Müasir ailə-məişət münasibətlərinin mühüm problemlərdən biri də ailənin artım funksiyasıdır. Artım, tərbiyə, maddi-iqtisadi, təsərrüfat-məişət, mənəvi və digər funksiyalar ailəni tənzim edən amillərdəndir. Ailədə artım funksiyası ailənin quruluşuna, demoqrafik sosial-münasibətlərinə təsir edən əsaslı şərtidir. M. Maskovski «Aılənin sosiologiyası» əsərində (249, 46-47) ailə həyatının bir sıra əsaslı funksiyalarını qeyd edərək, belə bir bölgünü təklif edir: ailənin reproduktiv, yəni uşağın anadan olması həyatı, təsərrüfat-məişət həyatı, maddi-iqtisadi həyatı, ünsiyyət həyatı, idarəetmə həyatı və s. Həmin bölgünü A. Ponomaryev də təklif edir (312, 21).

Artım funksiyası məsələsində uşağın anadan olması, yedirdilməsi, ona baxılması, tərbiyəsi, uşaqlara mədəni irsin, sosial-mənəvi həyatın öyrədilməsi kimi məsələlər ön planda durur.

Həmçinin ailədə nəslin davam etdirilməsi, cəmiyyətdə tərəflərin atalıq və analıq ləyaqətini doğrultması ilə əlaqədardır. Müasir ailələrdə uşaqların sayının azalması söz yox ki, doğumun azalması deməkdir.

Nəsil artırma, yəni uşaq əmələ gətirmə E. Vasilyevanın fikrincə iki nöqtəyi-nəzərə bölünür: kəmiyyətcə və keyfiyyətcə. Ancaq kəmiyyət aspekti nəsilartırma fərdiyətinə sosial özünəməxsusluqla (tərbiyə, özünü-dərkətmə) formallaşan keyfiyyət aspekti də daxildir.

Əhalinin müxtəlif təbəqələrinin ərazi, etnik cəhəti nəzərə alınmaqla kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini sosial, demoqrafik, nəsilartırma kimi xarakterizə etmək olar (75, 54).

Aılənin nəsilartırma vəziyyəti beş əsas göstərici ilə: a) mükəmməl, b) istək, arzu edilən tərzdə, v) gözlənilən

sayda uşaqlar, q) müəyyən şəraitə uyğun olaraq yeni bir uşağıın olmasına planlaşdırmaq, d) ailədə əsas istehlak göstəricisi kimi bir, iki və üç uşağıın olmasına lazımlı və gərəkli olmasına əsas kimi qəbul olunduğu tərzdə həyata keçirilir (328, 70-71).

İ.Rozdinskayaya görə bir sıra ailələrdə uşaqların sayı üç amil ilə qruplaşdırılır: 1) Ailənin həyat şəraiti, 2) onun sosial, demokrafik xüsusiyyəti, 3) ər-arvadın sosial-psixoloji xüsusiyyətləri və ailə şəraiti ilə (326, 71). Əlbəttə, Azərbaycanda yaşayan hər bir ailənin həyat şəraiti, sosial vəziyyəti psixoloji mühiti, eləcə də ailə mühiti artım xəttinə təsir edən amillərdir.

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində kəndlərdə uşaqlar əsasən ana südü və ya keçi, inek südü ilə qidalanır. Həmçinin südə un əlavə edilməklə qındı, düyü əlavə edilməklə südlü sıyıq (yayma), əriştə əlavə edilməklə südlü əriştə hazırlanır. Kənd qadınları undan əriştə, qasıq xəngəli, umac, buğdan yarma hazırlayırlar, onlardan müxtəlif ətli, ətsiz şorbalar bişirib kiçik yaşılı uşaqlara yedirdirdilər. Məryəm Serebryakova kənd şəraitində türk xalqlarının yeməyi məsələsində bəhs edərək yazır: «Kəndlərdə uşaqların əsas yeməklərini başlıca olaraq un və buğda məhsullarından hazırlanmış müxtəlif xəmir növləri əlavə edilmiş ətsiz şorba, həmçinin qatıq, pendir və başqa məhsullar təşkil edir» (323, 83).

Doğum və ölümün dinamikası təbii artımın dinamikasında bütün aydınlığı ilə hiss olunur.

Azərbaycanda doğum əmsalının səviyyəsi 1923-cü ildə 12,2%, 1943-cü ildə isə 35,2% olmuşdur (274, 11-39).

1938-1939-cü illərdə hər min nəfərə düşən doğulanların əmsali 29,6, ölünlərin əmsali 11,7, təbii artım isə 17,9 olmuşdur. 1959-1960-ci illərdə bu göstəricilər müvafiq olaraq 46,7-6,5; 40,2, 1970-1971-ci illərdə isə 33,0-6,2 və 26,8 təşkil etmişdir.

1938-1939-cu illərdə azərbaycanlılar arasında doğum əmsali aşağı olmuşdur. Təbii artım da aşağı idi (243, 7).

50-ci illərdə və 60-cı illərin ikinci yarısında Respublikada doğum yüksək nöqtəyə çatmışdır. 1960-ci ildə doğumun ən yüksək səviyyəsi Şirvan zonasında (54,4), ən aşağı səviyyəsi isə Abşeronda qeydə alınmışdır (28,9). 1960-1980-ci illərdə Respublikada ümumi doğum əmsali kənd yerlərində 40,0% təşkil edirdi (273, 69).

Azərbaycanda doğum əmsali 1940-ci ilə nisbətən 1965-ci ildə artmış, 1975-ci ildə isə nisbətən azalmışdır (273, 69). Ümumiyyətlə, ümumi artım əmsali 1940-ci ildə 14,7; 1950-ci ildə 21,6; 1959-cu ildə 24,6; 1970-ci ildə 22,5; 1979-cu ildə 18,1; 1982-ci ildə isə 18,6; 1983-cü ildə 19,4; 1984-cü ildə 19,8; 1985-ci ildə 19,9; 1986-ci ildə 20,9; 1987-ci ildə 20,2 faiz olmuşdur (151, 13, 434).

Son illərdə respublikamızda doğumun azalması müşahidə olunur. Məsələn, 1992-ci ildə 1991-ci ilə nisbətən 2000 nəfər az, yəni 183 min uşaq doğulmuşdur (370).

14-cü cədvələ nəzərən qeyd edə bilərik ki, qadınlar 25-29 yaşlarında təbii artımda daha çox rol oynayırlar (17, 70).

Cədvəl 14.
Təbii artımda qadınların yaş xüsusiyyətlərinin rolü

İllər Yaş	1958 1959	1965 1966	1969 1970	1975 1976	1979 1980	1985 1986
25-29	266,5	273,1	233,1	239,0	217,4	199,3
30-34	216,1	241,8	210,0	155,3	134,4	110,6
35-39	162,7	152,0	146,9	104,9	69,0	46,5
40-44	73,5	70,1	53,3	42,5	29,2	12,9
40-49	29,6	31,1	14,1	5,9	4,2	1,8

Azərbaycanda doğulanların sayı kənd yerlərində şəhərlərə nisbətən üstünlük təşkil edir. Fikrimizi dəqiqləşdirmək məqsədilə rəqəmlərə müraciət edək, 1940-ci ildə respublikada 97 min nəfər uşaq doğulmuşdur. Onların 38,1 min nəfəri şəhərlərdə, 58,9 min nəfəri kəndlərdə doğulmuşdur. 1950-ci ildə doğulan 90,3 min nəfər uşağın

37,8 min şəhərlərdə, 52,5 min nəfəri kəndlərdə, 1960-cı ildə 165,8 min nəfər uşağın 66 min nəfəri şəhərlərdə, 99,8 min nəfəri kəndlərdə, 1970-ci ildə doğulan 151 min nəfər uşağın 63,3 min nəfəri şəhərlərdə, 87,7 min nəfəri kəndlərdə, 1973-cü ildə 138,6 min nəfər uşağın 62,7 min nəfəri şəhərlərdə, 75,9 min nəfəri kəndlərdə dünyaya gəlmişdir. 1975-ci ildə cəmi 141,9 min, 1980-ci ildə 155 min, 1985-ci ildə 177,4 min, 1986-ci ildə 186,6 min nəfər uşaq doğulmuşdur (285).

Əhalinin hər min nəfərinə nəzərən doğulanlar 1940-ci ildə 29,4, ölenlər 14,7, təbii artım 14,7; 1960-ci ildə doğulanlar 42,6, ölenlər 6,7 təbii artım 35,9; 1965-ci ildə doğulanlar 36,6; ölenlər 6,4, təbii artım 30,2; 1970-ci ildə doğulanlar 29,2 ölenlər 6,7, təbii artım 22,5; 1975-ci ildə doğulanlar 24,9, ölenlər 6,9; təbii artım 18,0 olmuşdur (16,8).

15-ci cədvəldən göründüyü kimi əhalinin hər 1000 nəfərinə nəzərən doğulanların, ölümün, təbii artımın ümumi əmsalı 1980-ci ildə 18,2, 1990-ci ildə 20,0 idi (280, 304-305).

Cədvəl 15

Əhalinin hər 1000 nəfərinə nəzərən doğulanların, ölümün, təbii artımın ümumi əmsalları

İllər	Doğulan -larının sayı	Ölenlərin sayı	Əhalinin təbii artımı	Hər 1000 nəf. Doğulandan 1 yaşa çatmamış ölen uşaqların sayı
1980	25,2	7,0	18,2	30,4
1985	26,6	6,8	19,8	29,4
1986	27,6	6,7	20,9	30,5
1987	26,8	6,7	20,1	28,6
1988	26,4	6,8	19,6	27,0
1989	26,4	6,4	20,0	26,2
1990	26,1	6,1	20,0	23,0

Qeyd etdik ki, 60-cı illərin əvvellərindən Azərbaycanda doğumun səviyyəsi aşağı düşməyə başlayır. Araşdırma göstərir ki, doğumun, başqa sözlə uşaq artımının aşağı düşməsinin əsas səbəbi sosial-iqtisadi faktorlarla (şəhərə köçmənin çoxalması, qadınların ictimai həyatda yaxından iştirakı, mədəni səviyyənin artması və s.), həmçinin müharibə illərindəki, doğumun az olması ilə əlaqədar qadınların doğum fəaliyətinin azalması olmuşdur. Ümumiyyətlə, 60-cı illərin əvvellərindən başlayaraq doğum prosesi azalır. Artıq 1970-71-ci illərdə doğum xeyli aşağı enmişdir (294). Sonrakı illərdə də bu proses davam etmiş və 1960-ci ildəki 42,6%-dən, 1980-ci ildə 25,2%-ə enmişdir (294).

1979-cu ildə hər 1000 qadından yeddi nəfərdən artıq uşağı olanların sayı 180 nəfər idi (291, 101).

Fəhlə ailələrində doğum hadisəsi kolxozçu ailələrinə nisbətən 6,2%, qulluqçu ailələrində isə fəhlə ailələrinə nisbətən 26,7% aşağı olmuşdur (17, 15).

1970-ci ildə doğulanların sayı 151,0 min nəfər, habelə üç və daha çox uşağı olan qadınların sayı 99,8 min nəfər olmuşdur. 1988-ci ildə doğulanların sayı 184,4 min nəfər, üç və daha çox uşağı olanlar 60,0 mindir. 1988-ci ildə 1970-ci ilə nisbətən doğum 39,8 min aşağı olmuşdur. Halbuki, əhalinin ümumi sayı 1988-ci ildə 1970-ci ildəkindən 1001 min nəfər çox olmuşdur. 1989-cu ildə 182504, 1991-ci ildə 195347 doğum hadisəsi olmuşdur.

Təbii artım səviyyəsinə nəzər salsaq 1940 və 1985-ci illər ilə müqayisədə təbii artım əhalinin 1940-ci ildə 14,7%-ni, 1960-ci ildə 18,0; 1985-ci ildə 19,8%-ni təşkil edirdi. Deməli, doğulanlar 1940-ci ildə əhalinin 1000 nəfərin 29,4; 1960-ci ildə 42,6; 1970-ci ildə 29,2; 1980-ci ildə 25,2; 1985-ci ildə 26,7%-ni, təşkil edirdi.

Azərbaycanda 1989-cu ildə anadan olanların 721-i ekiz, 2-si isə 3 uşaq birlikdə, 181781-i isə tek doğulmuşdular. Ölüm hadisəsi isə 44016 nəfər, təbii artım 137615 idi. O

cümlədən kənd rayonlarında doğulanlar 95701, ölenlər 20035, təbii artım 74666 olmuşdur.

Əhalinin 1000 nəfəri hesabı ilə doğulan uşaqların sayı 26,4; o cümlədən kəndlərdə 30,1 ölən uşaqların sayı 6,4 kəndlərdə 6,6 təbii artım isə 20,0 idi. Bu rəqəm rayonlar üzrə götürüldükdə doğulan uşaqların sayı çox olan rayonlar-Lerik-38,4, Saatlı-36,7, Yardımlı-33,9, Cəbrayıl-34,5, Oğuz-33,2, İsmayıllı-32,2, Beyləqan-26, 6, ən az olanları isə, Gədəbəy-24,5; Yevlax-25,8; Zəngilin-26,6; Goranboy-27,0; Qax-26,8; Qazax-27,3; Apşeron-25,3; Lənkəran-26,4; Fizuli-27,7; Şəki-27,6-dır.

Ölənlərin sayının çoxluğu gərə Ağdaş-8,8; Zərdab-9,3; Quba-8,8; Qusar-8,2; Qəbələ-7,0; Laçın-7,2; Tovuz-7,5; Ucar-7,7; Şəki-7,1; Şamaxı-7,1; Balakən-7,0; Cəbrayıllı-7,8; Zaqatala-7,1; İmişli-8,1; Goranboy-7,6; Gədəbəy-7,8-dir.

Təbii artım nisbi çox olan rayonlar: Saatlıda-32,1; Lerikdə-31,6; Biləsuvarda-28,5; Xaçmazda-26,6; Kürdəmirdə-26,3; Beyləqanda-27,7; Daşkəsəndə-27,2; Cəbrayıl-da-26,7 olmuşdur (274,195). Təbii artım az olan rayonlar: Xanlar-19,1; Gədəbəy-16,7; Goranboy-19,4; Qazax-19,9; Ağdaş-18,2-dir (286, 21). Onu da qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda qadınlar 20-29 yaşlarında daha çox uşaq doğurlar. 40-49 yaşlarında isə uşağı olan qadınların sayı azalır.

1950-1989-cu illər ərzində Azərbaycanda doğum, ölüm və təbii artımın miqdarı 16-cı cədvəldə göstərilən kimi olmuşdur (294, 112).

1 yaşına çatmamış ölen uşaqların sayı 1000 nəfər sağlam doğulanlara nisbətdə 1970-ci ildə 34,8; 1979-cu ildə 34,7; 1987-ci ildə 28,6% idi (204, 89).

1987-ci ildə Azərbaycanda hər 1000 nəfer qadına nisbətdə 953 kişi düşürdü. Lakin yeni anadan olan uşaqların say tərkibində oğlanların sayı, qızların sayından çox olur. Belə ki, 4 yaşa qədər olan oğlan uşaqları 1054; 5-9 yaşlılar-1043; 10-14 yaşlılar-1025; 15-19 yaşlılar 1056;

20-24 yaşlılar 1053; 25-29 yaşlılar 974; 30-34 yaşlılar 904; 35-39 yaşlılar 927; 40-44 yaşlılar 916; 45-49 yaşlılar 897; 50-54 yaşlılar 958; 55-59 yaşlılar 930; 60-64 yaşlılar 714; 65-69 yaşlılar 488; 70 yaş və çox olanlar isə 424 nəfər olmuşdur (292,195).

Cədvəl 16

Doğulanların sayı			Ölənlərin sayı		Təbii artım	
İllər	Bütün əhali	Kənd əhalisi	Bütün əhali	Kənd əhalisi	Bütün əhali	Kənd əhalisi
1950	90280	52476	27746	14813	62534	37663
1959	155872	95730	26086	12803	129786	82927
1960	165849	99864	25918	12381	139931	87483
1970	150976	87691	34506	17690	116470	70001
1979	1533080	78446	43022	20925	110058	57521
1980	154974	79389	43064	21065	111910	58324
1989	181631	95701	44016	21035	137615	74666

1979-cu ildə Azərbaycanda hər min nəfər qadından uşağı olmayan qadınlar 361; 1 uşaqlı 104; 2-126,3; 3-95,4; 4-77,5; 5-65; 6-53,7 və daha çox uşağı olanlar isə 119-dur. 1989-cu ildə doğulan uşaqların sayı isə 2599 idi (292, 276).

Yaşı 18-dən kiçik olan uşaqları olan ailələrin sayı 868388-dir (206, 361).

1989-cu ildə isə 18-dən aşağı yaşlı uşaqları olan ailələrin sayı 1032260 idi.

Bakı şəhərində 1983-cü ildən bütün respublika üçün nəzərdə tutulan «Nikah və ailə» adlı məsləhətxana və həmin məsləhətxananın bazasında «Respublika Ailə

Planlanması mərkəzi» təşkil olunmuşdur. Həmin mərkəzin Bakıda «Respublika ailə planlanması məsləhətxanası», «Respublika ailə sağlamlıq mərkəzi», Gəncədə «Ailə və nikah məsləhətxanası», Naxçıvanda «Qadın məsləhətxanası», Şəkidə «Doğum kompleksi», Masallıda «Qadın məsləhətxanası», Qusarda «Qadın məsləhətxanası» adlı filialları yaradılıb. Mərkəzlərdə yüksək hazırlıqlı həkimlər Azərbaycanda ailənin planlaşdırılması sahəsində xeyli iş görürler. Belə ki, qadın və kişi sonsuzluğu, genetik, yəni nəsil xəstəliyi müalicə olunur. Arzu olunmayan hamiləliyin qarşısı müxtəlif təbii və tibbi üsullarla alınır. Həmin mərkəzlərin köməyi ilə respublika miqyasında ailədə yaranmış psixoloji problemlər və uyğunsuzluqlar aradan qaldırılır.

Uşağı olmayan ailələr uşaq götürüb saxlamaqla ailənin bütövlüyünü saxlayır, mühafizə edirlər. Bir fakta müraciət edək: Azərbaycanda 1989-cu ildə 1234, 1991-ci ildə 1689 nəfər övladlığı uşaq götürmüşlər (206, 354).

17-ci cədvəldən aydın olur ki, Azərbaycanda anadan olan uşaqlarda gözlənilən ömrün uzunluğu 1979-cu ildə 68,1 və 1989-cu ildə isə 70,6 il idi (294, 113).

Cədvəl 17

Anadan olan şəxslərdə gözlənilən yaşın sayı

Göstəricinin hesablanmış olduğu dövr	Cəmi əhali	Kişilər	Qadınlar
1979-1980	68,1	64,2	71,8
1983-1984	69,5	65,4	73,1
1984-1985	69,5	65,3	73,1
1985-1986	69,9	65,7	73,4
1986-1987	70,2	66,0	73,7
1988	69,9	65,7	73,5
1989	70,6	66,6	74,2

Cədvəldən görünür ki, ailənin nəsilartırma funksiyası ailə həyatına və ailədaxili münasibətlərə tam təsir göstərir. Təbii artım funksiyası əsas etibarı ilə ailənin quruluşu, mənəvi həyatı, nəsillərarası münasibətlər ilə, ailənin tipi, nuklearizasiya prosesi ilə, ər-arvad xüsusiyyətlərinin əlaqəsi və ailənin sabitliyi ilə də əlaqədardır.

Əhalinin orta illik artım sürəti 1970-1979-cu illərdə 1,84%, 1979-1989-cu illərdə 1,56%, 1990-cı ildə isə 1,08% olmuş, kənd əhalisinin orta illik artım sürəti isə müvafiq olaraq 1,21, 1,42 və 1,26% təşkil etmişdir. Əhalinin, o cümlədən kənd əhalisinin orta illik artım sürəti son illərdə xeyli aşağı düşmüşdür. Bu ilk növbədə əhalinin təbii artım səviyyəsinin azalması, onun intensiv miqrasiyası və respublika ərazisində gedən müharibə ilə izah olunur.

Respublikanın təbii-iqtisadi zonalarından fərqli olaraq yalnız Abşeron zonasında əhalinin artım sürəti öz səviyyəsində qalmışdır. Çünkü, zona yüksək miqrasiya səviyyəsinə malikdir.

1960-cı ildə respublika əhalisinin hər 1000 nəfərinə 42,6 nəfər doğulanlar düşündürsə, bu göstərici 1990-cı ildə 19,1 nəfər təşkil etmiş və yaxud sayı müqayisə edilən illərdə 2,2 dəfə azalmışdır (280, 652).

Müasir ailə bilavəsite əhalinin təkrar istehsalını həyata keçirir. Doğumun ailə səviyyəsində tənzimlənməsi onun cəmiyyət miqyasında tənzimlənməsinə səbəb olur. Həmçinin cəmiyyətin dəyişməsi ailənin funksiyaların dəyişməsinə təsir edir. Beləliklə, ailənin quruluşu onun funksiyaları, sosial həyatı və rolü ilə bağlı olur. Onlar da öz növbəsində ailənin nisbi müstəqilliyinin təminatına şərait yaradır.

2.2 Ailədə uşaqların tərbiyəsi

Ailənin mühüm funksiyalarından biri uşaqların tərbiyəsidir. Bu ailənin təbii funksiyasıdır. Lakin Sovet hakimiyyəti illərində, xüsusilə qadınların istehsal prosesinə (kəndlərdə kolxoz, sovxozi və fermalar şəhərdə fabrik və zavodlarda) kütləvi surətdə cəlb olunması nəticəsində Azərbaycanda ailə tərbiyəsi ilə yanaşı ictimai tərbiyə forması da yaranmışdır. Mürəkkəb proses olan ailə tərbiyəsi işində ailədə ata-ana, nənə-baba, qardaş-bacı mühüm rol oynayır. Valideynlər uşaqlarında tərbiyənin müxtəlif növlərinə məsələn, estetik, əmək, ümumi tərbiyəyə xüsusi yer verirlər.

L.Viqotski uşağın bir förd və şəxsiyyət kimi nikişafını onun başqa insanlarla qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri ilə şərtləndiriyinə xüsusi fikir vermiş və həmin prosesi uşağın mədəni inkişafının ümumi genetik qanunu kimi təhlil etmişdir. L.Viqotski yazırıdı: «Uşağın mədəni inkişafında hər bir funksiya özünü iki dəfə, iki planda -vvəlcə sosial, sorra psixoloji planda göstərir» (84, 197-198).

Bu işdə isə Azərbaycanda müasir kənd ailələrinin rolü böyükdür. Bu məsələ ilə əlaqədar N.Pçeliniseva «Azərbaycanlılar» adlı məqaləsində yazır: «Ailənin mühüm funksiyalarından biri böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsidir. Əvvəllər çoxuşaqlı kəndli ailələrində uşaqların tərbiyəsi üçün xüsusi vaxt ayırmırdılar. Həyat şəraitinin və mədəniyyətin inkişafı vəziyyəti dəyişdirmiş və bu, uşaqların tərbiyəsində (müasir tələblərə uyğun), həm də onların estetik, əmək, maraq tərbiyələrinə valideynlərinin diqqətin cəlb olunması ilə nəticələnmişdir. Valideynlər dərs ili ərzində uşaqlara ev tapşırıqlarını hazırlamaqda kömək etmələrini ev təsərrüfatı işlərinin biri kimi zənn edirlər. Valideynlərin əksəriyyəti uşaqlarının ali və orta ixtisas təhsil almaları üçün onlara təhsil illərində maddi yardım göstərirler. Bir çox valideynlər hesab edirlər

ki, əre gedənədək qızlarının təhsil alması vacibdir. Anaları işləməyən uşaqların tərbiyəsində nənə-babaların və uşaq bağçalarının da rolu az deyildir» (314, 133-134). Faktiki olaraq təqaüdə çıxmış babalar və nənələr, ailədə valideynlərin əvəzedici rolunu oynayır, nəvələrinin qayıqlarının əsas hissəsini, xüsusilə orta nəslin əsas ağırlığını öz üzərinə götürürler (81, 107).

Ölbüttə, uşaqların tərbiyəsi sahəsində uşaq bağçaları da müəyyən yer tutur. Azərbaycanda 1927-ci ildə cəmi 76 uşaq bağçası var idi. Onların da ancaq 5-i kənd yerlərində yerləşirdi. Həmin bağçalarda olan 2646 uşaqın 168-i kənd bağçalarda tərbiyə alırdılar. Onların tərbiyəsi ilə məşğul olan 133 tərbiyəçinin, 5 nəfəri kənd bağçalarının tərbiyəçiləri idilər (15, 20).

1940-ci ildə artıq 909 bağçanın, 521-i kənd bağçası idi. 43832 uşağın 16949-u kənd bağçalarında tərbiyə edilirdilər. Onların tərbiyəsi ilə 2615 tərbiyəçi, o cümlədən 1088 kənd tərbiyəçiləri məşğul olurdular (17, 21).

Ümumiyyətlə, 1958-ci ildə 609 bağçanın 114-ü kənd, 1960-ci ildə 668 bağçanın 124-ü kənd, 1962-ci ildə 741 bağçanın 113-ü kənd, 1963-cü ildə 810 bağçanın 129-u kənd bağçaları idi (248, 100).

1965-ci ildə 943 uşaq bağçası və körpələr evində 76,6 min uşaq, 5,3 min tərbiyəçi, 1970-ci ildə 1250 uşaq bağçası və körpələr evində 100 min uşaq və 7,7 min tərbiyəçi, 1973-cü ildə 1357 uşaq bağçası və körpələr evində 112,6 min uşaq və 9,1 min tərbiyəçi var idi (283, 323).

18-ci cədvəldən məlum olur ki, 1980-ci il ilə müqayisədə 1990-ci ildə məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin sayı 1310, o cümlədən kəndlərdə 242 ədəd artmışdır (17, 22).

Məktəbəqədər təbiyə müəssisələri

	1980	1986	1987	1988	1989	1990
Daimi məktəbəqədər təbiyə müəssisələrinin sayı	1875	2001	2074	2088	2195	2185
O cümlədən: kənd yerlərində	700	786	857	874	928	942
Daimi məktəbə qədər təbiyə müəssisələrində uşaqların sayı, min	147,1	165,5	181,3	182,6	190,6	180,9
o cümlədən: kənd yerlərində	21,3	28,4	33,0	36,2	38,9	40,8
Uşaqların məktəbəqədər təbiyə müəssisələri ilə təminatı (müvafiq yaşılı uşaqların sayında faizlə)	19	20	20	20	21	19
o cümlədən: kənd yerlərində	6	7	7	7	9	9

18-ci cədvəldən aydın olur ki, 1980-ci ildə daimi məktəbəqədər təbiyə müəssisələrinin sayı 1875, 1990-ci ildə isə 2185 idi. Deməli, məktəbəqədər təbiyə müəssisələrinin sayı 10 il ərzində 310 ədəd artmış, şəhər yaşayış məntəqələrində kənd yerlərinə nisbətən çox olmuşdu. 1980-ci ildə bu fərq 475 ədəd, 1990-ci ildə isə 301 ədəd idi. Daimi məktəbəqədər təbiyə müəssisələrində uşaqların sayı şəhər yaşayış məntəqələrində kəndlərə nisbətən 1980-ci ildə 27%, 1990-ci ildə isə 20% çox olmuşdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, uşaqların ailə və ictimai təbiyəsindən danışarkən daha bir cəhəti nəzərə almaq vacibdir. İctimai təbiyə müəssisələri (körpələr və uşaq bağçaları) əsas etibarilə şəhərlərdə və şəhər tipli qəsəbələrdə inkişaf etmişdi. Azərbaycan kəndlərinin eksəriyyətində ailə təbiyəsi Sovet hakimiyyəti illərində

təbiyənin əsasını təşkil etmişdir. Deməli, Sovetlər dövründə də kənd yerlərində ailələr əsas təbiyə ocağı olması funksiyasını saxlamışdı.

Akademik A.Mirzəcanzadə ailə təbiyəsinə xüsusi diqqət yetirərək qeyd edir ki, uşaqlar dünyaya göz açdırılan birinci gündən onlarda sərbəstliyin, yaradıcılıq ünsürlərinin, ətraf mühitə marağın və s. inkişafına dərin diqqət yetirilməsi uşaq təbiyəsinin ən ümdə amillərindən biridir (265, 38).

Bütövlükdə təbiyə prosesinin aşağıdakı sistemləri mövcuddur:

1. Texnoloji (maddi və mənəvi şərait fəaliyyətin bütün növləri, tədris planı və sistemli rəhbərlik);
2. Sosial-texnoloji (təbiətə, mədəniyyətə, insanlara, öz-özünə münasibətlərin bütün növləri);
3. Mədəni-şəxsi (şəxsiyyətin mənəvi və intellektual estetik imkanları; özünütəkmilləşdirməyə və ali hissələr aləmine qarşı iradə) (265, 68).

Ailədə uşaqın həyat təminatı üçün hər şey - yemək, geymək var, lakin valideyn qayğısı yoxdursa bu - «hospital təbiyə» üsuludur (265, 69).

Ə.Bayramov isə təbiyə işində ictimai mühiti əsas götürərək yazar ki, insanların mənəviyyatı, əxlaqi normaları və baxışları ilə bağlı olan mütərəqqi adət-ənənələrin yaradıcısı xalqdır (69, 95).

X.Fətəliyev uşaqların mənəvi təbiyəsi sahəsində körpəyə qayğı göstərməyi, onlara layla çalınmasını, oxşamalar deyilməsini, nağıllar söylənməsini, yanılmalar, atalar sözləri və tapmacalar öyrədilməsini vacib sayaraq yüksək qiymətləndirirdi (387, 91).

Əlbəttə, azərbaycanlı ailələrdə övlad əsl var-dövlət sayılır. Təsadüfi deyil ki, D.Ştempel yazar: «Müsəlmanlarda uşaqlar bolluq ilə bərabər tutulurlar» (416, 33).

Ənənəvi ailə təbiyəsində üç prinsip-övladlarının təlimi, əxlaq və əmək təbiyəsi valideynlərin diqqət mərkəzində durur. Valideynlər uşaqlarının dərslərini

hazırlamalarına şərait yaratmalı, dərslərin icrasını yoxlamalıdır. Bu işdə uşaqların yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır, tərbiyə həyatla, əməklə əlaqələndirilməli, uşağa fərdi, nikbin yanaşılmalıdır. Tərbiyədə hörmət və tələbkarlıq, tələblərdə vahidlik, kollektiv vasitəsilə tərbiyə xüsusi yer tutur. Ailədə kollektivçilik, işgüzarlıq insanpərvərlik, intizamlıq, nəzakətlilik, prinsipiallıq, yoldaşlıq və dostluq, doğruçuluq və düzlük, məsuliyyət, qocalara hörmət və qayğı, qənaətçilik tərbiyəsi mühüm şərtlərdir.

Ailədə uşaqlara münasib adların verilməsini, onların düzgün tərbiyə edilməsini N.Tusi valideynlərin əsas vəzifəsi hesab edərək yazırıdı: «Uşaq olcaq ilk növbədə ona yaxşı bir ad qoymaqla lazımdır. Namunasib ad qoysalar, bütün ömrü boyu bundan xəcalət çəkər, qanı qaralar... Uşaq süddən ayrıldıqdan sonra hələ əxlaq korlanmağa vaxt tapmamış onu tərbiyə, nizam-intizama öyrətməyə başlamaqla lazımdır. Uşaqlarda pis adətlərə, bəd əməllərə nifrət yaratmaq lazımdır» (381, 156-167)

A.Bakıxanov uşaqların tərbiyəsində valideynlərin rolunu yüksək qiymətləndirərək yazırı ki, əxlaq gözəlliyyini hər zamanдан artıq uşaq yaşlarında onlara öyrətmək lazımdır (71, 6). Bu sahədə o «Uşaqlıqda öyrənilən elm daşda qazılmış şəkil kimidir» zərbül-məsəlini əsas götürürdü (71, 6).

İnsan üç əsas keyfiyyətə malik olmalıdır: 1. Sadəliyə; 2. Düzlüyə (düz danışmaq); 3. Əxlaqi saflığa (265, 54). Göstərilən bu keyfiyyətlər isə məhz ailədə formalasdır. Odur ki, A.Mirzəcanzadə həmin məsələni nəzərə çarpdıraraq yazır ki, qarşılıqlı ailə münasibətləri, ələlxüsus «atalar və uşaqların münasibətləri çox mürəkkəb problemdir».

Bu problemin nəzəriyyəsinə və tarixinə dərindən varmadan ata və uşaqlar üçün aşağıdakı amillərin zəruriliyini qeyd etmək vacibdir. Atalar üçün vacibdir:

1. Diqqətlə dinləməyə və onların düşündüklərini anlamağa hazır olmaq;
2. Təsir etmək və ağıllı məsləhət vermək bacarığı. Uşaqlar üçün vacibdir:
 1. Məsləhət almaq və məsləhətə əməl etmək istəyi;
 2. Dinləmək bacarığı;
 3. Öz böyüklərinə necə yaxşı münasibət göstərisə, başqalarına da həmin münasibətdə olmaq qabiliyyəti.

Böyükən gənc nəslə həyat təcrübəsini təqdim etmək, onları kiçik uğursuzluqlar əsasında öyrətmək, şübhəsiz ki, böyük uğursuzluqlardan yayındırar (265, 24).

Daha sonra müəllif tərbiyə işində uşaqlara şəxsi ləyaqət hissini aşılanmasını vacib sayaraq yazır ki, «Daxili mədəniyyətin əsasını adamın çox çətin əldə edə biləcəyi inkişaf etmiş şəxsi ləyaqət hissi təşkil edir. İnsanın həqiqi var-dövləti onun şəxsi ləyaqətidir» (265, 79).

Tərbiyə işində əxlaqi səhbətlər, ailə rejimi, faydalı vərdiş və adətlərin yaradılması, rəğbətləndirmə və cəzadan istifadə olunmasında ağıllı ananın və ata nüfuzunun, ictimai mühitin, asudə vaxtin düzgün təşkilinin rolu az deyildir.

Uşaqların tərbiyəsi və əxlaqlı hərəkətlərinə və davranışlarına görə valideyn uşaqlarının üzündən öpmək, qucağa götürmək, xoşladığı hədiyyəni almaq, uzaqda yaşayan qohumu evinə aparmaq, şəhərə, yaylağa, meşəyə, səyahətə aparmaqla, oyuncaq əşyaları, xoşladığı paltarları almaqla və s. ilə rəğbətləndirirlər.

Göründüyü kimi, Azərbaycan kənd ailələrində uşaqların tərbiyəsində öyünd-nəsihətlə yanaşı, müəyyən cəza üsullarından da istifadə olunur. Künçə qoymaq, uşağa hədiyyə, paltar, oyuncaq almaq, istədiyi yerə aparmamaq ilə, dəyənek ilə hədələmək, uşağın arzusunu yerinə yetirməmək haqqında xəbərdarlıq etmək, istədiyi yerdə, səyahətə aparmamaq, hər hansı qorxduğu şəxsə xəbər vermək ilə, müəyyən əşyaya bağlamaq ilə, qorxduğu

məfhumla hədələmək (məsələn, təndirə salmaqla, şışı qızdırıb ayağına dağ basılacağı ilə, göyə atıb-tutmaqla, vəhşi heyvanlar ilə, cin-şeytan ilə və s.) kimi cəza növləri ailədə tətbiq olunur.

Meşşanlıq, kobudluq, qeybət, lovğaçılıq, şıltaqlıq, utancaqlıq, yalançılıq, ərköyünlük və bu kimi qusurların həllində valideyin uşaqların kiçik yaşlarından başlayaraq yeniyetməlik dövründə də tərbiyə işinin təşkilini davam etdirir. Əmək tərbiyəsi də eləcə davam etdirilir, uşaqlar həm də gələcək bir evin sahibi kimi tərbiyə olunurlar. Qız uşaqları evin həm qız övladı, həm də gələcək bir evin kəlini kimi, oğlanlar isə təsərrüfat sahibliyi ruhunda böyüdürlər.

«Uzun illərdən bəri ailə övlad tərbiyəsi məsələsilə məşğul olmuşdur. Uşağı olan ailələr ilk növbədə onun tərbiyə olunması barədə düşünmüşdür. Bütün bunları öz əsərində işıqlandıran Nizami qeyd edir ki, valideynlər uşaqları elə kiçik yaşlarından etibarən tədricən həyata alışdırmağı bacarmalıdır» (176, 83).

Yeniyetməlik yaşında övladlarının bütün hərəkətləri, şəxsi münasibətləri, onların özü hiss etmədən valideynin nəzarəti altında olmalıdır. Uşaqların səhv hərəkətlərinə qarşı düzgün yolun göstərilməsi əsasdır. Bu sahədə kobudluq onları səhv yola istiqamətləndirə bilər. Yeniyetmələrin atçıqları səhv addımı vaxtında duymaq, təmkinlə, səbrlə, nə edəcəkləri haqda istiqamət və məsləhət vermək ağıllı valideynin ustalığıdır. Həmin istiqamətdə təbiiliyi duyan yeniyetmə söz yox ki, düz addim atacaqdır.

Azərbaycan kəndlərində çoxuşaqlı ailələrdə böyükən uşaqlarda kommunikativ keyfiyyətlər daha çox inkişaf edir. Onlar kiçik yaşlarından öz sevinc və kədərlərini bacı-qardaşları ilə bölüşməyi, özlərinin davranışını və rəftarlarında başqa adamın mənafeyini nəzərə almağı, qarşılıqlı surətdə qayıq və kömək göstərməyi öyrənir, əməksevərlikləri ilə seçilir, çətinliklərdən qorxmur, iradəli olur, gözlənilməz

situasiyada özlərini ələ alıb, ağıllı qərarlar qəbul edir, sinif yoldaşları, qonşu uşaqları və s. ilə də asanlıqla ünsiyyətə girirlər.

Məlumdur ki, kəndlərdə azuşaqlı, xüsusilə təkuşaqlı ailələrdə isə valideynlərin bir tərbiyəçi kimi mövqeyində yeni cəhətlər özünü göstərir. Ana və ya ata gözünün ağı-qarası olan tek uşaq üzərində əsməyə başlayır. Əslində uşaq evin xüsusi effektiv mərkəzinə çevrilir. Onu həddindən artıq əzizləməyə, necə deyərlər, nazi ilə oynamayağa başlayırlar. Hətta valideynlər uşaq üçün yoldaşı da bəzən özləri seçirlər, onu guya təsadüfi uşaqlarla oynamayağa qoymurlar.

Couxuşaqlı ailədən fərqli olaraq, bacı-qardaşsız böyükən uşaqlarda qarşılıqlı yardım, qarşılıqlı hörmət və s. keyfiyyətlər zəif inkişaf edir. Onlar əslində təkliyə öyrənir, müxtəlif sosial qruplarda, o cümlədən sinifdə şəxsiyyətlərərəsi münasibətlərdə egoizm çalarları əmələ gəlir, xarakterində, emosional-iradə sahəsində ciddi nöqsanlar özünü göstərir (176, 16-17). Yaşadığı mühit, həmin mühitin adamları, kinolar, teatrlar və s. uşaqların əxlaq tərbiyəsinə təsir edir. Valideyn bu cəhəti də unutmamalı bir növ uşağı ailədə formalasdırmalıdır. Bəzən valideyn uşağına nüfuz edə bilmir. Məktəblə, müəllimlərlə əlaqəli hərəkət etdikdə isə nəticə müsbət olur. Nüfuzlu müəllim yeniyetmələri düzgün istiqamətləndirir, hansısa cinayətkar, layiqli insan kimi formalaşır.

Əsasən kənd mühitində ailədə böyükən qız uşaqlarının əksəriyyəti öz atalarını ailədə necə görürərsə, gələcək ailə həyatında da eləcə hərəkət edirlər. Əgər ana öz həyat yoldaşına hörmət etməyi bacarmırsa, ata isə öz növbəsində ailədə öz yerini düzgün bilmirsə, bu, yeniyetməyə təsir edir. Xalqımızın lokal xüsusiyyətlərinə yad olan, ata nəvazişi yeniyetmələrin düzgün olmayan tərbiyəsinə səbəb olur.

Xalq arasında əziz böyüdülmüş uşaqlar haqqında belə bir məsələ də dolaşır: «Əzizim əziz olsun, tərbiyəsi bir

artıq» və ya «Əzizim əzizdir, tərbiyəsi ondan da əzizdir.» Yəni nə qədər əziz olsa da, ailədə valideyn uşağın tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirir.

Uşaqlar ailədə böyük sevinc, xoşbəxtlik olsa da, onların tərbiyəsi məsələsi Qafqazda çox ciddidir... Sözün həqiqi mənasında əgər uşaqa həddən artıq azadlıq verilirsə, həmin ailə kəskin tənqidə məruz qalır. Bununla da valideynlərə xatırladırlar ki, uşaqların tərbiyəsi qayğısına daha artıq qalmalıdır (65, 181).

Müşahidələr göstərir ki, kənd ailələrində də atasız böyüyən övladlarına bütün incəlikləri ana öyrədir. Yeniyetmələrin tərbiyəsində ailənin böyük yaşlı uşaqları da əsas rol oynayırlar. Məsələn, oğlan uşaqları bacılarına kişi paltarlarını səliqə ilə ütüləməyi, müəyyən rəftar qaydalarını, ləyaqətini qorumağı, ana-ailə etikasını, küçədə, qonaqlıqda davranışını qaydalarını, qənaətcilliyi, evdarlığı, yəni evi təmizləməyi, paltarları, qabları yumağı, ayaqqabıları silməyi, hər şeyi yerli yerində qoymağı, xörək hazırlamağı, süfrə hazırlamağı, qonaq qarşılılamağı və ev bitkilərinə, ev heyvanlarına qulluq etməyi, tibbi yardım göstərməyi, tikməyi, gözləməyi qızlarına öyrədir.

XIX əsr Cənubi Qafqaz qadınlarının ev və sosial məişətindən bəhs edərək A.Zaxarov yazırıdı: «Kəndlərdə tatar (azərbaycan-N.Q.) qadınları gecələr uşaqları yeşiyə oxşayan beşikdə rahat edirlər. Nə vaxt uşağı yedizdirmək lazımlı gəlsə ana əmizdirmək üçün onu uşaqla bərabər götürür, evdən kedərkən uşağına dalına şəlləyir və ya özü ilə bərabər aparır. Gün ərzində uşaq ananın dalından düşmür və o anası ilə bərabər havasını da dəyişir. Beləliklə, ən kiçik yaşlarından uşaq səbirli olmağı, ac qalmağı, soyuğa və bürküyə davamlığı öyrənirdi... Altı-yeddi yaşlarından qız uşaqları ev işlərində analarına kömək edirdilər» (189, 101-111).

Azərbaycanın demək olar ki, bütün kəndlərində kiçik yaşlarından başlayaraq ailədə ata-ana uşaqlarda

özünəxidməti, hətta şirindilli, vəfali dost olmayı da öyrədirler.

Ev şəraitində uşağın mədəni vərdişləri, hər şeydən əvvəl, bütün ailə üzvləri ilə hörməticil rəftarında özünü göstərir, yaşlılara hörmət adət halını alır. «Sabahınız xeyir olsun», «Gecəniz xeyrə qalsın», «Sağ ol», «Təşəkkür edirəm» kimi ifadələri valideynlər uşaqlarına adət etdirirlər.

Bəzən ata-ananın tələblərini nənə-baba pozur. Ata-ana isə onlara hörmət elaməti olaraq öz tələblərindən əl çəkirler. Bu tərbiyə içinde mənfi nəticəsini göstərir.

Kənd şəraitində əsasən azərbaycanlı ailə tərbiyəsinin bir cəhəti də vardır: uşaqlara hər şeyin hazır şəkildə verilməsinə yol verilmir. Uşaq həyata hazırlanmış olmadıqda, evdən ayrı düşəndə, valideyn qayğılarından uzaqda olanda, müstəqillik göstərmək lazım gəldikdə aciz və əməyə qarşı hörmətsiz olur. Valideynləri ərköyün, əsəbi uşaqlarının əsil insan olması daha çox maraqlandırır. Tərbiyə içinde valideynlər həqiqəti, mərifəti və uşağın təlabatına hörməti əsas götürürler.

Deməli, uşaq gözünü açandan ata-ana qayğısı ilə böyüyür. Onların ailədə və ailidənkənar bütün hərəkətləri uşaqlara sırayət edir. Adətən kiçik yaşlı uşaqlar valideynlərini ideal qüvvə hesab edir və hər bir hərəkətlərində, onlar kimi olmağa çalışırlar. Valideynlərinin əməksevərliyi, dövlət mülkiyyətinə qayğılı münasibəti, doğruluq və düzüyü, sadə və təvazökar olmaları, qonşuları ilə xoş rəftarları onların övladlarında da öz əksini tapır. Valideynlər bir-birlərinə və başqalarına qarşı diqqətli və nəzakətli, intizamlı, doğruçudurlarsa şüurlu övlad da bu cür böyüyəcəkdir.

Ata-ananın şəxsi nümunəsi uşağı bütün həyatı boyu təsir edir. Yaşının hansı dövründə olur-olsun, əksər uşaqlar öz ata-anaları kimi hərəkət edir, rəftarlarını təkrar edirlər. Həyatlarının çətin anında və ya xoşbəxt günlərində necə rəftar etmək lazımdır? -sualına cavab tapırlar. Adətən bəzi

uşaqların təbiyəsinə atanın, bəzisində isə ananın təsiri daha çox olur. Üzərində valideyn nəzarəti hiss edən uşaq çalışır ki, düzgün düşüncəli hərəkət etsin ve öhdəsinə düşən bütün işlərə məsuliyyətlə yanaşın. Təbiyə işində yaxşı nümunənin rolü uşaqlarda daha tez inam əmələ gətirir. Uşaq üçün ən yaxşı nümunə isə valideynin özüdür. Valideynin stol arxasında necə oturması, qasıq-çəngəli tutması, qəzet oxuması, mütailəsi, şəxsi davranışları, onların öz aralarında qaydalara necə əməl etmələri uşaq üçün əyani vasitədir.

Ailədə valideyn mənəvi ləyaqətini itirirsə, onun uşaqlarına dediyi sözü, tərif, məzəmməti də qüvvəsini itirir. Valideynlər arasında tez-tez mübahisə baş verirsə, onlar bir-birlərini bəzi qüsurlarda təqsirləndirib evdə davadaş salırlarsa, belə ailədə böyükən uşaqların nəzərində valideynlər alçalırlar.

Azərbaycanda hər bir kənd ailəsində ata və ana bir-birlərini ailədə aldadırsa və uşaqlar bunu müşahidə edirlərsə, söz yox ki, məktəbdə, gələcək ailə həyatında, kollektivdə də onların əksəriyyəti yalançı olurlar. Valideyndən doğru söz eşidən uşaq isə düzgün formalaşır.

Bəzən də ata və ananın uşaqların yanında başqa adamlara yalan demələri onların mənəvi təbiyəsində mənfi rol oynayır.

Ata və ananın ailədə səlis, düzgün danışması vacibdir. Çünkü uşaqlar ədəbi dildə danışmağı ilk dəfə valideynlərindən öyrənirler.

Hər bir kənd ailəsində baba-nənəyə qayğı, ailə üzvlərindən biri xəstələnərkən onlara diqqət, ən yaxın qonşu, qohum evə gələrkən onları qarşılamaq, oturmaq üçün dəvət etmək uşaqlarda təbiyənin əyani üsuludur. Sakit ailədə böyükən uşaq da əksərən sakit, mehriban və nikbin olurlar. «Uşaq gördüğünü götürər» - deyən babalarımız söz yox ki, yanılmayıblar.

Ailədə fiziki cəza uşaqın mədəni böyüməsinə, formalaşmasına mənfi təsir edən amildir. Bəzi ailələrdə

uşağı ana əzizləyir, ata cəza verir və ya əksinə. İlk kollektiv olan ailələrdə isə belə hallara təsadüf olunması təəssüf doğurur.

Çöl etnoqrafik səfərlər zamanı müşahidələr göstərir ki, kəndlərdə bəzən atasız ailələrdə böyükən uşaqlara bütün incəlikləri ana öyrədir. Azərbaycanda 1989-cu ildə 3 milyon 603 min nəfər qadın, yəni kişilərin sayından 168 min nəfər çox yaşayırırdı. Əlbəttə, övlad üçün ana, ana üçün övlad həyatda əvəz edilməz nemətdir.

Azərbaycanın kənd ailələrində təbiyə prosesində valideynlər müxtəlif vastələrə el atırlar. Yeri gəldikcə oxuduqları kitablara da istinad edir və cəmiyyət üçün layiqli vətəndaşların təbiyəsinə səy göstərirler. Məhəmməd Füzulinin «Rindü Zahid» əsərində təbiyə ilə bağlı çox dəyərli məsləhətlər vardır. Məlumdur ki, ailədə valideynlərin ən mühüm vəzifələrindən biri müşahidə qabiliyyətidir. Övladın bütün hərəkətlərini müşahidə edən və onun xüsusiyyətlərinə uyğun uşaqlarına öyünd-nəsihət verməyi və lazımı təsir göstərməyi dahi Füzuli də nəzərdən qaçırır. O qeyd edir ki, uşaqların təbiyəsi prosesində yalan danışmağa və yalançıların uşaqların yanında tərif edilməsinə valideyn yol verməməlidir. Bu hal müşahidə edilərsə, vaxtında qarşısı alınmalıdır. Füzuli valideynlərin uşaqlara sənət öyrətməsini diqqətdən qaçırır. Təbiyə işində atanın roluna xüsusi yer verir, elm və sənəti uca zirvəyə qaldırır, nəzərini izzət və etibara yönəldərək qeyd edir ki, alçaqlıqdan acizliyin adını qənaət qoyma, «yüksəklik axtar».

Füzuli uşaqların təbiyəsində əməyə yüksək qiymət verir, valideynlərə övladlarını mal toplamaq hərisliyindən uzaqlaşdırmağı tövsiyyə edir, hətta vaxtında ailə qurmağı və ailə qurmaq üçün vacib məsələləri övladlarına öyrətməyi dərk etdirməyə çalışırı.

Şairin «Gözəllik bir xəzinədir ki, ismət və iffət onun hasarıdır», «Qeyrət o hasarın qarşısında oğrudan qorunmaq

üçün qarauldur» (251, 45) - sözləri bu gün də əhəmiyyətlidir.

Övladlarına həyatın gedişində bağışlamağı bacarmağın da öyrədilməsini şair vacib sayaraq, «bağışlanmaq bağından da bir gül dərmək istəyirlər» - deyir (251, 60).

Göründüyü kimi, Məhəmməd Füzulinin «Rindü-Zahid» əsərində insan üçün vacib olan keyfiyyətlərin övladlarına vaxtında öyrədilməsi valideynlərin ən ümdə vəzifəsidir fikri bu günkü azərbaycanlı ailələri üçün də həmişə dəyərlidir. Odur ki, kəndlərdə bir qism ailələr yeri gəldikcə oxuduqları kitablardan öyrəndikləri əhəmiyyətli fikirləri tərbiye prosesində tətbiq edirlər.

Lakin həyatın özünüməxsus qanunları var. Bəzən ailədə tərəflərdən birinin ölümü, səhvi, xəstəliyi ailə bütövlüyünü pozur. Bu isə uşaqların müəyyən dərəcədə əziyyətli həyatı ilə nəticələnir. Belə ki, təkrar nikah nəticəsində ya kişinin uşaqlarına «ögey ana», ya da qadının uşaqlarına «ögey ata» baxmalı olur. Tərəflərdən birinin digər tərəfin uşağına biganəliyi, yəni ögey münasibəti, ögey uşaqlar arasındaki ziddiyətlər təkrar nikahları çox vaxt yeni uğursuzluqlarla nəticələndirir. Bəzən də tərəflərdən birinin səbərli hərəkəti bu hadisəyə yol vermir. Ancaq əksər hallarda «ögey ana» münasibəti kəskin xarakter alır. Doğrudur bu sahədə yeniyetmə uşaqların yaş xüsusiyyətləri də müəyyən anlaşılmazlıq yaradır. Lakin hər halda bunlar nəzərə alınır. Qadın özünə həmdəm seçdiyi şəxsin uşaqlarını da doğma bilir. Analıq hissiyatı olan hər bir şəxs ünsiyyətdə olduğu uşaq, çətin tərbiyə olunan olsa belə, onunla dil tapır, bu yolda müxtəlif vasitələrdən istifadə edir. «Ögey ana» elə edir ki, ana-övlad ünsiyyəti davam edir, o dərəcəyə çatır ki, övlad-ana ünsiyyəti bərqərar olur, yəni uşağın məhəbbətini qazana bilir. Yəqin ki, bu sahədə uşaq şirin, həzin, iliq ana nəfəsini nəvazişini hiss edir.

Ana istər oğul, istərsə də qız övladlarının həm də sirdəsi olur, ailədə ikitirəlik salır, xüsusi məharətlə ailə

üzvlərini vahid istiqamətə yöneldir, həmişəyanar ailə ocağının közü, alovu olmayı bacarır. Nəticədə ailədə uşaqların «ögey ana»ni yox, «əziz ana»ni duymaları, qəbul etmələri söz yox ki, qadından onun qüdrətli qayğıkeşliyindən asılı olur. Axı, uşaq sevinc və kədərini, acı və şirini birinci dəfə ailədə duyur. Uşağın tərbiyəsində valideynlərin məsuliyyəti olduqca böyükdür (36, 9). Çünkü insan onu əhatə edən mühitin necəliyindən asılı olaraq inkişaf edir (177, 187).

Bir həqiqəti də unutmaq olmaz ki, ailədə valideyn kiçik yaşlarından başlayaraq yeniyetməlik dövründə də uşaqlarda özünəxidməti, səliqə-sahmanı, ev qayğısına, ailə qayğısına qalmağı, kollektivçiliyi, sevgini qiymətləndirməyi, dəqiqliyi adət şəklində salır. Əks təqdirdə düzgün olmayan tərbiyə almış yeniyetmələr müstəqil həyata qədəm qoyarkən valideynlərinin ümidilarını doğrulda bilmirlər.

2.3 Ailənin təsərrüfat-məişət funksiyası

Ailənin əzəli funksiyalarından biri də onun təsərrüfat özəyi olmasıdır.

Təsərrüfat-məişət həyatında ailənin hər bir üzvünün maddi cəhətdən təmin olunması, onların ümumi qayğıları, ev işləri, təsərrüfat işləri, üzvlər arasında əmək bölgüsü və s. kimi məsələlər əsaslı rol oynayır.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvələrinədək Aəzrbaycanda əsaslı yer tutan böyük ailələrdə «ailədaxili əmək bölgüsü də müəyyən adət normaları ilə nizama salınırdı. Ailə üzvlərinin təsərrüfat fəaliyyətinin başlıca sahələri olan əkinçilik və maldarlıqla əsasən kişilər məşğul olurdular» (392, 202).

«Əkinçilikdə işlədilən əmək alətlərinin sadəliyi və azməhsuldarlığı vaxtında ailədə öz təsərrüfat funksiyasının yerinə yetirilməsi üçün çoxlu işçi qüvvəsi və tənzimə salınmış əmək bölgüsü tələb edirdi» (129, 93).

Payızlıq buğda və arpa əkinləri Azərbaycanın taxılçılıq təsərrüfatında üstün yer tutmuşdur. Daha doğrusu, taxılçılıq azərbaycanlı ailələrin başlıca məşğulliyəti olmuşdur.

Ənənəvi olaraq Azərbaycan kəndlərində böyük ailənin üzvləri istər əkinçilikdə, istərsə də taxılın biçilməsində, döyülməsində, heyvandarlıq və digər sahələrdə müəyyən adətlərə riayət edirdilər.

Torpağı şumlayarkən 4-6 boyuna qədər öküz, 5-6 nefər adam lazım olurdu. Yerin şumlanması, taxılın biçilməsi, daşınması, döyülməsi və s. işlər alətlərlə aparılırdı.

Böyük ailələrdə illik ruzi olan taxılı, arpanı ailə üzvləri əl əməyi ilə becordiyi sahədən toplayırdılar. Məhsulun toplanmasında gecikmək ailəni ac qoymaq, borca düşcar olmaq demək idi. "Torpağa and içərlər: O, müqəddəsdir", «əkən biçər» deyən ulu babalarımız yaşamağın yeganə çıxış yolunu torpaqda görmüşlər. Odur ki, əkin, biçin vaxtı, böyük ailələrin nümayəndələri əlbir işləyir, hoy adəti icra olunurdu.

Biçin mərasimi yaxınlaşanda əkinçilər bir-birlərinə gözaydınlığı verirdilər. Adətə görə biçin üçün müvafiq gün seçilərdi, yüngülvari yağış yağması arzulanardı. Belə ki, yağış səpələyəndə hava nəmişlənir, sünbüllər möhkəmlənir və nəticədə biçilən sünbüllən dəni yero tökülmür. Biçin günlərində kəndlilər əzizlərini, münasib dostlarını yığır, süfrə açar, şadlıq edərdilər. Hoya yetən biçinçilərə biçin günü şübhə tezdən «qoç» kəsirlər, samovar qaynadıldı. Qadınlar elə tarladaca biçinçilərə çay verər, qazan asıb xörək bisirərdilər. Biçinçilərə əsil qəhrəman kimi yanaşilar, onların xətrinə dəyməzdilər. Heç əbəs deyil ki, iş üstündə salamdan əvvəl «bərəkətli olsun», «işiniz avand olsun»-deyər sonra salam verərdilər. Biçinçilər səhər tezdən günortayacan, sonra isə axşam sərini işləyirdilər. Onların tərləməsinin, susuzluğunun qarşısını almaqdən ötrü mümkün qədər etli və yağılı xörəkləri az miqdarda, ağartını, süd məhsullarını, xüsusən ayrıranı və ovduğu çox verərdilər. Günəş şüalarından qorunmaq məqsədi ilə

biçinçilər başlarına ağ yaylıq bağlayar, əllerinə isə sünbüllün küləsi kəsməsin deyə bileyə qədər aşılanmış, dəridən tikilmiş, özündən bağı olan və biləkdən bağlanan əlcək, sol ələ isə barmaqlıqlar geyərdilər. Barmaqlıqların ucu açıq olurdu. Biçin əməliyyatını üzü günəşə aparmaq düz deyil. Odur ki, biçinçilər arxası günəşə xırda dişli oraqla «çinlə» yuxarı hissəsindən tutulmuş sünbüllə dəstəsini özlərinə doğru çəkir, mahni oxuya-oxuya biçini davam etdirirdilər. Bu mərasimi əks etdirən Azərbaycan el nəğmələri də fikrimizi təsdiqləyir:

Biçinçiyəm işim-gütüm biçindir,
İşləyirəm səadətim üçündür (16,23).

Sovurmadan sonra küləsi ayrıca yiğib, yaxşı döyülməmiş sünbüllə qırıqlarını yenidən xırmando açılmış dərzilərin üstünə tökür, taxılı isə günün altında saxlayır, içərisində olan daş qırıntılarını təmizləyir sonra isə şadalarayırdılar. Şadaranın qıraq hissəsi 20 sm saxsından, ağacdən dəyirmi düzəldilir. İçəridən oturacaq hissəsini xəlbir formasında göndən hazırlanmış ip ilə hörürüdülər.

Xırmanın axırında xırmançılardan kimin imkanı nəyə çatırsa, gətirər, heyvan kəsirlər, kabab bişirilər, samavar qaynadılıb şənlik qurulardı. Kasıblara şikəst ailələrinə, kənddə gəzən dərvişlərə buğdadan, arpadan, «xırman payı» verərdilər. Xalq arasında belə zərb məsəllər indi də mövcuddur: «Xırmanın axarı dərvışındır», «Xırman üstə nə verirlər al, payına qane ol». Xırmanda bir neçə böyük ailənin nümayəndələri iştirak edirdi.

Döyülib, təmizlənmiş, hazır buğdadan böyük ailələrin hərəsi öz payını götürərdi. Hazır məhsulu çuvalda, xaralda (kilimi qatlayır, tikirdilər), anbarda, quyuda saxlayırdılar. 4-5 kvadratmetrlik sahəsi olan quyunu torpaqdan qazırdılar. Quyunun aşağı və yan divarlarını torpaqdan ayırmak üçün düz ağıza qədər ot, ya küləşlə kip döşəyir, içərisini buğda, yaxud arpa ilə doldurub, ağıza 30-40 sm qalmış üstünü

torpaqlayırlar tapdalayırdılar ki, yağış suyu quyuya keçməsin. Quyularda saxlanılan buğda illərlə qalır çürümürdü. İstənilən vaxt, adətən qışda quyunun üstünün torpağı götürülür, buğda xəlbirlənir, dəyirmando üyüdüldürdü. Buğdanı quyuya yiğmazdan əvvəl tam qurudurdular. Böyük ailələrdə olan məsəl, indi də el arasında əhəmiyyətini itirmeyib. «Taxıl cuvalının üstündə otursan, bərəkətsiz olar».

Sovet hakimiyyəti illərində kənd ailəsinin iqtisadi əsası ailənin maddi keliri ilə xarakterizə olunurdu. Azərbaycanda taxıl, pambıq, kartof, tərəvəz, üzüm sahələrinə, meyvə bağlarına, çay plantasiyalarına malik olan kənd təsərrüfatı sahələri ilə bərabər, heyvandarlıq, quşçuluq da iqtisadiyatın əsasını təşkil edirdi. 1940-ci il ilə müqayisədə bu təsərrüfatlarda irəliləyiş daha qabarlıq nəzərə çarpırdı. 1920-ci ildə 440,0 min ton taxıl, 9,2 min ton pambıq, 67,7 min ton üzüm, 1940-ci ildə respublikanın kolxoz və sovxozlarda 567 min ton, 1987-ci ildə 11119 min ton taxıl, 1940-ci ildə 154 min ton, 1987-ci ildə 202 min ton kartof, 1940-ci ildə 63 min ton, 1987-ci ildə 855 min ton tərəvəz məhsulları becərilmişdir (268, 206, 151, 172, 214-215). Həmçinin 1921-ci ildə 8,9 milyon baş inek və camış, 101 min at, 1 milyon baş qoyun və keçi, 0,15 milyon baş donuz, 60 dəvə, 918 öküz, 1941-ci ildə 1, 4 milyon baş mal-qara, 0,1 milyon baş donuz, 2,9 milyon baş qoyun və keçi, 3,8 milyon baş toyuq, 1987-ci ildə 2 milyon baş mal-qara, 0,2 milyon baş donuz, 5,7 milyon baş qoyun və keçi, 30,8 milyon baş toyuq bəslənilib saxlanılmışdır. Kolxoz və sovxozlarda həmçininin çəltik, qarğıdalı, bostan bitkiləri və digər məhsullar da əkilir.

Deməli, kənd zəhmətkeşləri həm sovxozi və kolxozlardan, dövlət idarələrində aldıqları aylıq pul, həm də həyətyani sahələrdən əldə olunan məhsulun müqabilində, habelə dövlət güzəştəri (çoxuşaqlı ailələrə yardım, qocalara təqaüd hesabına) maddi cəhətdən yaşayışlarını təmin edirdilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsində kolxoz və sovxozlarnın Sovet hakimiyyəti illərində rolü böyük olmuşdur. Kolxoz və sovxozlarnın inkişaf dinamikasına nəzər yetirdikcə bunu daha aydın görmək olar. Beləki, 1928-ci ildə Azərbaycanda 289, 1940-ci ildə 3429, 1950-ci ildə 1615, 1960-ci ildə 1115, 1965-ci ildə 990, 1970-ci ildə 992, 1975-ci ildə 496, 1980-ci ildə 691, 1985-ci ildə 608, 1990-ci ildə 983 kolxoz təsərrüfatı; həmçinin 1928-ci ildə 13, 1940-ci ildə 50, 1950-ci ildə 46, 1960-ci ildə 86, 1965-ci ildə 285, 1970-ci ildə 406, 1975-ci ildə 496, 1980-ci ildə 691, 1985-ci ildə 808, 1989-cu ildə 779, 1990-ci ildə 820 sovxozi var idi. Qeyd etmək lazımdır ki, 70-ci illər respublikada kolxozlarnın sayının azalması, sovxozlarnın sayının artması ilə xarakterizə olunurdu. Bu isə dövlət mülkiyyətinin və fəhlə sinfinin artması ilə nəticələnirdi. Çünkü, sovxozdə işləyən kənd təsərrüfat işçiləri də fəhlə sinfinə daxil edilirdi. Belə ki, 1980-ci ildə sovxozi təsərrüfatlarında məşğul olan işçilərin orta illik sayı 295,9 min nəfər, 1985-ci ildə 337 min nəfər, 1989-cu ildə 314,8 min nəfər; 1990-ci ildə 304 min nəfər, onların orta aylıq əmək haqqı isə müvafiq olaraq 1980-ci ildə 138 manat, 1985-ci ildə 159 manat, 1990-ci ildə 162 manat; kolxoçuların orta illik sayı 1980-ci ildə 228 min nəfər, 1985-ci ildə 303 min nəfər, 1989-cu ildə 313 min nəfər, 1990-ci ildə 339 min nəfər; kolxoçuların orta aylıq əmək haqqı isə 1985-ci ildə 165 manat, 1985-ci ildə 208 manat, 1989-cu ildə 182 manat, 1990-ci ildə isə 236 manat idi (284, 188, 194, 214-215).

Məlumdur ki, 60-70-ci illər həm də təsərrüfatlararası birliklərin yaranması (1,6 dəfə-98-dən 158-dək) ilə xarakterikdir (247, 38).

Azərbaycanda 30-40-ci illərdə kolxoz quruculuğu nəticəsində kəndlərdə olan sosial vəziyyət, əhaliyə göstərilən güzəştər və digər məsələləri daha qabarlıq şərh etmək məqsədi ilə arxiv materiallarına müraciət etsək məqsədəmüvafiq olardı. Belə ki, 1931-ci ildə Azə-

baycanda 4170 fərdi kulak təsərrüfatı, 26993 müstəqil tək təsərrüfat mövcud idi (120, 34).

1932-ci ildə kolxoz təsərrüfatının mövcudluğunu qəbul etməyən və müstəqil təsərrüfatı olan 9013, 1933-cü ildə isə 8045 ailə var idi (120, 36).

Ümumiyyətlə 1932-ci ilin aprelində Azərbaycanda 1748 kolxoz təşkil olunmuşdu (120, 35).

Azərbaycan dövləti sosial vəziyyəti və məişət şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə müəyyən tədbirlər görürdü. 27 iyun 1936-cı il qanununa görə analara birdəfəlik yardım 20091, 0 min man, 8 iyul 1944-cü il qanununa görə birdəfəlik yardım 290014,0 min man., çoxuşaqlı analara aylıq yardım 1778,0 min man, tək analara isə 642,0 min man olmuşdu. Cəmi xərclər 5155,3 min man. idi. Həmin ildə çoxuşaqlı analar 3772 nəfər, tək analar isə 234 nəfər idilər (121, 169). 1947-ci ildə çoxuşaqlı analar 57120 nəfər idi.

1947-ci ildə 57120 nəfər çoxuşaqlı ana aylıq yardım, 4689 nəfər tək ana birdəfəlik yardım almışdı. 60797 nəfər uşağa isə dövlət tərəfindən yardım verilirdi (119, 140)

30-cu illərdə pensiyaçıların bir qrupu işləyirdi. 1937-ci ildə Azərbaycanda 13346 pensiyaçı var idi. Onların ailə üzvlərinin sayı 26925 nəfər idi. İşləyən pensiyaçılar 4473 nəfər idilər. 1937-ci ildə 1546 pensiyaçı ailə var idi. 1937-ci ildə işləyən 3906 təqaüdçünün 1376-ci fəhlə və qulluqçular 1776-sı kəndlilər, 754-ü isə digərləri idi (121, 65).

Kolxoz təsərrüfatında iştirak edən hər bir kolxoçuya təsərrüfat sahəsi verilirdi. Məsələn, Xanlar rayonu «Ulduz» kolxozunun kolxoçuları əsasən kortof, tərəvəz əkirdilər. Kolxoçulara müəyyən olunmuş qaydada torpaq sahəsi verilirdi. Kolxozun üzvü Hacı Matın 225 m^2 , Xəlil İsmayılin 433 m^2 , İsa Musanın 400 m^2 , Əli Abdullanın 410 m^2 , İmran Uğurun 400 m^2 torpaq sahəsi var idi (111, 13) 1939-cu ildə Aərbaycanda 504 kolxozda 442698 kolxoçu təsərrüfat sahələrinə malik idi (111, 2).

40-cı illərdə Azərbaycanda sosial vəziyyət gərginləşmişdi. 1 yanvar 1942-ci ildə Azərbaycanda işləyən fəhlə və qulluqçuların sayı 431037 nəfər idi. Kolxoçuların sayı isə göstərilən mənbələrdə 360190 nəfər idi. Digər bir məlumatda isə 345222 nəfər göstərilirdi. Kustar təsərrüfatı ilə məşğul olanlar 11738 nəfər, tək təsərrüfatçılar 1405 nəfər, digərləri yəni işləməyənləri isə 2938022 nəfər idilər (112, 143).

1942-ci ildə kolxozların sayı 2598, həyətlərin sayı 349222, orda yaşayan əhalisi 1.658.558 nəfər idi. Onların 268850 nəfəri kişilər, 329.126 nəfəri qadınlar idi.

1942-ci illərdə Azərbaycanda 44 uşaq evi fəaliyyət göstəririd. Orda 4371 nəfər uşaq tərbiyə olunurdu (97, 128, 151).

1945-ci ildə Azərbaycanda əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən doğum 6,0, ölüm isə 11,5 idi (118, 34).

1945-ci ildə 69 uşaq evində 6687 uşaq tərbiyə edilirdi. Pensiyaçıların sayı 44978 idi (118, 128).

1945-ci ildə pensiya yaşında olan 92611 nəfər kişi və qadın işləyirdilər. Onların 54650 nəfəri kəndlərdə yaşayırdılar. 48315 nəfər isə kolxoççu idi. Həmin ildə əmək qabiliyyətli təqaüdçülər və yeniyetmələr 1424569 nəfər idilər. Onlardan 791452 nəfəri kəndlərdə yaşayırlar. 664106 nəfəri isə kolxoçular idilər. İşləyənlər 837563 nəfər idilər. Cəmi fəhlə və qulluqçuların 385363 nəfər idilər.

1 yanvar 1946-ci ildə Azərbaycanda yaşayan 639141 nəfər kolxoçunun 44445 nəfəri kişilər, 99780 nəfəri isə qadınlar idilər (117, 275).

1945-ci ilin yanvarında Azərbaycanda 2776,7 min nəfər əhalisi var idi. 1944-cü ildə təbii artım 7,1 min nəfər olmuşdur. Azərbaycana daxil olan əhalinin sayı 45,2 min nəfər, ölüm hadisəsi 67,0 min nəfər, respublika daxilində yerini dəyişənlər 3,0 min nəfər olmuşdu (117, 23).

Ümumiyyətlə, 1946-ci ildə Azərbaycanda 2699,1 min nəfər, 1950-ci ildə 2912,6 min nəfər əhalisi var idi. Onların

1946-ci ildə 1579,0 min nəfəri, 1950-ci ildə 1722,5 min nəfəri kəndlərdə yaşayırdılar (117, 42).

1945-ci ildə Azərbaycanın müxtəlif rayonlarından 3,5 min nəfər əhali sənaye sahələrində işləmək üçün kəndlərdən şəhərə köçürüldüllər (118, 22).

1 yanvar 1945-ci ildə kolxozlarda həyətyanı sahələrin, yəni təsərrüfatların sayı 307855 idi. Həmin təsərrüfatlarda yaşayan əhali 1408736 nəfər idi. Onlardan 425932-si əmək qabiliyyətlilər olmaqla 125542 nəfəri yeniyetmələr idi. İşləyənlər 125053 nəfər, fəhlələr 382916, qulluqçular 50196, öhdədə olanlar 258529, 12 yaşadək olanlar 305575 nəfər idilər (119, 113).

1946-ci ildə kolxozçuların həyətyanı sahələrinin sayı 378170 idi (119, 114).

1949-cu ildə Azərbaycanda 3693 kolxozi təsərrüfatı, 77 tək təsərrüfat mövcud idi (112, 63).

Kolxozlarda həyətlərin sayı 307855 idi. Həmin təsərrüfatlarda 1408736 əhali yaşayırıdı. Onlardan 16 yaşı və daha çox yaşı olanlar 425932 nəfər idi. 125542 yeniyetmələr, eyni zamandan işləyənlər 125053 nəfər idi. Cəmi fəhlələr 382916, qulluqçular 50196, öhdədə olanlar 258520 nəfər 12 yaşadək olan uşaqlar 305575 nəfər idilər (112, 113).

1949-cu ilin yanварında Azərbaycanda 641,1 min nəfər fəhlə, 557,1 min nəfər qulluqçu, 1387,2 min nəfər kolxoçu, 43 min nəfər kustar kooperativ işçiləri, 1,5 min nəfər kooperativləri olmayan kustarlar, 1,4 min nəfər digər qruplar, 100,3 min nəfər isə işləməyərək dövlət yardımına hesabına yaşayan şəxslər idi ki, ümumilikdə sosial qruplar 2732,6 min nəfər təşkil edirdi (112, 52).

1 yanvar 1950-ci ildə Azərbaycanda əhalinin sosial tərkibində kolxozçular 1387,2 min nəfər, qulluqçular 201,1 min nəfər, fəhlələr 641,1 min nəfər, kooperativ və kustar təsərrüfatda yaşayanlar 43,0 min nəfər idi. Onları 4,4 min nəfəri kənd yerlərində yaşayırdılar. Digər kustar sahələrdə çalışanlar 1,5 min nəfər idilər. Şəxsi təsərrüfatlarda 1,4

min nəfər, işləməyənlər 1,0 min nəfər, dövlətdən aldığı yardım hesabına yaşayanlar isə 100,3 min nəfər idilər. Lakin 1 yanvar 1949-cu ildə Azərbaycanda sosial qruplar 2732,6 min nəfər idilər. Onların 1583,5 min nəfəri kənd yerlərində yaşayanlar idilər (97, 50-51).

Ümumiyyətlə, yekun olaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycanda fəhlə və qulluqçular 1926-ci ildə əhalinin 26,7%-ni, 1939-cu ildə 43%-ni, 1959-cu ildə 57,5%-ni, 1970-ci ildə 75,3%-ni, 1976-ci ildə 78%-ni, kolxoçu kəndlilər 1926-ci ildə 0,6%-ni, 1939-cu ildə 52,9%-ni, 1959-cu ildə 42,4%-ni, 1970-ci ildə 24,5%-ni, 1976-ci ildə 22%-ni, tək təsərrüfatı olan kəndlilər 1926-ci ildə 64,5%, 1939-cu ildə 4,1%, 1959-cu ildə 0,1% idilər (146, 24).

80-ci illərdə Azərbaycanın kəndlərində yaradılmış iqtisadi təməl üzərində kəndin strukturunda yeni cəhət və keyfiyyətlər meydana gəlmişdir. Həmin strukturda say və xüsusi çəki etibarı ilə əvvellərdə olduğu kimi kolxoçu kəndlilər deyil, fəhlə sinifi tədricən üstünlük təşkil edirdi. Kənddə texniki tərəqqiyə geniş meydan verildikcə kəndin iqtisadi və sosial həyatında daha əsaslı dəyişikliklər baş verir. Sosial struktur inkişaf edir, dəyişdirilir. 1990-ci ildə orta hesabla hər min ailədəki üzvlərin 387,08-i fəhlə və qulluqçu, 547,51-i isə kolxoçu olmuşdur. Məlumdur ki, müasir kənd ailəsinin iqtisadi əsası ailənin maddi gəliri ilə xarakterizə olunur. 1990-ci ildə hər ailənin orta aylıq gəliri 19-cu cədvəldə göstərilən kimi olmuşdur (47, 4).

Hər ailənin orta aylıq gəliri

	Əhalinin bütün töbəqəsi üzrə	Fəhlələr və qulluqçular	Kolxozçular
Ümumi gəlir	1990	1990	1990
O cümlədən:	4798,7	5041,4	6646,6
Əmək haqqı	2757,2	3729,1	794,6
Kol.-dan ə/haqqını ödəmə	458,9	30,7	2901,4
O cümlədən pul ilə	432,6	28,7	2742,4
Təqaüd, müxtəlif güzəştlər və ümumi fonddan digər sərf etmələr hesabına olan gəlir	584,9	421,4	723,0
Şəxsi həyatyanı sahənin gəliri (təmiz məhsul) digər sahələrdən olan gəlir	484,5	556,1	417,7
Ümumi gəlir	106,8	108,5	101,2

Sovet quruluşu illərində ailənin iqtisadi funksiyası onun digər funksiyaları ilə sıx əlaqədar olmuşdur. Hər şeydən əvvəl bu funksiyaların əlaqəsi «gəlir-doğum» və «ev şəraitı-doğum» baxımından əsaslandırılırdı. Ailənin iqtisadi funksiyası ümumi təsərrüfatda iştirak etmək və ev təsərrüfatını idarə etmək kimi müəyyənləşdirilirdi.

Ümumi təsərrüfatda iştirak etməklə ailə bütçəsini formalasdırır, həmçinin istehlak fəaliyyətini təşkil edirdi. Ev təsərrüfatının idarəsi ailə üzvlərinin məişət xidmətinin şəxsi həyatyanı təsərrüfatın idarə olunmasını və ev şəraitində natural təsərrüfatın inkişaf etdirilməsi kimi müəyyənləşdirilirdi.

Tədqiq etdiyimiz dövrde ailənin yeniləşməsi, təkrarlanması, yenidən qurulması maddi əsasdan çox asılı idi. Ailələrin maddi əsasını onun yeniləşməsi, istehsalçı rolu

təşkil edirdi. Bu hər şeydən əvvəl, ailə üzvlərinin ailə bütçəsini təşkil edən gəlirləri ilə xarakterizə olunur. İqtisadi funksiya istehsalçı, istehlakçı və təşkilatçı funksiyalara ayrıldı.

Onlardan birincisi, kənd əhalisinin şəxsi həyatyanı sahəsində eldə olunan gəlirlər, ikincisi isə ailənin işləyən üzvlərinin gündəlik gəlirləri, aylıq əmək haqqları, müxtəlif sosial güzəştlər hesabına yaranır. Habelə ailənin bütün gəliri nəzərə alınır.

Azərbaycanda əhalinin pul gəlirləri 1986-cı ildə 6866,6 milyon manat, 1990-cı ildə 9533,7 milyon manat olmuşdur. Əhalinin pul gəlirləri 1989-cu ildəkinə nisbətən 1990-ci ildə 18,8% artmış, pul gəlirinin artım surəti 1,8 dəfə xərclərin artımını qabaqlamışdı. Belə ki, 1986-cı ildə mallara və xidmətlərə çəkilən xərclər, maliyyə-kredit sistemine ödənişlər isə 6246,1 milyon manat, 1990-cı ildə 9122,0 milyon manat olmuşdur (17, 82).

Ümumiyyətlə, ailənin məcmu gəliri dövlət və kooperativ müəssisə və təşkilatlarından, kolxozlardan, şəxsi yardımçı təsərrüfatlardan olan pul və natura (pul hesabı ilə) gəlirlərinin, habelə ictimai istehlak fondlarından alınan və ailə bütçəsində nəzərdə tutulan ödənişlərin və güzəştlərin cəmindən ibarətdir. Fəhlə, qulluqçu və kolxozçu ailələrinin məcmu gəliri isə ailə bütçələrinin materialları əsasında hesablanmış və 20-ci cədvəldə göstərilmişdir (17, 82).

Cədvəl 20

Ailələrin məcmu gəliri

	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Adambaşına illik məcmu gəlir Manat (fəhlə və qulluqçular)	1041	1230	1236	1234	1118	1204	1302
Sovxoz fəhlələri	736	894	635	916	840	929	1072
Kolxoçular	875	1227	1212	1069	1160	1115	1214
Məcmu gəlirden orta hesabla kolxoçuların adambaşına m/gəliri faizlə fəhlə və qulluq- cular	84,1	99,7	98,1	86,6	103,7	92,6	93,2
Sovxoz fəhlələri	119,0	137,2	129,6	116,8	138,2	120,0	113,3

Fəhlə, qulluqçu və kolxoççu ailələrinin məcmu
gəlirinin tərkibi 21-ci cədvəldə göstərilmişdir (17, 87).

Cədvəl 21

Fehlə və qulluqçular faizlə					Kolxoçular faizlə			
1990-cı ildə orta hesabla hər ailəyə	Ye- kuna görə	1985		1989	1990-cı ildə orta hesabla hər ailəyə	Ye- kuna görə	1985	1989
Istifadə olunmuş bütün məcmu gəlir	5041,4	100	108,9	108,2	6646,5	100	95,9	109,6
O cümlədən yeməye	2331,9	46,4	118,8	109,1	3184,1	47,9	105,3	109,8
Qeyri ərzəq mallarına	1408,2	27,9	109,1	118,6	2228,3	33,5	95,6	119,3
Alkoqol içkilərə	61,6	1,2	86,2	112,0	52,0	0,8	68,1	79,6
Xidmətlərin haqqının ödənişə	377,4	7,5	94,3	107,7	292,3	4,4	79,8	112,0
Vergilərə, rüşumlara ödənişə	355,3	7,0	99,4	102,0	66,2	1,0	77,9	100,2
Saire xərclərə	234,8	4,6	69,4	100,3	636,4	9,6	76,6	114,1
Yığım	271,6	5,4	130,6	78,6	187,2	2,8	86,9	54,2

Əhalinin adambaşına orta məcmu gəlirə görə
bölgüsü (ailənin büdcələrinin araşdırılması materialları
əsasında) isə 22-ci cədvəldə verilmişdir (17, 88).

Cədvəl 22.

Adambaşına orta məcmu gəlirin bölgüsü

	Min nəfər			Faizlə		
	1980	1985	1990	1980	1985	1990
Əhalinin illik orta sayı	6159,0	6664,2	7135,9	100	100	100
Adambaşına düşən orta və aylıq məcmu gəlirə görə manat 75-ə qədər	3626,1	2611,6	2121,9	58,8	39,2	29,8
75-100	1263,1	1494,6	1406,2	20,5	22,4	19,7
100-125	637,6	1036,0	1107,3	10,4	15,5	15,5
125-150	319,2	632,2	803,4	5,2	9,6	11,2
150-175	154,8	369,3	554,1	2,5	5,6	7,8
170-200	78,0	214,0	370,7	1,3	3,2	5,2
200-250	62,2	196,5	426,4	1,0	3,0	6,0
250-dən çox	18,0	105,5	345,9	0,3	1,5	4,8

Şəxsi yardımçı təsərrüfatdan gəlir ailə bütçələrinin araşdırılmasının materialları əsasında, ildə hər ailəyə manatla 23-cü cədvəldə göstərilmişdir (17, 90).

Cədvəl 23.

Şəxsi yardımçı təsərrüfatdan gələn gəlir

	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Bütün əhali o cüm.dən:	521,5	560,4	627,1	560,9	502,7	630,1	513,3
Fehle və qulluqçular	382,5	354,6	409,1	398,3	286,8	33,8	304,3
Kolxoz-çular	1566,2	2004,3	2144,3	1707,2	1938,1	1883,7	1809,8

Cədvəl 24.

Müxtəlif tərkibli fehle və qulluqcu ailələrində məcmu gəlirinin hecmi

Bir ay ərzində ailələrin məcmu gəliri manatla	Əmək haqqı	Təqa üd	Stipendiya, dota-siya	Var-dım	Şəxsi həyat-yarı təs.-dan alınan gəlir	Diger gəlir
Bütün ailələr onlar neçə nəf.-dən ibarətdirlər:	353,2	85,3	6,6	0,8	1,7	4,7
1	187,8	95,8	2,5	-	0,2	1,5
2	282,2	86,6	8,9	0,2	0,4	3,2
3	324,6	85,4	8,1	0,8	1,1	3,2
4	357,3	88,8	4,9	0,9	1,7	3,2
5	369,2	85,6	5,5	1,0	2,2	4,7
6	401,3	81,2	7,2	1,0	2,6	6,7
7	446,1	80,3	8,4	0,9	1,6	7,4
8	488,2	81,3	8,0	0,6	1,4	7,7
9 və çox	560,4	79,5	8,2	0,8	2,3	8,4

(17, 24)

Müasir kənd ailəsinin öyrənilməsində ailə bütçəsinin tədqiqi vacibdir. Çünkü, burada sosial istehsal tərzi və maddi nemətlərin bələşdürülməsi məsələsi dolğun əks olunur.

Müxtəlif kolxozçu ailələrinin birgə gəlirinin artımı kəndlərin maddi rifahının yüksəlməsinə şərait yaradır. Bu, yeməyin, paltarın, evlərin abadlığının və ailə-məişətinin yüksəldilməsində, habelə bütün maddi və mənəvi tələbatların daha tam təmin olunmasına öz əksini tapır (252,93). Kolxozçular ictimai fonddan iki xətlə məvacib alırlar: ümumdüvlət və kolxoz vəsaitindən.

Müasir kənd ailə üzvlərinin əksəriyyəti kolxoz və sovxozlarda çalışırlar. Buna görə də kənd təsərrüfatı sahəsində qazanılan gəlir əsas yer tutur. Ailə bütçəsinin bir hissəsini kənd idarə və müəssisələrində çalışan ailə üzvlərinin gəliri təşkil edir. Kolxozçu ailələrinin əsas bütçəsi birinci növbədə kolxoz əmək günlərində qazancı və habelə şəxsi təsərrüfatın gəliri ilə təyin edilir. Kolxozçuların əmək haqqı onların əməyinin kəmiyyət və keyfiyyətindən, habelə kolxozun ümumi gəlirindən asılıdır.

Ailənin iqtisadi funksiyası onun maddi əsasının yaradır. Ailə bütçəsi ailə üzvlərinin əmək haqqları hesabına yaranır. Kolxozçuların, eləcə də fəhlələrin gəliri yalnız alıcıları əmək günləri ilə məhdudlaşdır. Onların gəlirinin bir hissəsini ictimai istehsal fondları: təqaüd, uşaqların pulsuz təhsili, tələbə təqaüdü, tibbi xidmət, çoxuşaqlı analara dövlət yardımı və s. təşkil edir. Büdcənin əsasını, yuxarıda göstərildiyi kimi, həyətyanı sahədən alınan kənd təsərrüfatı məhsulları və pul təşkil edir. Deməli, ailənin gəliri əsasən iki növə-natural və pul gəlirinə bölünür. Natural gəlirə kolxozdan verilən taxıl, soğan, kartof və s. habelə həyətyanı sahədə yetişdirilən kənd təsərrüfatı məhsulları aiddir. Yardımçı təsərrüfat həmçinin ailənin məişətinə, ailə üzvlərinin əsas məşguliyyətlərindən başqa həm də vaxtını təsərrüfat qayğıları ilə məzmunlaş-

dirmalarına təsir göstərir. Ailə bütçəsindən istifadə xüsusi maraq doğurur və ailənin quruluşundan, işləyən üzvlərinin sayından, habelə təqaüd alan üzvdən asılı olmayaraq, çox vaxt kollektiv xarakter daşıyır. Ailə gəlirindən istifadə qaydalarına görə ailə bütçəsini üç hissəyə bölmək olar: 1) Ümumi - yəni bütün ailə gəliri birləşib, razılıqla ailənin yaxud onun üzvünün ehtiyacına sərf edilən bütçə; 2) Qarışq-aile üzvlərinin əmək haqqının bir hissəsi ailənin ümumi ehtiyacına sərf edilir, digər hissəsi isə onların ixtiyarında qalır; 3) Qrup bütçəsidir. Yəni özlərini bir ailənin üzvü hesab edən ayrı-ayrı şəxslər qruplararası fərdi bütçələri ilə (ayrıca qidalanır, geyinir və s.) hərəkət edirlər.

Adətən kiçik, sadə, həm də üzvlərin sayı 2-3 nəfər olan ailələrdə ümumi bütçələr üstündür. Mürəkkəb ailələrdə isə əmək haqqının yarısı, yaxud hamısı ailənin digər üzvlərində qalır. Əksər hallarda bu ailələr valideynlərin işləyən uşaqlara əmək haqlarının öz ixtiyarlarına verdiyi ailələrdir. Bu heç də ailədə işləyən uşaqlara qarışq bütçənin tamamlaması və həmin uşaqların valideynlərin hesabına yaşıması demək deyildir.

Mürəkkəb ailələrdə qarışq və qrup bütçələrinin miqdarı üstünlük təşkil edir. Həmin ailələrdə bütçə qruplarının ayrılması adətən valideynlərin və evli uşaqların qarşılıqlı münasibətlərinin mürəkkəbleşməsindən və müxtəlif nəsillərin fikir ayrılığından asılı olur. Belə bölgüyə əksərən ailə üzvlərinin həyətyanı sahədən alıcıları pul gəlirinin ümumi istifadəyə verildiyi ailələr aiddir. Keçmiş patriarchal ailələrdən fərqli olaraq indi pul vəsaitini qadınlar saxlayırlar.

Kənd ailəlerinin gəliri, əmək haqqı və əlavə mükafatı payız fəslində məhsul toplantıları ilə əlaqədar olaraq çox olur. Aylıq maaş alan qulluqçuların gəliri isə hər ay eyni olur. Onların əmək haqqları yalnız iş stajına görə dəyişir.

Kənd əhalisinin maddi-məişət tələblərini ödəyən yardımçı mənbə şəxsi təsərrüfatdır. O, bütün sosial

kateqoryalardan olan kənd ailələrinə xasdır.

Ailələrin şəxsi təsərrüfatı kənd təsərrüfatı istehsalın yardımçı növü olmaqla, bir sıra mühüm ictimai funksiyalara malikdir. Onlardan ən əsası kənd və şəhər ailələrinin özlərini yüksək keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin etməsidir. Şəxsi yardımçı təsərrüfat əhalinin tələbatına ilk növbədə ərzaq məhsullarına təsir edir (265,237).

Əsrin əvvəllərində həyətyanı təsərrüfatlarda əsasən taxıl, az miqdarda meyvə ağacları əkirdilər. Müasir dövrədə isə, həyətyanı təsərrüfatlarda meyvə ağacları və tərəvəz əkilir. Ümumiyyətlə, müasir ailələrin bir qismi meyvəçiliklə məşğul olsalar da, həyətyanı təsərrüfatın $\frac{1}{4}$ hissəsində adətən tərəvəz məhsulları əkirlər. Kolxoz təsərrüfatlarında olduğu kimi şəxsi təsərrüfatlarda olan məhsulları da dövlət tədarük məntəqələrinə təhvil verirlər.

Ailənin məşğuliyyəti də onun ümumi gəlirinə təsir göstərir. Hətta kəndlərin yerləşdiyi yerin şəraitində asılı olaraq, suyun bolluğu, qışlığı, torpağın münbətiyi, keyfiyyəti də yetişdirilən məhsulların miqdarına, keyfiyyətinə, ümumiyyətlə ailənin gəlirinə təsir edir. Kəndlərdə suya olan təlabatı ödəmək üçün artezian quyularından istifadə olunur. Həyətyanı sahədə yetişdirilən meyvələrə görə ailədə il ərzində lazım olan qədər meyvə, tərəvəz tədarük edilir. Kənd ailələrinin illik kəlirinə maldarlıq da təsir göstərir. XX əsrin I rübündə Azərbaycanda kəndlilərin əsas məşğuliyyəti maldarlıq və əkinçilik idi. Müasir kənd ailələrində mal-qarani az saxlayırlar. Səbəbi isə otlaqların əkin təsərrüfatı ilə əvəz olunması, qulluqçu ailəlerinin sayının artması və kənd təsərrüfat məhsulxına olan təlabatın dövlət tərəfindən ödənilməsidir. Kəndlərin əksəriyyətinin qazla təchiz olunması kəndlilərin məişət şəraitinə nisbətən təsir edir.

Kənd əhalisi mətbəxdə müxtəlif peçlərdən və evlərdə istilik üçün radiatorlardan, həmçinin kömür, odun, elektrik peçlərindən, soyuducudan, məişət maşınlarından, fabrikdə

istehsal olunan mebeldən, çarpayıdan, müxtəlif əşyalardan, stol örtüklərindən, müasir məişət əşyalarından istifadə edirlər.

Kənd ailələrinin həyətyanı təsərrüfatı və əksəriyyətinin mal-qarasi olduğuna görə, həyətdə 2-3 gözdən ibarət xüsusi binalar tikilir. Onların birində lazım olan təsərrüfat mallarını saxlayırlar. Bu bina «əl damı» adlanır. Həmin məqsəd üçün evlərin zirzəmisindən istifadə olunur. Digər damlarda isə mal-qara, qoyunlar və ev quşları saxlanılır.

Həyətyanı təsərrüfat «məhlə», «bağ» adlanır. Onların ətrafına dəmirdən toxunulmuş torlar, daş hasar və ya çəpər çəkirilir. Torları direklərə bərkidirlər. Çəpərlər isə çubuqdaq, qarğıdan, taxtadan və ya koldan ibarət olur.

Kənd ailələrinin yaşayış tərzində, maddi mədəniyyətlərində əsaslı dəyişikliklər baş vermişdir. Müasir kişi və qadın geyimləri, yeni dəbdə tikilmiş kostuyumlardan, paltarlardan, ayaqqabılardan ibarətdir. Bu geyimlər digər xalqlarının geyimlərini əks etdirir. Lakin demək olar ki, bütün kəndlərdə yaşlı nəslin nümayəndələri milli geyimləri əks etdirən paltarlar geyinir. Yaşlı qadınlar örtük kimi kəlağayıdan, şaldan istifadə edirlər.

Ailələrdə milli xörəklərdən plov, bozbaş, dolma, kabab, piti, dovğa, sürrhülli, ciddələ, maxarasac, ləvəngi, səbzi, qutab, kətə, şorba və başqaları ilə bərabər borş, sup, kotlet və s. xörəklərdən istifadə olunur. Kəndlərdə hansı ixtisas sahibi olmasından asılı olmayaraq mənzil şəraiti, geyim, maddi şərait baxımından bütün ailələrin məişəti oxşardır.

Kənd ailələrinin iş qaydası onun istirahəti, aile üzvülarının sayı ilə müəyyən olunur. Kənd ailələri üçün gün erkən başlayır. İşin çoxluğu və azlığı mövsümi işlərlə əlaqədardır. Ailə üzvülarının kolxozi və sovxozlardan alıqları emək haqqı və yardımçı təsərrüfatdan əldə etdikləri gəlir ümumi büdcəyə daxil olur.

Kənd ailələrinin kəlirini xarakterizə edərkən ev sənətkarlığına əsaslanan kəliri nəzərdən qaçırmamız olmaz.

Azərbaycanın kəndlərində müasir kəndli-kolxozçular ev sənətkarlığının bir neçə hissəsi ilə məşğul olurlar ki, bu da keçmişdə olduğu kimi təsərrüfatda az yer tutur. Ən çox xalça və palaz toxunulması saxlanılıb və yun parçadan bir neçə növdə məhsullar toxunulur (koftalar, corablar, əlcəklər və s.). Evdə hazırlanmış məhsulların bir hissəsinə isə bazara çıxarırlar (337, 237).

Maddi-iqtisadi həyat dedikdə ailənin xərcləri həmçinin ailənin quruluşuna görə xərclər nəzərdə tutulur. Burada ailə həyatının gəliri və xərclərinin müxtəlif ailələrin həyat şəraitinə təsiri məsələlərindən də bəhs olunur.

Ailəni öyrənərkən onun gəlirinin xərclənməsi məsəlesi az əhəmiyyət kəsb etmir (57, 21). Müasir ailələrin gəliri, ailənin şəxsi ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə xərclənir. Ailənin gündəlik xərcləri bir neçə qrupa bölünür:

a) ailənin maddi təlabatını ödəmək məqsədilə sərf olunan xərclər (ev tikmək, bağ salmaq, yemək, geyim, nəqliyyata və s xərclənən xərclər.)

b) sosial-mədəni xərclər (ailənini kitab, qəzet, jurnal, müxtəlif ləvazimatlara, kinoya, klubə və s) xərclənən xərclər.

Deməli, ailə bütçəsinin bir hissəsi mədəni səviyyənin yüksəldilməsinə xərclənir. Oxumaq üçün ali və orta ixtisas məktəblərinə gedən uşaqlara, ailə gündəlik təlabat məhsulları və xərclik üçün pul göndərir. Habelə kino və konsertdə iştirak etməyə, kitab və qəzet, jurnal almağa, turist putyovkalarına, istirahət düşərgələrinə, toylara, dəfn və hüzr yerlərinə getmək üçün pul xərcləyirlər. Ailənin bir ildəki gəliri, bütçəsi və xərcliyi vəhdət təşkil edir. Hazırda bütün kəndli ailələrində də maddi həyat şəraiti müxtəlif sosial qrupa mənsub olan ailələrin iqtisadi cəhətdən tənzim edilməsi ilə ailə üzvlərinin həyat tərzi ilə bağlıdır. Müasir ailə üzvləri müxtəlif sosial, peşə tərkibli olub, ümumi ailə bütçəsində əsaslı rol oynayırlar. Gündəlik həyatı xərclər (yemək, ev haqqı, ümumi xidmət sahələrinin xərcləri və s), asudə vaxtin keçirilməsi, bayramlar və ailə şənlilikləri,

geyim xərcləri, mebel, məişət əşyalarına sərf olunan vəsaitlər və digərəridir.

Bu şeylərin bir hissəsinə ailə üzvləri şəxsi qənaət hesabına alırlar. Ailədə istehlak məqsədli xərclər, evin səliqə-sahmanını, habelə yemək-rejimini tənzim edir.

1990-cı ildə bir ailədə orta hesabla bir ildə məişət məhsullarına 1349, 9 man. pul xərclənmişdir. O cümlədən fəhlə və qulluqçular ayda həmin məqsədlə 1373, 0 man., kolxozçular isə 2187,0 man. xərclənmişlər. Həmin ildə bir ailə orta hesabla yemək məhsullarının 1948, 4 man. vəsait xərclənmişdir.

Cədvəl 25

Bir ailənin bir ildə müxtəlif ərzaq məhsullarına sərf etdiyi xərclər

	Əhalinin bütün təbəqəsi üzrə 1990	Fəhlələr və qulluqçular 1990	Kolxozçular 1990
Yemək üçün alınan ərzağın xərcləri	1948,4	2128,7	2084,9
O cümlədən çörək məhsulları	318,3	334,5	401,9
Kartof	110,7	119,3	118,3
Tərəvəz və bağ məhsulları	232,0	262,3	182,5
Meyvə və giləmeyvə	178,6	214,9	99,5
Ət və et məhsulları	444,8	491,5	495,5
Süd və süd məhsulları	314,8	329,4	386,8
Kərə yağı	215,7	215,2	327,9
Yumurta	34,1	44,4	2,6
Qənd və şirniyyat məhsulları	170,8	173,3	230,1

1990-cı ildə ailənin bir nəfər üzvü bir ayda ərzaq məhsullarının alınmasına 965,5 man. çörəyə 32,5, kartofa 100,4, tərəvəz və bağ məhsullarına 199,2, meyvə və

giləmeyvəyə 155,3, et və et məhsullarına 132,2, kərə yağı üçün 104,4, yumurtaya 8,7, qənd və şirniyyat məhsularına 18,9 man xərclənmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ailə orta hesabla məişətdə lazım olan müəyyən məhsulları almaq üçün bir ay ərzində 1349,9 man pul sərf edir. O cümlədən fəhlə və qulluqçu ailələri 1373 man., kolxozçu ailələri isə 2187 man. xərcləyirdilər.

Mədəni-məşət avadanlığı almaq üçün 1990-cı ildə bir ailə 364,1 man., o cümlədən fəhlə və qulluqçular 409,7 man., kolxozçular 314,9 man. pul vəsaiti sərf etmişdilər (16,250).

Ümumiyyətlə, ailənin təsərrüfatı və maddi iqtisadi funksiyaları onun quruluşu və xərcləri ilə də əlaqədardır.

III FƏSİL

NİKAH VƏ TOY MƏRASİMLƏRİ

3.1. Nikah .

Ailə hər bir patriarchal mərhələdə insanların ictimai birliyinin nikahla, qan qohumluğu ilə əlaqələndirilmiş formasıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 34-cü maddəsində nikah hüququnun beş bölməsi öz əksini tapmışdır.

- I) Hər kəsin qanunla nəzərdə tutulmuş yaşa çatdıqda ailə qurmaq hüququ vardır.
- II) Nikah könüllü razılıq əsasında bağlanır. Heç kəs zorla evləndirilə (ərə verilə) bilməz.
- III) Nikah və ailə dövlətin himayəsindədir. Analıq, atılıq, uşaqlıq qanunla mühafizə edilir. Dövlət çoxuşaqlı ailələrə yardım göstərir.
- IV) Ər ilə arvadın hüquqları bərabərdir. Uşaqlara qayıq göstərmək, onları tərbiyə etmək valideynlərin həm hüququ, həm də insanlıq borcudur.
- V) Valideynlərə hörmət etmək, onların qayğısına qalmaq uşaqların borcudur. 18 yaşına çatmış əmək qabiliyyətli uşaqlar, əmək qabiliyyəti olmayan valideynlərini saxlamağa borcludurlar (6, 7-8).

Qeyd etmək olar ki, hər bir ictimai-iqtisadi quruluşa uyğun olaraq nikah müxtəlif formalarda inkişaf və təzahür etmişdir.

Azərbaycanda XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvellərində kəbinin əsas forması monoqam kəbin olmuş, lakin o, möhkəm zəmin üzərində dayanmırıldı. Kişi istədiyi vaxt arvadından soruşmadan onun üstünə arvad ala bilərdi. Bu işdə ona mane ola biləcək xüsusi qanun yox idi. Əksinə, şəriət kişiyyə 4 arvadla rəsmi kəbinə icazə verirdi (39, 77).

Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 3-cü sessiyası tərəfindən 1928-ci il may ayının 29-da «Kəbin və ailə haqqında» yeni qanun qəbul edildi. Qanuna görə nikah, kəbin (mehr-sədaq), əkd (aşt) kimi kəlmələr evlənmə işləri ilə işlənən istilahlardır (219, 3).

Qanunda qeyd edildiyi kimi «Şüra kəbini»nə görə oğlanın dilindən qəbz verilirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin qanun qəbul edilənə kimi, şəriət üzrə evlənən zaman mollanın hüzurunda kəbin kəsildərdi. Bu kəbinə o zaman «mehr» adlı, müəyyən bir məbləğ yazılırdı. Bu məbləğ arvad boşanan zaman onun təmini üçün müəyyən edilən bir şərt idi (219, 48).

«Şura kəbini» isə oğlan tərəfindən qızə verilən xüsusi bir qəbzədən ibarət idi. Bu qəbz üzrə oğlan ilə qız arasında ər-arvadlıq əlaqəsi kəsildiyi zaman oğlan göstərilən məbləği verməyə məcbur idi. Bu pulu arvad boşanandan sonra və ya evdən çıxanda alırdı (219, 51).

1920-ci il avqustun 24-də N.Nərimanovun başçılığı ilə Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası tərəfindən «Nikah, uşaqlar və vətəndaşlıq vəziyyəti aktları kitabının əparılması haqqında» xüsusi dekret qəbul edildi. Bu dekret nikah və ailə məsələlərini yeni qaydada həll etməyi müəyyənləşdirdi (177, 11).

Azərbaycan SSR MİK-in 1923-cü il sentyabr ayının 8-dən etibarən qəbul etdiyi ilk mülki məcəllə Azərbaycanda tətbiq olunmağa başlandı. Məcəllə ən əvvəl, nikah üçün yaş dərəcəsini kişilər üçün 18, qadınlar üçün isə 16 yaş müəyyən etdi (193, 18-19; 183, 11). Çünkü, Rusiya imperiyasının 1872-ci il qanuna görə nikahlar daha ayınlar üzrə qeyd edilir, həmçinin qızə 11-13 yaşında, oğlana isə 15 yaşında kəbin düşündü (49,3).

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fərmanının 1944-cü il 8 iyul tarixli Qanunun qəbul olunmasından sonra nikahın olmasına yeganə və şəksiz sübut onun qeyd edilməsidir (339, 533). Belə ki, nikahlar şəhərlərdə və rayon mərkəzlərində-şəhər və rayon Vətəndaşlıq Vəziyyəti

Aktları qeydiyyatı (VVAQ) büroları tərəfindən, kəndlərdə və qəsəbələrdə isə kənd və qəsəbə zəhmətkeş deputatları Sovetləri tərəfindən qeyd edilir.

Nikahı qeyd etdirmək istəyen şəxslər vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarını qeyd edən orqana ərizə verir və onların şəxsiyyətini təsdiq edən müvafiq sənədlər təqdim edirdilər. Onlar bir-birini öz səhhətlərinin vəziyyəti haqqında evlənməyə qanuni maneələrin olmaması barədə qarşılıqlı xəbərdar etməli, habelə biri sayca neçənci dəfə evləndiklərini, neçə usağı olduğunu göstərməli və xüsusi iltizam (iltizam-izahat) vermək yolu ilə aliment vermək üçün qət edilən tədiyyələrin miqdarı haqqında bir-birinə məlumat verməlidirlər (247, 43). Azərbaycan xalqının özü-nəməxsus milli xüsusiyyətlərində sevgi, məhəbbət xüsusiyyətləri nikahın qeyd olunması üçün şərait yaradırdı.

Demək lazımdır ki, Sovet quruluşuna qədər müstəqil təsərrüfat aparmaq üçün evlənmək birinci şərt idi. Ona gərə də kənd yerlərində oğlanların tez evləndiyi müşahidə olunurdu. Xüsusi ilə 1917-ci ilə aid statistik məlumatə görə Azərbaycanda hər 10 min nəfərə 70 evlənmə düşürdü. Aşağı yaşlarda evlənmək digər millətlərə nisbətən müsəlman millətləri tərəfindən nisbətən çox icra olunurdu. Bu da onların milli-dini xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır (79, 22).

1925-ci ildə Azərbaycanda 32789 nikah qeyd edilmişdi. Həmin nikahların 11170-i dul, 2076-sı isə boşanınların təkrar evlənmələrinin nəticəsi idi.

1940-ci ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə rəsmi olaraq 8,6 nikah düşürdü.

Azərbaycanda 20 yaşa qədər ərə gedən qızların sayı hər min nəfər hesabı ilə 1915-1919-cu illərdə 340 nəfər, 1920-1924-cü illərdə 264, 1925-1929-cu illərdə 245, 1930-1934-cü illərdə 293, 1933-1939-cu illərdə 334, 1940-1944-cü illərdə 392, 1945-1949-cu illərdə 374, 1950-1954-cü illərdə 323, 1955-1959-cu illərdə 244, 1960-1964-cü illərdə 225 idi (392, 115).

Azərbaycanda 1950-ci ildə 23862 nikah, 1960-ci ildə 46635, 1970-ci ildə 35222 nikah, 1980-ci ildə 60134 nikah, 1989-cu ildə isə 71874, 1990-ci ildə isə 73119, 1991-ci ildə 73453 nikah qeydiyyatı olmuşdur. Əhalinin hər 1000 nəfəri hesabı ilə bu rəqəm 1950-ci ildə 8,2; 1960-ci ildə 12,0; 1970-ci ildə 6,8; 1980-ci ildə 6,8; 1989-cu ildə 10,4; 1990-ci ildə 10,5 idi (293, 89; 16, 14).

1979-cu ildə Azərbaycanda nikah yaşlı kişilər 2933374, qadınlar isə 3093141 nəfər idi. Qeyd etmək lazımdır ki, nikaha daxil olan şəxslərin 1052332-si kişi, 106-8716-sı qadın idi. 1824916 kişi və 1644853 qadın isə heç vaxt nikaha daxil olmamışdır. Dul kişilər 28526, qadınlar 308853 nəfər idi. Boşanmış kişilər 16954, qadınlar 59197, nikah vəziyyəti göstərilməyənlər isə kişilər arasında 10140, qadınlarda 11522 nəfər idi.

Həmin rəqəmi kəndlər üzrə də xarakterizə etmək olar. Məsələn, 1979-cu ildə nikah yaşlı kişilər 1371341, qadınlar 1485212 nəfər idi. Onlardan 459434 kişi və 470951 qadın nikaha daxil olanlar idi. 394011 kişi və 864704 qadın heç vaxt nikaha daxil olmayınlardır. Dul kişilər 10685, qadınlar 133800 nəfər təşkil edirdi. Boşanmış kişilər 2380, qadınlar 9772 idi. 4891 kişi, 5989 qadının isə nikah vəziyyəti qeyd edilməmişdir (206, 81).

1989-cu ildə 71874 nikah hadisəsi olmuşdur. 1989-cu ildə 15 yaşdan yuxarı olan kişilər arasında nikah yaşında olanlar 2241700 nəfər idilər. Onlardan 1401131 nikah müqaviləsi olanlar, 738799 heç vaxt nikaha girməyənlər, 39930-u dul qalanlar, 20200 boşananlar, 41640 vəziyyəti göstərilməyənlər idilər. 15 yaşdan yuxarı olan qadınlar isə cəmi 2477469 nəfər idilər. Onların 1434264 nəfərin nikahı olanlar, 612605 nəfəri heç vaxt nikahda olmayanlar, 318148-i dul qalanlar, 67334 nəfəri boşananlar, 44618-i isə nikah vəziyyəti göstərilməyənlər idi (317, 117-119).

Çöl etnoqrafik materialları göstərir ki, Sovet quruluşunun sonlarında adətən, eyni ixtisas sahibli kişi və qadınlar arasında evlənənlər çox idi. Bu çox hallarda birgə

iş prosesi ilə əlaqədar idi. Ona görə də ilkin nikaha əsaslanan monoqam ailələr üstünlük təşkil edirdi. F.Engels «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi» adlı əsərində yazar ki, nikahın pozulmazlığı qismən monoqamianın meydana çıxdığı zaman mövcud olan iqtisadi şəraitin nəticəsidir (165, 88).

Cədvəl 26.
1989-cu ildə nikaha girən azərbaycanlıların yaş səviyyəsi (o cümlədən kəndlərdə)

	Cəmi	Eyni millətdən olan qadınlar	Cəmi	Eyni millətdən olan kişilər
1989-cu il azərbaycanlılar bütün əhali nikah yaşı 20 yaşdan kiçik və 20 yaşlılar	64647	61886	63017	61886
20-24	720	678	16113	15955
25-29	26334	25599	16113	15955
30-34	26577	25824	11470	11259
35-39	6508	6151	3218	3057
40-44	1750	1533	1072	997
45-49	672	548	345	301
50-54	482	381	181	149
55 yaşdan yuxarı olanlar	590	462	258	216
Kənd əhalisi	1	-	3	3
20 yaşdan kiçik və 20 yaşlılar	33623	33241	33516	33241
20-24	398	394	9634	9568
25-29	15853	15694	16387	16259
30-34	13422	13281	5467	5420
35-39	2567	2536	1347	1322
40-44	519	507	326	323
45-49	166	160	92	90
50-54	147	142	58	57
55 yaşdan yuxarı	213	205	78	77
	338	322	125	123

(293, 290)

3.1.1. Nikah adətləri

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan kəndində təkrar nikahlar da vardı və buna bütün rayonlarda da rast gəlinirdi. Məsələn, İmişli rayonunun Sarıxanlı kəndində Quliyev Xıdırın birinci həyat yoldaşı vəfat etdikdən sonra 9 uşağı yetim qalmışdır. O, ikinci dəfə evlənmiş, Sevinc, Ülviiyə və Mahir adlı övladları olmuşdur. Xıdır kişinin indi 85 yaşı var.

Ismayılov Şamilin də birinci həyat yoldaşından 9 övladı var idi. Həyat yoldaşı vəfat etdikdən sonra ikinci dəfə evlənmiş, bir qızı da dünyaya gəlmüşdir. Şamil kişinin 10 övladının hamisini ikinci həyat yoldaşı saxlamış, xeyir işlərini birlikdə etmişlər.

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycan kəndində nikah adətən təntəneli surətdə qeyd edilirdi. Təntəneli nikah qeydiyyatı gənclərin həyatında yadda qalandır. Nikah qeyd ediləcək gün əvvəlcədən müəyyən edilir, 1 ay əvvəl hər iki tərəf evlənmək haqqında ərizə verirlər. Müəyyən olunmuş gün yaxın qohumlar, qonşular qız evinə toplaşırlar. Oğlan evindən isə xüsusi zövqlə bəzədilmiş maşında oğlan öz şahidləri olan iki nəfər gənc və yaxın qohumları ilə qız evinə gəlir və qızın rəfiqələri, bir neçə yaxın qohumla oğlan evindən gəlmiş adamlarla birlikdə RVAQ şöbəsinə (yaxud kənd sovetinə) gəlirlər. Əllərində gül dəstələri, şəhərəvali ruhiyyəli gənclər, nikah qeydiyyatından keçirlər. Bu ənənə indi də davam etməkdədir.

Evlənmək haqqında şəhadətnamə təqdim edilərkən hamı onların əlini sıxır, təbrik edir, ailə səadəti arzulayır, birgə şəkil çəkdirir, sonra rayonda olan mühərribə və əmək adamlarına həsr olunmuş abidə və heykəllər önünə gülcəçək dəstələri qoyur, xatirələrini ehtiramla yad edirlər. Qız evində qonaqlar qarşılanır, nikah qeydiyyatının şərəfinə şəhərəvali məclisi qurulur.

Azərbaycanlılarda endoqam nikahlar, yeni qohumla evlənmə nikah adəti geniş yayılmışdır. Dağıstan xalqlarının ailə möişət tədqiqatçılarından biri olan L.İ. Lavrov belə nəticəyə gəlmüşdir ki, ümumiyyətlə Qafqazda endoqam nikah qədim tarixə malikdir (235).

Q.Ə.Qeybullayev azərbaycanlıların nikahından bəhs edərək qeyd edir ki, Azərbaycanda nikah formaları təkkəbinlilik və ikiarvadlılıq, nikah qaydaları; ekzoqam və endoqam nikahdır; nikah adətləri köbəkkəsmə (besikkərtmə), levirat, sororat və kuzen nikahlar; nikahagirmə yolları, qızqaçırmá yolu ilə nikaha girmə və toy etmək yolu ilə nikaha girmədir (129,121).

Etnoqrafik çöl materiallarında məlum olur ki, Azərbaycan kəndində həm endoqam, həm də ekzoqam kəbinlər yayılmışdır. Endoqam kəbin oğlanların qohum qızlarla, ekzoqam kəbin isə tamamilə kənar ailələrdən olan qızlarla evlənmələridir.

Endoqam nikahlar ortokuzen (xala qızı ilə xala oğlu və ya əmi oğlu ilə əmi qızı arasında) və kroskuzen nikahlar (dayı qızı ilə bibi oğlu və ya dayı oğlu ilə bibi qızı arasında) formalarında təzahür edirdi. Tədqiqatçılara görə kuzen (kuzen fransızca cousin sözündən olub, əmi oğlu) deməkdir (225, 126-127).

Azərbaycan kəndində ortokuzen nikahlar üstünlük təşkil edir. El arasında «əmi oğlu ilə əmiqızının kəbinini göydə mələklər kəsirlər» misalı fikrimizi dəqiqləşdirir. Kənd ailələrində adətən qardaşlar qonşu yaşayırlar. Onların uşaqları birlikdə oynayır, məktəbə gedir ev və təsərūfat işlərinə aid tapşırıqları yerinə yetirirlər. Nəticədə onlar bir-birlərini yaxından tanıyır xüsusiyyətlərinə bələd olurlar. Nəticədə həddi-buluğa çatanca bir sıra hallarda onlar evlənmək haqqında qərara gəlir, fikirlərini valideyinlərinə bildirir, yaxud valideyinlər özləri onların evlənmələrinin təşəbbüskarı olur, ümumi razılığa gəlirlər.

Çöl etnoqrafik materiallarımız gösterir ki, Azərbaycanda qohumla evlənmə yəni «qohum nikah» dayıoğlu-bibiqizi, əmioğlu-əməiqizi, xalaoglu-xalaqizi və s. nikahlara daha çox rast gəlinir. Ailələrin bir qismi belə fikirləşir ki, qohumdan alınan qız ailəyə qarşı yaddan, kənardan alınan qızdan daha qayğılaş olur, ailənin çətinliklərində daha yaxından iştirak edir. Xalq içerisinde belə bir məsəl də var ki, «qohum ətini yesə də, sümüyünü atmaz».

Xala oğlu ilə xala qızı arasındaki nikahlara səbəb bacıların mehriban münasibətləri və kiçik yaşlarından uşaqların bir-birlərini tanımlarıdır. Uşaq yaşlarından anaları arasındaki səmimiyyəti, xoş rəftarı görən uşaqlar arasında da qarşılıqlı məhəbbət yaranır.

«Qocalanda mənə hamidan yaxşı bacımın qızı baxar», «bacımın qızı öz qızımızdır» xalq arasında yayılmış ifadələrdən görünür ki, bacılar özü bu nikah formalarına tərəfdar olurlar.

Levirat (levis latin dilində qayın) levir sözündən və sorarat (latin dilində coror- bacı) adəti inqilabdan əvvəl geniş xarakter almışdı. Levirat adətinə görə kiçik qardaş böyük qardaşın dul qalmış arvadını alırdı. Bu adət qardaşın başsız qalmış ailəsinin və uşaqlarının tərbiyə edilməsi məqsədini daşıyır, xalq arasında «baş vermiş bədbəxtliyə çarə», «öz kəsiyimizi hara ataq», «yaraya yarpaq» «öz uşağımizi kimə etibar edək», «bizim uşağımizi kim saxlasın?» kimi sözlərlə ifadə olunaraq təsəlli hesab edildirdi.

Sorarat adəti XX əsrin əvvəllerinə kimi Azərbaycanda nisbətən geniş yayılmış, el arasında bu adət «vəfat» etmiş bacının uşaqlarına hamidan yaxşı xalası baxa bilər-ifadəsi ilə elaqədardır. Müasir şəraitdə isə levirat və sorarat adəti yox dərəcəsindədir. Hazırda levirat və sorarat adətlərinə çox az təsadüf olunur. Çünkü vəfat etmiş qardaşın arvadını almaq, bacının yerinə getmək təhqir sayılır.

Sovet hakimiyyətinə qədər «beşikkərtmə», «göbek-

kəsmə», «deyikli» nikah adətləri mövcud olmuşdur. Bu adətlərə görə oğlanla qız hələ anadan olmamış valideynləri tərəfindən nişanlanırdı. «Beşikkərtmə» iki mehriban dostun ailələri arasında, bəzi hallarda isə iki nəsil arasında davam edən ədavətə, kin-küdürütə son qoymaq məqsədi ilə icra olunurdu. Razılıq əlaməti olaraq qızın beşiyini oğlanın valideynlərindən biri kərtir. Yaxasından qızıl və ya gümüş pul asırı. Lakin Sovet quruluşu dövründə bu nikah adətləri demək olar mösətdən çıxmışdı. Hazırda belə nikah hallarına təsadüf edilmir.

XIX əsrə və XX əsrin əvvəllerində azərbaycanlılarda mövcud olmuş «çoxarvadılıq», «qızqaçırmá», «qoşulub qaçma» halları Sovet quruluşu dövründə tək-tək idi. Qızqaçırmaya tərəflərdən biri nikaha razı olmayanda, valideynlər gənclərin qarşılıqlı məhəbbətinə mane olarkən baş verirdi. Qızqaçırmá adətinin əksinə olaraq Həsən bəy Zərdabi kənd toylarını tərifləyir, onu təsvir edir və toy mərasimini xalqın məişətində xüsusi yer tutan ümumi el şənliyi kimi qiymətləndirirdi. O, ənənəvi azərbaycanlı toyunu təsvir edərək «Keçmişdən» adlı məqaləsində (Kaspi, 1902, № 1721) yazırı ki, toyun başlanmasına bir neçə gün qalmış məsləhətə toplaşır, hansı aşığı məclisə dəvət etmək və başqa vacib məsələlər burada həll olunardı. Toy üçün kəndin kişilərini tutan mağar qurulurdu (393, 118).

Sovet quruluşuna qədər Azərbaycanda müvəqqəti kəbin-sığə az da olsa var idi (34, 26). C.Məmmədquluzadə «müsəlman alemində» dəb olan siğəni əxlaqa, ailə məsuliyyətinə zidd (179, 58) hesab edirdi: O qədər azadlıq ki, biz müsəlmanlara verilib, millətlərin heç birinə verilməyib. Bu gün damağım çəkdi aldım, sabah kefim istədi boşadım-vəssalam...» (253, 273). Qeyd edilməlidir ki, tədqiq etdiyimiz dövrdə müvəqqəti kəbin-sığəyə təsadüf edilmişdir.

Keçmişdə Azərbaycan ərazisində «baş-başa» dəyişmək nikah adəti də mövcud olmuşdur. Adətin mahiyyəti ondan

ibarətdir ki, oğlanın bacısı və ya yaxın bir qohumu onun qaynına, yəni gəlinin qardaşına verilir. Ancaq bu cür kəbin tərəfləri başlıq və toy xərcindən azad etmirdi. Buna isə «ikibaşlı qohum olmaq», «aldəyişirik etmek» deyildi. Azərbaycan ərazisində bu nikah adətinə indi də təsadüf olunur.

Ümumiyyətlə qeyd edilməlidir ki, qızqaçırmaya geniş əhali içərisində heç vaxt təqdir olunmamışdır. XX əsrin 20-ci illərinə qədər nikahı molla qeyd edirdi. El arasında bu «kəbin molla kəsibdir» sözləri ilə ifade olunur və bununla da monoqam ailənin əsası qoyulurdu. Monoqam ailə həmin ailə üzvlərinin qan qohumluğuna istinad edir və ərlə arvadın patreləkal mövqeyinin nəticəsi kimi özünü biruzə verirdi. Belə nikahlardan doğulan uşaqlar kişiyyə mənsub olub onun müstəqil varisləridir. Böyük oğulun yaxud qızın nikahı olmadan kiçiklərin evlənməyə, əre getməyə ixtiyarı yox idi. Ana, analıq, doğma və süd bacıları, qızlıq və süd anaları ilə nikah adı qayda ilə olmazdı (38, 59).

Q.Qeybullayev qeyd edir ki, XX əsrin birinci rübündə Azərbaycanda ailənin əsas forması ər, arvad və uşaqlardan ibarət təkkəbinliyiə əsaslanan kiçik, yəni monoqam ailələr idi. Ailənin başçısı ata idi. O ailənin bütün əmlakının yiyəsi sayılırdı. Uşaqlarla valideynlər arasında və kişi ilə arvad arasında münasibətlərin iqtisadi əsası da bu amilə bağlı idi (116, 98-112).

Azərbaycanda ailədaxili münasibətlərin adətlərlə tənzim olunmasının nəticəsidir ki, maldarlıq, qoyunçuluq, əkinçilik, bağçılıq, bostançılıqla məşğul olan xalqımızın təsərrüfat həyatında qadınların da yaxından iştirak etməsi nikah zamanı xüsusi rol oynayır. Odur ki, İslam dini Azərbaycanda hakim din olduqda belə nikah öz mahiyyətini saxlamış, lakin dini qaydada qeyd edilmişdir.

Məlumdur ki, İslam dinin integrativ (birləşdirici) və kommunikativ (əlaqələndirici) funksiyalarının həyata keçirilməsində aparıcı rolu dini icmalar, yəni məscidlər

oynadığı üçün məscid müsəlmanların mənəvi həyatının mərkəzi hesab olunur. Göstərmək lazımdır ki, 1925-1926-cı illərdə Azərbaycanda fealiyyət göstərən 1700 məsciddən 1944-cü ildə cəmisi 17 məscid qalmışdı.

1985-ci ildə respublikanın məscidlərində 200 nəfərə yaxın din xadimi işləyirdi. Onların yalnız 20 nəfərinin ali təhsili var idi.

Şəriətə görə, məsciddə mollalar tərəfindən kəbin kəsilərkən evlənənlərin hər ikisi, habelə iki nəfər şahid (hər iki tərəfdən bir nəfər) bilavasitə, iştirak etməlidir. Dini kəbin evlənənlərin razılığı və şahidlərin vastəsi ilə kəsilir, kəbin kağızında mehrin qiyməti, orada cehizin dəyəri göstərilirdi. Bu kəbinin əhəmiyyəti var idi, çünki dini kəbin hüquqi qüvvəyə malik idi və boşanma zamanı kəbin sənədi müəyənedici rol oynayır (178, 87-111).

1970-ci ildən 1987-ci ilə qədərki dövrə respublikamızda hər il molla tərəfindən kəsilən kəbinlərin sayı təxminən 3-4 min olmuşdursa, həmin dövrə il ərzində dövlət VVAQ idarələrində bağlanan nikahların sayı 60 mindən artıq olmuşdur.

Dini kəbin vətəndaşların dövlət idarəsində bağladığı nikahların cəmi 3%-ni təşkil edir. Azərbaycanda dini kəbinin hüquqi qüvvəsi yoxdur, yalnız vətəndaşlıq kəbini kəsildiyi haqqında şəhadətnamə təqdim olunduqdan sonra din xadimi kəbini icra etmək ixtiyarına malikdir (178, 88).

Məlumdur ki, keçmişdə şiyələr arasında geniş yayılmış, indi isə tamamilə unudulmuş qısa müddəli kəbinin «mutə», «siğə» kimi formaları dini qaydada məsciddə molla tərəfindən qeyd edilirdi. Əvvəllər bu kəbin forması çox cüzi olmuşdur. Sovet quruluşu dövrünün gəncləri isə ikiarvadlılığa, çoxarvadlılığa qəti etiraz edir və kəbinin bu formalarını pisləyirlər.

Deməli, məna baxımından yol, təriqə, qayda kimi izah edilən din ictimai münasibətdir. Həmin münasibətlərin şərhində isə İslam dininin təbliğatçıları olan mollalar, bu dinin xalqa aşılanmasında sima olduqlarından, onlar əsasən

məscidlərdə, yəni Allah evlərində oturur və Quranda şərh olunan məsələləri xalqa çatdırırlar. Lakin onlar bəzən mövcud cəmiyyətin sinfi mahiyyəti baxımından çıxış etdikləri üçün müəyyən məsələləri istədikləri kimi şəhər etmişlər. Odur ki, nikah məsələsində də bu proses öz təsirini göstərmişdir.

Sosializm dövründə Azərbaycanda islam dininin istiqamətləndirici funksiyasının zəifləməsi və dindarlar arasında şəriətin tələblərinə biganəliyin artması kəbinin vəziyyətinə də təsir göstərirdi. Dini kəbinin hüquqi qüvvəsinin olmaması və vətəndaşlıq kəbininin kəsildiyi haqqında şəhadətnamə təqdim olunduqdan sonra din xadimlərinin kəbini icra etməyə qeyri rəsmi qadir olması nikah məsələsində dinin roluna xeyli təsir etdi.

Odur ki, evlənən gənclər mollaya müraciət etməmişdən əvvəl VVAQ-da öz razılıqlarını bildirir və nigaha girirlər. Belə nigah ər-arvadin hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir. Qeyd olunduğu kimi, evlənən gənclərin əksəriyyəti dini kəbinə əhəmiyyət vermir, öz ailə həyatını qurmaq üçün mollaya müraciət etmirlər.

Bir məsələni də xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda XIX əsrde və XX əsrin əvvəllərində geniş yayılmış girvəlik məsəlesi də nikahagirməyə müəyyən təsir göstərirdi. Belə ki, «kiçik toy», «sünnət» mərasimi keçirilən kiçik yaşılı oğlan uşaqlarını bir nəfər şəxsin «kirvənin» qucağına qoyurdular. Mərasimi isə Abşeron kəndlərində həkimlər, Azərbaycanın kənd rayonlarında dəlləklər başa çatdırırlar. Kəndlərdə müəyyən ailələr isə həkimlərə müraciət edirlər.

Beləliklə, Azərbaycanda ailələrlə kirvəlik məsələsində başqa bir adət də üzə çıxır. Məlumdur ki, azərbaycanlılarda əmi qızı ilə evlənməyə icazə verilir. Belə olan şəraitdə kirvənin qızı bacı hesab edildiyindən onunla evlənmək qadağan olunurdu (159,140). Azərbaycanlılar arasında belə bir məsələ var: «Kirvə kirvənin damına çıxmaz ki, torpaq tökürlər». Deməli, adətə görə kirvə olan şəxslərin uşaqları arasında nikaha yol verilmirdi.

3.1.2. Qarışiq-milli nikahlar

Sovet hakimiyyəti illərində azərbaycanlıların ailə məişətində tamamile yeni bir adət yarandı. Əsas etibarilə şəhər yerlərində bu özünü qarışiq-milli nikahların yayılmasında daha aydın şəkildə bürüzə verir. 1989-cu ildə Azərbaycanda qeyd olunan nikahların 1131-i qarışiq-milli nikah olmuşdur (290).

Qarışiq milli-nikahlı ailələrə tək-tək hallarda Azərbaycanın kənd rayonlarında da təsadüf olunur.

Qeyri-müsəlman millətin qızları ilə evlənmə hallarında ağsaqqalların məsləhəti ilə qızlara molla yanında «kəlməyi şəhadət» dedirdirlər. Bununla qız dönüb «müsəlman» hesab edilirdi. Qeyd etmək olar ki, 90-cı illərin əvvələrinədək Rusyanın müxtəlif ərazilərində herbi xidmətini başa vurub evlərinə qayıdarkən, yaxud birgə təhsil və iş şəraitində qeyri millətlərdən olan qızlarla evlənənlərin ailələri də həmin qızları qəbul edirdilər. Qızlar da öz növbəsində müsəlmançılığı qəbul edir və ailəyə uyğunlaşırlar.

Abşeronun Bilgəh qəsəbəsində nikah qeydiyyatı prosesini öyrənərkən milli qarışiq nikahlara xeyli yer verilməsi faktına təsadüf olunur. Qarışiq nikahların tədqiqi zamanı müəyyən olunmuşdur ki, ailə cəmiyyətin kiçik tərkib hissəsi olmaqla bərabər, bu və ya digər etnosdan olan qarışiq ailələrə müraciət edir, xalqların etniki yaxınlaşmasını tənzimləyirdi.

Qarışiq nigahları yaradan ailələrin milli tərkibini tədqiq olunan dövrdə əsasən azərbaycanlıların ruslar, ermənilər, ləzgilər, və qismən digər xalqlarla olan nigahları təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1988-ci ildə SSRİ ərazisində yaşayıb, digər millətlərin nümayəndələri ilə evlənən azərbaycanlılar 11,5%, Azərbaycan ərazisində isə 2,8% təşkil edirdi (398, 69).

Göstərmək olar ki, azərbaycanlı qızların digər

millətlərin nümayəndələri ilə evlənmələrinə də rast gəlinir. Lakin, 80-ci illərin axırlarına qədər bu hadisəyə çox az təsadüf olunurdu.

Əlbəttə, qarışq milli nikahlı ailələr həmçinin etnoslararası qarşılıqlı amilləri və etniki qarışq ailə kolektivlərinin millətlərarası münasibətlərini də təyin edirlər (54, 29).

Qarışq-milli nikahlı ailələrdə ailə-məişətində yerli münasibətlər üstür mövqe tutur. Digər millətlərdən olan qadınlar kənd şəraitində Azərbaycan dilini, adət ənənələrini öyrənirlər.

Həmin tip ailələrdə uşaqlara verilən adların bir qismi digər xalqların və habelə Ümumavropa və Şərqi xalqlarının adlarını xatırladır.

Qarışq-milli nikahlar adətən, ərlə-arvaddan birinin keçmiş etnik məişətini pozur, dilin və mədəniyyətin qovuşması ilə nəticələnir. Milli qarışq nikahların etnik proseslərə təsiri ikinci nəsildə xüsusiylə güclü hiss olunur.

3.2. Toy mərasimi

Azərbaycanlılarda həm XIX əsrдə, həm də Sovetlər dövründə toy mərasimi nəinki iki ailənin, qohumlarının, hətta bütöv kəndin şənlik məclisi olmuşdur. Odur ki, «adətlərin bir neçə nəslin həyatı müddətində yaşamasının səbəbi onların uzun ömürlü olmasından və tez-tez təkrar edilməsindən ibarətdir» (252, 6).

Toy mərasiminin ayrı-ayrı mərhələlərinin tədqiqi xalqın mədəni irlisinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq işinə imkan yaradır (134, 159).

Toy şənliyinə qədər bir sıra adətlərin icrası vacib hesab edilir: «qız bəyənmə», «elçilik», «hə vermək», «bəlgə», yaxud /»nişan»/, «nişan qabağı qaytarma», «oğlan evində tədarük», «parça», «qız evinə paltar gətirilməsi; paltar kəsdi (paltar biçdi), cehizin oğlan evinə daşınması», «kəbin kəsilməsi», «qız evində xına yaxdı gecəsi», «qızın ata evindən köcməsi», «qızın oğlan evinə kətirilən günü»,

«oğlan toyu» və s. göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu adətlər həm Sovet dövründə, həm də ondan qabaqkı vaxtlarda icra edilmişdir.

3.2.1. Qız bəyənmə

Çöl etnografik materiallarından aydın olur ki, keçmişdə gənclər bulaq başında, müəyyən xalq bayramlarında, yayda yaylağa gedərkən yolda bir-birlərini görüb bəyənir, yaxud əslİ-nəcabətli ailələrlə qohum olmaq, qızın öz xarici körkəmini, evdarlığını nəzərə alaraq əsas rolu valideynlər oynayırdılar, XX əsrin 30-cu illərindən sonra birgə təhsil və iş şəraitində gənclər bir-birlərini bəyənir, məqsədlərini valideynlərinə bildirirdilər.

Tədqiq etdiyimiz dövrдə oğlunu evləndirmək istəyən valideynlər əvvəlcə ümumi razılığa gəlir, qız haqqında məlumat toplayır, sonra elçi getmək qərarına gəlirdilər. «Anasına bax qızını al» - atalar sözü də təsadüfən yaranmamışdır. «Azərbaycan toyu» adlı məqaləsində Elçin Aslanov yazar: «Vaxtilə kütləvi el bayramları, meydan tamaşaları, dini mərasimlər və atüstü yarışlarına, o cümlədən bulaq başına yiğişən ərgən qızlardan birini gözaltı edən oğlan, qızı mümkün vasitələrlə özünə cəlb etməyə çalışır. Digər tərəfdən isə, el-cba qaydasına görə, qızın əlində su qabı bulaqbaşına yollanması artıq onun «ərə getmək, gəlin olmaq» arzusunda olduğunu bir işarədi. Bir zamanlar isə oğlanın bəyəndiyi qızı alma atması və almanın qız tərəfindən yerdən qaldırılması da «razılıq işarəsi» tek qavrammışdı. Bəzi yerlərin adətincə, qız «nikaha razılığını» başındakı örپəyi oğlana verməklə bildirirdi (32).

Lakin toyqabağı qızın kimliyinin oğlanın valideynləri tərəfindən öyrənilməsi isə «bəyəniş», «qızbəyənmə», «qızxoşlama», «gözaltılama» və s. kimi adlandırılır. Quba rayonunda isə buna «nişanlı seçmə» deyirlər (88).

Keçmişdə olduğu kimi əvvəlcə qız evinə ana, xala, bibi gedir. Bu, «ağız bilmək», «ağız aramaq», «öyrənmək» adlanır.

Adətə görə elçiliyə adətən birinci dəfə 2-3 nəfər qadın gedir və onlar ailə haqqında söhbət açırlar.

Bir qayda olaraq razılığa gəlindikdə elçilərə şirin çay verilir. Bəzi rayonlarda elçilikdə iki rəng çay verilir. Belə ki, stəkanın ağızına qədər şirin çay tökür, sonra üstündən qaşıqda azca rəngli çay əlavə edirlər. Bu çayın mənası iki tayfanın qohum olması, qarışması simvoludur.

Əlbəttə, müəyyən bölgələrdə toyqabağı adətlərin icrasında məhəlli xarakteri, yəni spesifiklik də özünü göstərir. Lakin, ənənəvi olaraq birinci elçilikdə qadınlar (nənə, ana, bibi, bacı, xala və s.) iştirak edir, oğlan evi söz açır, məqsədini bildirir. İkinci elçilikdə «hə vermə» günü müəyyənləşdirilir «hə vermə» günü el ağsaqqalı baba, ata, digər qohumlar qız evinə gedir. «Hə vermə» mərasimində oğlanın ağsaqqalı, (ata, baba) qızın ağsaqqalının sağ əlini alıb üç dəfə təkrar soruşur. «Əziz balam filankəsi oğlum filankəsə verirsənmi? Hə, verirəm» cavabını hamı eşidə bilən səslə üç dəfə təkrar etdirir. Bu qız tərefin razılığının xalqa elan edilməsi üçündür.

3.2.2. Nişan

Kənd yerlərində «hə» vermədən bir neçə gün sonra «bəlgə», yaxud «nişan» mərasimi keçrilir. «Bəlgə» mərasimində qız evinə 6-10 nəfər adam gedir və qız üçün üzük, yaylıq, bir-iki dəst paltar aparırlar. İçərisinə oğlanın və qızın adları həkk olunmuş üzüyü oğlanın qardaşı (qardaşı olmadıqda yaxın qohumlarından bir nəfər gənc oğlan) qızın barmağına taxır və «sənə tale üzüyü bağışlayıram, məhəbbətli olun, oğullu-qızlı olun» deyir.

Adətən Azərbaycanın bütün bölgələrində «nişan» mərasimi qeyd olunur. Yəni oğlan təref qızı nişan aparırlar. Nişan keçiriləcək gün müəyyənləşdirilir, oğlan

evi qız evinə et, şirniyyat, digər, ərzaq məhsulları göndərir. Oğlan evi nişan apararkən qız evində qarşılanır və «Xoş gəldiniz. Allah xeyir versin, subaylarınız üçün olsun, əzizlərinizdən görəsiniz, mübarək olsun. Allah xeyirə calasın» sözleri ilə gələnləri otağa dəvət edirlər. Nişan günü qız üçün üzük, yaylıq, müxtəlif paltar aparılır. Adətə görə hədiyyələri məclisdəki qonaqlara göstərməyi xoşbəxt qadına həvalə edirlər ki, nişanlanan qız da gələcək ailə həyatında o qadın kimi xoşbəxt olsun. Nişanda «bəlgəyə» nisbətən çox (40-60) nəfər iştirak edir. Oğlan evi tərefindən gələnlər qız üçün müxtəlif hədiyyələr (paltarlıq, üzük və s.) qız evinə qonaq gedənlər üçün cürbəcür şirniyyat və gül gətirirlər.

Qız üçün aparılan nişan üzüyü qassız olmalıdır. Əvvəller keçmişdə olduğu kimi üzüyün dairəvi və ya dördkünc üst hissəsində ərab əlisbası ilə «nikah» sözü yazılırdı. 60-80-cı illərdə isə bir qayda olaraq üzüyin içərisinə oğlan və qızın adları qeyd olunurdu. Elçilik vaxtı aparılan şeylər ənənəvi olaraq «xatircəmlik» adlanır. Ona görə ki, elçilərin apardığı şeylərin qızın ailəsində qəbul olunması nikaha arxayıncılıq, xatircəmlik demək idi. Adətən «şirni» vaxtı təreflərdən iki kişi kəllə qəndi çəkicilə sindirir, bir parçasını noğul-nabatla oğlan evinə qaytarmaq üçün saxlayırırdı (129, 168).

«Bəlgə», yaxud «nişan» etməkdə ailələrin məqsədi bəzən qızın ali məktəbi oxuyub, qurtarmasını gözləmək, bəzən isə oğlan evi tərefin toy tədarükü etmək, qız evinin isə cehiz hazırlanması olur.

Dəvəçi və Siyəzən rayonlarının dağ kəndlərində 20-50-ci illərdə nişan «əlüstü» adlandırılırdı.

Nişandan sonra oğlanı qız evi qonaq çağırır, ona üzük bağışlayırlar. Bu adət «Oğlanın ayağını açdı» adlanır.

Oğlan evi bayramlarda qız üçün müxtəlif hədiyyələr gətirir, qızın adını anırlar. Nişanlı qızə xüsusi hörmətlə yanaşırlar. «Qız idim, soltan idim, nişanlandım xan oldum» atalar sözü xalq arasında təsadüfi yayılmamışdır. Qız

evinin ailəsi oğlanın ailə üzvləri və özü üçün müəyyən hədiyyələr və şirniyyat alıb, yaxın qohumları ilə bərabər oğlan evinə qonaq gedirlər. Qohumlar birgə şənlənirlər. Eldə bu adət «nişan qabağı qaytarmaq» adlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın müəyyən rayonlarında «kəmləşmə», «cəmləşmə», «razılıq» və ya «razılaşma»da başlığın miqdarı da müəyyən olunur. Məsələn, qərb bölgəsində, həmçinin Qubada, Salyanda və digər rayonlarda müxtəlif adlarla adlandırılır. Buna Qazax rayonunda «süd pulu», Tovuz və Qubada «yol pulu», yaxud «xərc» Salyanda «xərc-xəcalet» və s. deyirlər.

Toya hazırlıq dövründə oğlan evində toy, qız evində isə cehiz tədarükü görülür.

Azərbaycan bütün bölgələrində gəlin köçən qızə cehiz verilir. 20-50-ci illərdə ənənəvi olaraq verilən cehiz ev ləvazimatları: lampa, güzgü, yorğan, döşək, balış, xalça, palaz, qab-qacaq, qızın əl işləri olan tikmə, corab və s., sandıq, qamot, stol, həmçinin təsərrüfat xarakterli əşyalar – nəhrə, oxlov, duvaq, heybə və digərlərindən ibarət olurdu. Cehizdə qaynana-qaynata üçün kiçik döşək, başını çalmaq üçün yaylıq da olurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, 60-ci illərdən başlayaraq cehizin tərkibi də dəyişməyə başladı. Xüsusilə də 70-80-ci illərdə bir və ya iki dəst mebel də cehizə əlavə olundu. Şəki rayonunda əsasən gəlin üçün mebeli oğlan evi alır. Tovuz rayonunun Ağac qala kəndində qızın cehizini verərkən onun içərisinə bıçaq qoyurlar. Zənn edirlər ki, yeni evlənənlərin bəxtləri bıçaq kimi kəsərli olsun. Həmin ərəfədə oğlan evinin adamları qız evinə gəlir. Bu görüşdə toyda iştirak edəcək adamların sayına münasib ərzağın miqdarı, məsələn, 5 erkək, yaxud 100 kq ət, yağı, düyü, qənd, şirniyat və başqa şeylər, başlıq (pul), paltar kəsdi və həmçinin toy günü müəyyənləşdirilir. Xalq içərisində bu mərhələ «kəmləşmə» adlanır. Ənənəvi olaraq Azərbaycanın hər yerində toya bir neçə gün qalmış oğlan və qız üçün təyin edilmiş «vəkillərin» iştirakı ilə kəbin kəsilir.

3.2. Toy

Azerbaycanlılarda toy mərasimi müxtəlif bölgələrdə əhalinin etnik tərkibindən asılı olaraq müəyyən fərqli cəhətlər nəzərə alınmazsa, demək olar ki, eynidir. Aşağıda biz toy mərasiminin qısa səciyyəsini veririk, çünkü XIX əsrde və XX əsrin əvvəllərində toy mərasimi Azərbaycan etnoqrafiyasında araşdırılmışdı. Tədqiq etdiyimiz dövrde toy mərasimləri, demək olar, fərqlənirdi.

Qız evində «paltar kəsdi» olan gün qohumlar və dəvət olunmuş digər şəxslər oğlan evinə toplaşırlar. Onlar qız üçün alınmış hədiyyələri nəzərdən keçirir, qonaqların yeni gətirdikləri (məsələn, parça, üzük, yaylıq və s. hədiyyələr) səliqə ilə qırmızı lent bağlanmış çamodanlara yığılır, gül dəstələri bağlanılır, xonçalar bəzənilir. Bundan sonra oğlan evinin nümayəndələri qız evinə yola düşürlər.

Əgər qız həmin kənddəndirsə, oğlan evindən gələnlərə yalnız şirniyat və çay verilir, hamılıqla qız evinə gedirlər. Qız uzaqdandırırsa, şirniyatdan əlavə yemək də təşkil edilir. Qız evinə isə yaxın qohumlar və qonşular gedirlər.

Həmin gün qız evində (50-100) nəfər qadının iştirakı ilə «paltar kəsdi» mərasimi olur. Mağar qurulur və orada qız və qızın nənəsi, anası, bacı-qardaşı üçün alınmış hədiyyələr camaata göstərilir. «Paltar kəsdi» də oğlan və qız yengələri əsas simalar kimi iştirak edirlər. Qız yengəsi parçalardan birinin kənarından kəsir (həmin kəsik evdə saxlanılır). Oğlan yengəsi qız yengəsinə «qayçı kəsdi» əvəzi pul hədiyyə verir. Oğlanın yaxın qohumları həm oğlanın həm də qızın evinə nəmər salırlar. Oğlan evindən gəlmiş digər şəxslərdən pul alınır.

Qız evi aşpaza «qazanaçı» pulu da verir. Oğlanın atası, qohumları da aşpaza nəmər verirlər ki, bu da «qazan ağızı açdı» adlanır.

Paltar kəsdi mərasimində süfrədə şirniyyat, xörək, dolma, bozbaş, plov, dovğa, meyvə və s. qoyulur.

Kişilər üçün ayrıca mağar tikilir və ziyafət verilir.

«Paltar kəsdi» mərhələsi başa çatdıqdan sonra qızın cehizinin siyahısı tutulur və oğlan evinə göndərildir. Cehizlə bərabər qızın yengəsi iki nəfərlə oğlan evinə gedərək, bəylə-gelinin otağını bəzəyirlər.

Paltar kəsdikdən sonra oğlan evində «məsləhət toyu» adlı yiğincəq çağırılır. Burada toyu idarə edəcək adam «toybabası» (inqilabdan əvvəl «xan dağ» adlanırdı) seçilir. O, toyun gedişinə və idarə olunmasına nəzarət edir. Hazırkıq başa çatdıqdan sonra oğlan evində toy başlanır.

Mağar adlanan toyxananın yuğarı başında xanəndələr və məclisi idarə edən «masabəyi», giriş hissədə isə üstündə gül, konfet olan stol qoyulur. Toya gələnlər xeyir-duva edir və nəmər verirlər. Toyları əsasən xanəndə, bəzən isə aşıqlar idarə edir.

Toyda verilən yeməklər toy edən şəksin maddi imkanlarından asılıdır. Belə ki, konfet, çay, içki, mineral sular, göyərti-turşu, meyvə, bozbaş, dolma, plov, dovğa, sovurtma ət əlavə olunur.

Toyun birinci gününün axşamı qız evində «xına yaxdı» gecəsi məclisi təşkil edilir. Xına yaxdiya qızın rəfiqələri, yaxın qohumları və s. dəvət olunurlar. Oğlan evindən bir dəstə gənc oğlan və qız musiqiçilərlə birgə qız evinə gəlir, qızla bərabər çalır, oynayır, şənlənirlər. Oğlanın ən yaxın qohumları cavanlar barmaqlarına xına yaxır, nəmər verirlər. Qız evi «xına yaxdı»da məclis iştirakçılarına ziyafət verirlər. «Xınayaxdı toyu» adlanan məclisə Şəkidə - «qız qonaqlığı», Tovuzda - «qız kəsdi», Masallı və Lənkəranda «qızbaşı», Qubada «xınayaxdı», Abşeronda «xınananə», digər yerlərdə də «xınayaxdı» və ya «qız məclisi», «qız yiğnağı» və s. deyilir. Toyun 2-ci günü məclisdəkilər kənar yerlərdən dəvət olunmuş qohumtanışlardan ibarət olur. Toy davam edir və günortaya yaxın oğlan evinin adamları və musiqiçilərin bir hissəsi (əksər hallarda gəlin getirilən günü zurnaçılar dəstəsi dəvət olunur), gəlini getirmək üçün hazırlanırlar. Oğlanın atası, yaxud dayısı gəlin getiriləcək maşında qabaqda oturur.

Xanəndə və musiqiçilərin digər hissəsi toyu idarə edir. Qonaqları evin böyük oğlu, əmi, dayı və b. qarşılıyırlar.

Bəzədilmiş maşınlar qız evinə yetişir. Qızın yaxın qohum və qonşuları gələnləri qarşılıyır. Oğlan evindən gələnlər növbə ilə rəqs edirlər. Oğlan yengəsi bir dəstə adamlı qız olan otağa gedir, qapılar bağlı olduğu üçün qız yengəsinə o, müəyyən məbləğdə pul verir. Bu adət «qapı basdı» adlanır. Qızın yengəsi və qızın sağdış və soldışı gəlini bəzəyirlər. Oğlan yengəsi «baş bezəyi» üçün müəyyən qədər pul verir. Qızın valideynləri və qohumları onunla görüşür, xeyir-dua verirlər. Oğlanın qardaşı qızın belini bağlayır və sağ əlinə, qızın qardaşı isə sol əlinə pul bağlayırlar.

«Belbağlama» mərasimi əslində gəlinin ərinə etibarlı, sədaqətli, arxa və dayaq, bir-birlərinə əbədi bağlanmaq arzusunun rəmziidir.

Musiqiçilər gəlin olan otağa keçir, «vağzalı» sədaları altında yengələrin müşayəti ilə qız evden çıxarılır. Yengələrin biri əlində güzgü, digəri isə şam, yaxud lampa (çırraq) tutur. Xalq içərisində gəlinin yanında şam yandırmaqla gəlinin şər qüvvələrin bəlasından mühafizə olunacağını deyirlər. Elə güzgü də, demək olar ki, eyni məqsədə xidmət edir. İnam vardır ki, güzgü sanki gəlinin öz əksi deyil, ruhudur, həmin ruh da gəlini fəna qüvvələrdən qoruyur.

Gəlini maşına aparanda oğlan evinin adamları aşağıdakı bayatıları oxuyurlar:

Aparmağa gəlmışik
Şal almağa gəlmışik,
Oğlanın adamıq
Aparmağa gəlmışik.

Bu gün bağa gəlmışik,
Qöncə gülü dərmışik,
Sizdə bir qız görmüşük
Aparrnağa gəlmışik.

-deyərək «Vağzalı»nın musiqi sədaları altında gəlini avtomasına mindirirlər. Gəlini apararkən çırraq, yainki şam gərək düz oğlan evinəcən yana. Gəlin köçü gethakətdə bəy evinin adamları belə bir saçma söyləyir:

Sandıq üstə gücü var,
Güçünün min ucu var.
Gəlini biz apardıq,
Bizdə bəylər gücü var. (270, 60)

Azərbaycanın hər yerində gənclər gəlin aparılan avtomasının qabağını kəsir, nəmər istəyirlər. Buna «yolkəsdi» deyilərdi. Oğlanın atası onlara nəmər verir. Oğlan evinin adamları qız evindən nə isə götürməyə çalışırlar, lakin maşınlar yola düzələndə həmin əşyaları göstərirler. «Bu, qızın cehizinin həmişəlik, bir daha geri qayıtmaması üçün edildirdi. Guya cehizlər razılıqla verilməyib, onu ev sahibindən xəbərsiz aparıblar, o bir daha bu evə qayıtmayacaqdır.» Oğlan evinə çatıldıqda «Evimizə gəlin gəlir» mahnısı çalınır. Yengələr gəlini maşından düşürürler. Bundan sonra qayınata onun ayağı altında qurban kəsir və qurbanın qanından gəlinin ayağına sürtür. Gəlin qurbanlıq heyvanının başı ilə bədənin arasından keçir. «Tərəkəmə», «Uzun dərə», «Yallı» və s. rəqsliyərdən sonra elin adəti üzrə gəlinin ayağının altına boşqab qoyurlar. Gəlin boşqabı ayağı ilə sindirir. Camaatin gözü qarşısında icra olunan bu ayində gəlin demək istəyir ki, «əgər bu ocağa, ərimə vəfasızlıq etsəm, onda ayağımın altındaki qab kimi parçalanıñ».

Gəlin oğlanın həyətinə girdikdə başına şirniyyat səpilməsi adəti də geniş yayılıb. Bunun rəmzi mənası gəlinin dili şirin, ayağı isə ruzili olsun, deməkdir. Adətə görə qız gəlin gedəndə gətirdiyi güzgü təmizlik, bakirəlik, paklıq, ucalıq, sədaqət, ismət rəmzi daşıyır. Gəlin ata evində çıxanda başı üzərindən un, buğda və düyü atırlar. Onun toy xonçasına şirin çörək, qatlama və s. qoyurlar ki, özü ilə ər evinə bərəkət aparsın, xalq içərisində deyildiyi kimi, ayağı düşərli olsun.

Gəlinin başına bir tikə çörək qoyurlar. Bunun mənası budur ki, o, halal ata çörəyi yeyib, təmiz ana südü əmib. Toy xonçasına çörəklə bərabər bal da qoyurlar və bəy

evinin qapısında həmin çörəkdən bir tikə kəsib bala batırır və qızı uzadırlar. Bunun mənası da budur ki, dilin şirin olsun.

Gəlin oğlan evinə gətirildikdən sonra qızlar və cavan qadınlar onun dövrəsinə yiğisir, çalıb oynayır, üstünə noğul səpirlər. Ərlik qızlar şirniləri yerdən yiğir. Bu adətin mənası var: kim həmin şirnidən yesə, onun da tezliklə xeyir işi olar.

Gəlin bəy evinə daxil olanda ayağı altında qab sindirirlər. Bu adətin rəmzi mənası belədir ki, təki sinan qab-qacaq, şüşə olsun, əsas odur ki, ürək sınmassisin. Əgər gəlin, bu ocağa xəyanət etsən, ürəkləri sindirsən, səni bu qab kimi sıñasan.

Gəlin gətirən musiqiçilər xeyir-dualarını verərək, toy mağarına keçirlər. Gəlini otağa gətirirlər. Gəlin oğlan evinə girdikdə oturmur, oğlanın valideynləri ona nə isə (üzük, dövlət üçün heyvan və ya pul) bağışlayır. Gəlin oturduqdan sonra qucağına oğlan uşağı oturdurlar ki, birinci uşağı oğlan olsun. Gəlinin anasının bişirdiyi şirniyyatdan oğlan evinə də pay gətirilir. Qız yengəsi toyda iştirak edən bütün musiqiçilərə və aşpzadılara nəmər (cib yaylığı corab) və s. verir, gəlinin otağında qapının dalına mismar çalır ki, guya evdə bənd alıb, mismar kimi həmişəlik qalsın, ev-eşik sahibi olsun.

Gəlin gətirildikdən sonra oğlan evində toy davam edir. Toyu idarə edən, sözü məclisin müğənnisinə verir. Müğənni «Dodağına gülüş qonub..», «Sudan gələn sərməli qız» və s. mahnıları oxuyur, «Heyvagülü», «Süleymanı», «Qazağı» oyun havaları və digər rəqslər çalınır, cavanlar oynayırlar. Sonra bəyin tərif mərasimi başlanır. Bəy üçün üstü şirniyyatla dolu xonça və gözəllik rəmzi olan güllərlə bezədilmiş qırmızı örtüklü stol qoyulur. Sonra musiqiçilərdən iki nəfəri ayrırlaraq bəyin sağdış və soldışı birlikdə qonşu otaqların birindən oynaya-oynaya bəyi toy məclisinə gətirirlər. Onlar öz stollarında əyləşidikdən sonra bəy tərifinə başlanılır:

Gəldin çıxdın sən də bəylik taxtına
Gözəl bəyim, toyun mübarək olsun
Məqsədinə sənə də bu gün yetişdin
Görüm, ay bəy, toyun mübarək olsun

Xonçana düzülüb noğulnan, badam,
Toyunu eylərəm, ürkədən şadam,
Sağ olsun məclisə toplaşan adam
Görüm, ay bəy, toyun mübarək olsun

Bəyin ailəsi, qohumlar hər biri öz növbəsində
xanəndəyə nəmər verirlər.

Mən qurbanam qamətinə-boyuna
Bir əl çalın bəylər girsin oyuna,
Bir gün də gələk sağdış, soldış toyuna.
Görüm a bəy toyun mübarək olsun.

Mügənni: - «Toya çağrılan ellər oynasın», və el
ağsaqqalları «bəy öz toyunda oynayanda bolluq olar»
deyirlər və bəyin cynamasını təklif edirlər. Bəylə yanaşı,
dost-tanışlar, gənclər rəqs edirlər.

Yuxarıda deyildiyi kimi, Azərbaycanda toy mərasimi
ümumi süjetə malikdir. Lakin müxtəlif bölgələrdə toy
şənliyinin yerli spesifik cəhətləri də vardır. Bəzi
bölgələrin timsalında bu cəhətlərə nəzər salaq. Məsələn,
Qazax rayonunda toy günü oğlanın qardaşlığı, qızın da
bacılığı şax bəzəyirlər. Şaxın birini oğlan evinə, digərini
isə qız evinə gətirirlər və əvəzində nəmər alırlar (Nəmərin
miqdarı qeyri müəyyən olur). Şaxda meyvə, şirniyyat və
bir dəst parça olurdu. O biri şax da qızla bərabər oğlan
evinə gətirilirdi. Bu adət «şax qaldırma» adlanır.

Toy gününün səhəri qız üçün quymaq çalınır, yenə
qohumlar, qonşular toplaşır və «duvaq aşı» hazırlayırlar, «üz
ağlığı»nı qeyd edirlər.

Azərbaycanın hər yerində gəlin üç gün bayira çıxmır.

Üç gündən sonra qız yengəsi, gəlinin bacıları, bir neçə
yaxın qohumları (anası getmir) şirniyyat, müxtəlif
xörəklər, meyvələr, hədiyyələrlə oğlan evinə gəlirlər. Bu
isə «üç günlük» adlanır.

Toydan yeddi gün sonra qız evi müəyyən bir hədiyyə
və xonçalara şirniyyatla qızı görməyə gedirlər. «Böyük
görmə» adlanan bu məclisdə qızın anası, atası, qardaşları
və qohumları iştirak edirlər. Yemək süfrəsi açılır, qadınlar
ayrı otaqda, ya da kişilərlə bir məclisdə otururlar. Hami
qızla görüşür. Toydan qırx gün sonra oğlan evinin ailəsi ilə
bərabər qızı ata evinə qonaq çağırırlar. Qız «atamalı»
olaraq inek və ya digər qiymətli hədiyyə bağışlayırlar. Bu
adət «ayaq açdı» adı ilə məlumdur.

Azərbaycanda toy mərasimi ümumi xarakter daşıyır.
Lakin ayrı-ayrı bölgələrdə rəngarənglik diqqəti cəlb edir:

Balakən rayonunda elçilik vaxtı alınan razılığa «axır
söz» deyilir. Bu rayonda oğlan toyu və qız toyu ayrı-
ayrılıqda olsada oğlanın toy məclisində bəy və gəlin bir
süfrədə otururlar. Ümumiyyətlə, məclisdə hami bir oturur.
Məclisi tamada (məclisin tam atası) idarə edir. Orada bəy
tərifi olmur.

Bərdə rayonunda toy günü ev sahibləri mağarda bəyin
qarşısında oynamayaqla toyu açıq elan edirlər. Sonra gəlini
gətirməyə gedirlər. Orada belə bir adət də var: Oğlan
evində gəlini otağa çıxaranda pilləkənin bütün pillələrində
boşqab qoyurlar və gəlin bu boşqabları ayağı ilə sindirib,
qalxmalıdır.

Toyun axırında bəyin dostları «papaq-papaq» oyunu
oynayırlar. Oyun belədir: - Bəy ortada oynayanda başına
papaq qoyulur. Papağı kim birinci götürsə, o birinci
evlənməlidir. Sonra papaq yenə də bəyin başına qoyulur və
bu təkrar olunur. Bəy oturduqdan sonra papağı birinci
götürən öz başına qoyur, sonra oyunda qalib gələnlər
arasında mübarizə gedir. Oyunda bəyin 10-15 nəfər
dostları iştirak edir.

Qazax rayonunun Şixli kəndində bir maraqlı toy adəti

vardır: toy başlandıqda oğlan evi də kənd camaatı ilə birgə gəlir. Bəyi maşından düşürmək üçün qızın anası və ya yengəsi nəmər verir. Oğlan evindəki adamların qız evindəki toya gəlmələri «Qız oynatma», «Yengə aparma» adlanır. Yemək yeyiləndən sonra oğlan evi geri qayıdır. Ancaq oğlan yengəsi qız evində qalır. Axşam gəlin köçən qızın bacılığı onu şax qaldırmaq üçün öz evinə aparır və ona bacılıq süfrəsi açır. Orada gəlinin əllərinə xına qoyulur. Oğlan evi gecə düşən kimi qızın bacılığı evinə şaxı gətirməyə gedirlər. Şaxın başına güzgü və qızardılmış bütöv toyuq bərkidirlər. Şaxın kənarları şirniyyatla bəzədirilir.

Axşam qız evində toy şənliyi başlayır. Oğlan evi qızı oynadır. Şaxın qabağında «lopa» gedir. Toy qurtarandan sonra qızı bacılığı evinə aparırlar və bir gecə o, bacılığı evində qalır. Səhəri oğlan evində toy başlayır. Günorta vaxtı gəlini gətirməyə gedirlər. Gəlini qız evində bəzəyirlər. Oğlan yengəsi xonça açır, qızın etrafında duranlara şirniyyat paylayır. Qızın anası oğlan yengəsinə sənməyan bir əşya verir. Qız yengəsi xına olan qabı əldə oynadır. Bəy və yoldaşları əlini xinaya batırırlar və nəmər verirlər. Qızın qardaşı qızın belini bağlayır və ona bəxşis verir. Qız gəlin köçərkən anası onun dalınca baxmamalıdır. Oğlan evində gəlin otağının künclərinə mix (mismar) çalınır. Bu adətin rəmzi mənası odur ki, gəlin bu evdə bu mix kimi həmişəlik qalsın. Evə mismar çalmış ağbirçək qadın bir qabda kül və yağı qarışdırıb ortaya qoyur. Gəlinin əlinə şış verirlər və onu üç dəfə həmin qabın başına fırladırlar. Bununla gəlinə bildirirlər ki, «bu ocaqla qaynaqarış». Axşam vaxtı gəlinin ayağının altında kəsilən qoyun bişirilir. Gəlinin gətirdiyi şərbət cavan qız və oğlanlara paylanır. Axşam «Oğlan şaxı « və yaxud «bəy şaxı»» gedir. Şaxı ona qardaşlığı düzəldir. Şax qapıya gələndə qızı qarşısına çıxardır və oynadırlar.

Qubadlı rayonunda ənənəvi olaraq xalq arasında «peyğəmbəri toy» mövcuddur. Toy niyyəti etibarı ilə çox

sadə olur. Toyu «toy başı» edir və başqalarından fərqdənəmək üçün onun qoluna qırmızı bağlayırlar. Toylarda qadınlar əllerində dəsmallar oynayırlar. Yallı çalınanda bir cavan oğlan əlində çubuq meydana girirdi. Onun cibində müxtəlif əşyalar dəsmal, kibrít, üzük, bıçaq olur. Onun arxasında isə kəndin oğlanlarından 10-12 nəfəri durur və sonra da yallı gedirlər. Bu zaman başçı cibindəki əşyalardan birini çıxarır, kimdə bu əşyalardan yoxdursa, onu çubuqla vurur.

Qəbələ rayonunda qiza verilən cehizdə nazbalış, (döryastığı) da olur. Həmin nazbalışlar qaynana, qaynata üçün nəzərdə tutulur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Lerik rayonunda da qız üçün cehiz kimi nazbalış da verilir.

Qəbələ rayonunda toy şənliyi iki gün davam edir. İlk toy qız evində olur və bu toy «Xına toyu» adlanır. Bu toyda ancaq qızlar və gəlinlər iştirak edirlər. Toyun sonunda ələ xına yaxma mərasimi olur.

İkinci toy oğlan evində olur. Toyun qızğın çağında gəlini gətirməyə gedirlər. Onlar üçün qız evində süfrə açılır. Oğlan evi yeyib-içib qurtarandan sonra qab-qacağı sumkaya yiğib ararıllar.

Maraqlıdır ki, burada gəlini aparanda bir tərəfindən yengəsi, digər qolundan qardaşı tutur. Başqa rayonlarda belə adət yoxdur. Qız evindən maşın çıxanda «qapı tutma» olur. Bu mərasimlərin heç birində bəy iştirak etmir.

Oğlan evində gəlini əvvəlcə «biş-düş» evinə düşürürler. Qapıdan girəndən sonra gəlin bir qab su dağıdır və bir boşqab sindirir, sonra da un olan boşqabın və şışın üstündən keçir. Gəlinin başında qıflı bağlanır və 40 gündən sonra açılır. Gəlin evə girir və yengəsi ilə ayaq üstə durur. Yengənin yerində oğlan evindən bir adam (adətən bir qadın) oturur və xərac almadan ordan durmur. Xərac alındıqdan sonra yeri yengəyə verir. Sonra oğlanın atası gelir və gəlinə bəxşis vəd edərək oturmağa icazə verir. Burada maraqlı bir adət də vardır. Gəlin evdə olduğu zaman

yengənin ayaqqabları oğurlanılır və xərac aldıqdan sonra qaytarılır. Toyun sonunda bəy sağdış, soldışı ilə məclisə gətirilir və təriflənilir.

Toyun axırında bəyə bəxşis verilir və qabağına xonça qoyulur, boynuna moğ (qırmızı parça) salınır. Sonra xonça alınıb camaata paylanılır və bununla da toy bitir.

Quba rayonunda ənənəvi olaraq toydan əvvəl qız evi bütün qohum-qardaşı halvaya qonaq çağırırlar. Məclisə gələnlər gəlin üçün cehizlik getirirlər.

Bəyin paltarları qız evinə getiriləndən sonra bəyin qohumlarından biri onu qonaq edir - yeni bəyi otuzdurur. Bəzən bəyin anası bəy məclisi düzəldib, «bəyi otuzdurur». Səhər tezdən bəy yuxudan durmamış qız evi bir qrafın şərbəti yollayır, bəy evinə. Bəy bir stekan şərbət içib, getirənə «beh» verir, sonra bəyin dostları, hərəsi bir stekan şərbət içir deyirlər ki, subayların hamısına toy qismət olsun (48, 40).

İki-üç metr hündürlüyündə düz cavav ağaç kəsir, budağın başına qızardılmış xoruz keçirirlər. Boğazından, qənədlərindən kişmişdən boyunbağı asırlar. Şaxı bişirilmiş və rənglənmiş yumurta, konfet peçəniye ilə bəzəyirlər. Bəyin anası bəyin sağdış-soldışının də ciyinə xələt atır. Musiqi sədaları altında bəyi hamamdan birbaşa geniş çəmənliyə getirirlər. Bundan sonra bəyin anası xələtləri və xonçanı bəyin qabağına qoyur. Qaynana isə paltarların üstüne «mücrü» qoyur. Mücrünü sağdış əline alır. Qohumlar bəyə xələt, müxtəlif hədiyyələr təqdim edirlər. Bəyin atası gəlir, toyda zəhmət çəkənlərin hamısına xələt verir.

Qaynana gəlinin otağına hələ gəlin gəlməmiş xonça aparıb qoyur. Musiqi sədaları altında bəyi otağına getirirlər. Sonra gəlini getirməyə gedirlər. Qapını kəsənə, gəlinin əlinə xına yaxana, onu bəzeyənə gəlini aparmağa gəlmış qaynataya pul verir. Qaynata evdən apardığı qətifə ilə gəlinin belini bağlayır və 3 dəfə deyir: sözümə baxacaqsan?, nəvəm olacaq, evimin çıraqını

yandıracaqsan? Qohumları gelin ilə görüşürler. Ata-ana zəhmətini ona halal edir. Gəlinin hər qoluna iki təndir çörəyi qoyurlar, bir çörəyin üstündə halva qaynataya verirlər. Qaynata çörəyi gəlinin başında bölbüb, halva ilə əvvəl özü yeyir, qalanını isə özü ilə gələnlərə verir. Gəlin Quranın altından keçirilir. Bir qolundan atası, o biri qolundan qaynatası tutur. Cehizini də camaata göstərib, oğlan evinə getirirlər.

Adətə görə oğlan evində gəlin otağına gələndən əvvəl heç kim girə bilməz. Maraqlıdır ki, toy gecəsindən sonra oğlan üç gün sağdış-soldış gildə gecələyir.

Şəki rayonunda oğlan evindən «möhr» və ya «mehr pulu» adlanan xərc alınır (187, 104-105).

Toydan əvvəl «bəy başı» mərasimi keçirilir. Bəy başında bəyin badyasını oğurlayıb, (badya oğurlama) və bəydən pul alırlar. «Bu mərasimdə bəyi tərifləyirlər. Toy günü badya ilə güzgü bir yerdə olmalıdır. Badyanı qız'a verib pul alırlar.

Gəlini evə getirəndə qoyun kəsılır, boşqab sindirilir və sonra da sinidə bir qab su və balta getirirlər. Gəlin üç dəfə sağ əli ilə baltanı basır, su qabını üç dəfə götürüb-qoyur.

Orada belə bir adət də var: çörəyə bal yaxır, gəlinin başının üstündə kəsirlər. İştirakçılar o çörəkdən yeyirlər və baldan otağın tavanına da yaxırlar. Yaxılmış balı toydan 10-15 gün sonra gəlin silib-təmizləməlidir.

İsmayıllı rayonunda oğlan toy günü evdən çıxb gedir, kim tez oğlanı taparsa, ona hədiyyə verirlər.

Zaqatala rayonunda toy başlamazdan əvvəl evin adamlarına növbə ilə saqlıqlar deyilir. Birinci ata-ananın saqlığı, ikinci qardaş-bacı saqlığı, üçüncü əmilər, bibilər, xalalar, dayilar və s. saqlığı adlanır. Hər dəfə saqlıq çəkildikcə adları çəkilən adamlar çıxb oynayırlar. Bu rayonda toylarda güleşmək, at çapmaq, daş atmaq, sini kəsmək, papaq oğurlamaq kimi adətlər geniş yayılmışdır.

Zaqatalada da qız evində bəy üçün müasir toylarda oğlanla qız toy stolunda birgə otururlar. Qız toyu və oğlan

toyu olur. Xına yaxdı mərasimi yoxdur. Toydan sonra gəlin samovar qaynadır. Oğlanın əmisi, dayısı, yaxın qohumları bildirir ki, biz gəlin verən çayı içmək istəyirik. Toydan sonra «Yeznə qonaq çağırma» adetinə əsasən qız tərəfin qohumlarından kim istəsə oğlanı qonaq çağırırlar.

Zaqataladada şax bəzəyirlər. Bəzədilmiş şaxı oğlan evinə gətirirlər. Oğlan evində şaxın yanına şirniyyat qoyurlar.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın bir sıra bölgələrində evlənənlər üçün şaxbəzətmə adəti vardır.

Azərbaycan xalq bayatlarında bu adət öz ifadəsini tapmışdır:

Camda iynə gah gedir,
Gah əylənir, gah gedir.
Toy gecəsi oğlanın
Otağına şax gedir (22, 143).

Toyda olan kişilər bəyə pul verirlər. Bir nəfər əlində ağac ilə bəyi müdafiə edir.

Toyun axırıcı mərhələsində əl-ayaqda işləyənlər yemək üçün gəlin aşı bişirirlər. «Üzə çıxdı» da xonça bəzənir və qohumlar yiğışır. Onlar üçün «üz aşı» bişirilir. Əvvəl qaynana gəlinin üzündəki örtüyü götürür, hədiyyə verir, sonra qayınata və qohumlar da gəlinə düşəlgə (pul) verirlər.

Toydan üç gün sonra «çay süzdü» mərasimi keçirilir. Gəlin yiğışanlara çay verir, əvəzində isə ona bəxşış bağışlayırlar.

Qax rayonunun Kötüklü kəndində adətə görə gəlini bulağa suya aparmaq xüsusi bir mərasimdir. Gəlini üzü duvaqlı, qaval çalıb oxuya-oxuya birgə aparırlar. Sudan qayıdır gələndə isə gəlin yol boyu rast gələn adamlara su paylayır, beləcə oğlan evindən gəlini bulaq başına gətirirdilər.

İsmayıllı rayonunda qız toyu «xına» adlanır. Oğlan

toyunun sonunda bəyi məclisə gətirib, bir neçə dəfə mağarda dövrə vurdurur, stolda onun üçün nəzərdə tutulmuş yerde oturdurlar, sonra bəyin tərifi başlanır.

Adətə görə oğlan evlənəndən sonra, atası ilə xüsusi görüşür, ondan xeyir-dua alır.

Gədəbəy rayonunda toy günü oğlan evindən gəlin gətirmək üçün həyatə gələn maşın «torpaq basma» haqqı, qızın anasına isə «süd haqqı» verirlər.

Laçın rayonunda oğlan evi toy xərcini danışmaq üçün qız evinə gedirlər. Bu «yol kəsdi» adlanır. Məsələn, «yol kəsdi»də danışırlar, bir mal, 2 xırda heyvan, 1 tay un, 1 paçka yağ, 1 kisə düyü, kişmiş, sarıkök və s. Soğanı isə istəmir, deyirlər acılıqdır. Hətta meyvə, şirniyyat, turşu mineral suları da oğlan evi gətirir.

Laçın rayonunun Minkənd kəndində toyu olan qız üçün hil, aypara və başqa bəzəklər aparırlar. Bu rayonda «Bəlgə» etmirlər. «Ad eləmək» mərasimindən sonra nişan edirlər. Nişan xərcini oğlan evi çəkir. Qız evinə təxminən 10 kq yağ, düyü, 1 heyvan, konfet, şirin çörək, tort gətirirlər.

Maraqlıdır ki, gəlin gətirməyə gedərkən «sac arası» adlı çörək bişirir, siniyə qoyulur, sonra sinini başlarına qoyaraq, bir heyvan da götürüb qız evinə aparırlar. «Sac arası»ni bişirərkən yağ, süd, şeker, un yoğrulur, məcmayıların altına yağ sürtülür və içi ilə bir yayılır, yenidən yağ tökülr, sacın içində üstündən də sac qoyulur. Tonqalı qalayırlar. Köz olandan sonra (saci közün üstünə qoyur üstünə də külli köz tökürlər).

Laçında «duvaq açdı» (üç günlük) mərasimində gəlinin anası, xalası, bacısı gelir. Özləri ilə berabər yemək və qızə yadigar bir şey getirirlər. Bibiləri, xalaları da gəlinə pay verirlər. «Gərdəkdən çıxartma» da gəlinin qaynatası ona boygörüncəyi bir inək balası verir. Əgər sonralar gəlin açıq edib gedərsə, qaynatanın payını da özü ilə aparır. «Gərdəkdən çıxarma»da bir oğlan uşağı gəlinin başındakı yaylığı götürür, qaçıır. Mənası odur ki, gəlin evə qaynayıb-

qarışın. Yaşlı qadın məlumatçılarımızın dediklərinə görə toydan sonra ər evində gəlin əgər ilk dəfə su ilə işe başlasa, qaynana ilə yaxşı dolanar, süpürge ilə işe başlasa, onda qanı-qaraçılıq olar. Laçında qızın «paltar biçdi» mərasimində «qazan ağızı açdı», gəlini gətirərkən yolunu kəsənlərə oğlan evində də, qız evində də xərcləri qardaşlıq çəkir. Qardaşlıq həm də gəlin üçün bir dəst paltar, qızıl üzük və s. hədiyyə alır.

Bu rayonda qızı bəyənəndən sonra başının üstündə üzərliklə pambığı birlikdə yandırırlar və:

Üzərliyim çartdasın,

Yaman gözlər partlaşın.

deyə-deyə üzərliyin külünü gəlinin əlinə yaxır, qucağına oğlan uşağını qoyur, qabağında çıraq tuturlar.

Adətə görə Minkənd (Çurman) kəndində gəlini at ilə gətirirdilər. Lakin əvvəlcə yeddi qohumun qapısına aparıb xələt alırdılar. Gəlinin başına qoz, fındıq, çörək, tökər, əlinə pul, çörək bağlayırlar. Oğlan evində gəlinin əllərini oğlan açır. Oğlan evində gəlinin qucağına oğlan uşağı qoyur, xələti qardaşlıqdan alırlar.

Yengə toy günü özü ilə bərabər bir çamadan gətirir. Orada bəyə, qardaşlığa (sağdış-soldışə) xalat, corab, dəsmal olur. Zabux kəndində yengənin gətirdiyi xonçadakı şeylərdən toydakılara paylayırlar. Pul yiğirlər.

Azərbaycanın Laçın, Ağcabədi və bir sıra başqa rayonlarında toy mərasimi zamanı «Gərdək qaçırməq» oyunu keçirilir. Belə ki, toy günü cavan və yaşlı adamlar at belində qız evinə gəlirlər. Qız evinin nümayəndəsi gərdəyi mümkün qədər öz qohum və tanışlarına verməyə çalışırlar ki, oğlan evindən xələt alsın. Oyunçu gərdəyi əlində yuxarı qaldıraraq at üstündə qız evindən oğlan evinə tərəf çapır. Digər oyuncular da atlarını çaparaq gərdəyi alıb oğlan evinə birinci çatmaq uğrunda mübarizə aparırlar (197, 59-60).

Lənkəranda elçiliyə kişilər ağsaqqallarla gəlirlər. Əgər böyükler qızı verməyə razıdlılsara, «süfrə gətirin, çay

süzün» deyirlər. Süfrə gəlməsə, qızı vermirlər. Süfrə gələn kimi oğlan evi qəndi çaya salır və deyirlər: «Allah mübarək eləsin». «Həri» isə «süfrə salmaq» adlanır.

Lənkəranda oğlan toyunda ənənəvi olaraq aşıqlar çalırlar, qara zurna sədaları ilə gəlini alqışlaya-alqışlaya gətirirlər.

Toyqabağı qızlar yiğisir, əllərində qaval çalır və mahnı oxuyurlar:

Sandıq üstə aş qoydum
Üstünə də daş qoydum,
Burdan keçən oğlanın
Adını qardaş qoydum.

Qardaş-qardaş üç qardaş
Min atını sür qardaş,
Sənin bacın evidir
Atı sazla düş qardaş.

Qardaş adı Həsəndir,
Qılıncla gaş kəsəndir
Düşmənə bel bağlama,
Düşmən zəncir kəsəndir.

Lənkəran yollarında,
Biteydim kollarında
Qızıl saat olaydım,
Qardaşım qollarında.

Qız gəlin göçəndə atası onu Quranın altından keçirir, deyir ki, bu gündən atan, anan qaynanan, qaynatandır.

Orada gəlin üzə çıxanda kişi qonaqları dəvət edirlər. Gəlin yaşmaqlı kişilərin əlinə su tökür, sabah üzə çıxır. Həmin gün kim gəlməyibsə, gəlin onun üzünə görünməyəcək. Gerek həmin şəxs gəlinə xələt verə, sonra gəlin gözə görünə bilər.

Lənkəranda gəlinin bir uşağı olandan sonra evi qonaq çağırır. Gəlin qaynana, qaynata, qayın yanında qucağına uşaq götürməz, paltar sərməz.

Naxçıvan MR-nın Şərur rayonunda adətən toy edərkən musiqiçilər əvvəlcə toy sahibinin xahişi ilə ili tamam olmayan yası olan evlərə gedir, orada çalır, sonra toy evinə gedirlər.

Naxçıvan toylarında «cəngi» çalınır, məhlə-məhlə ilə güləşir, uduzandan sonra bir yerde oynayırlar. Toyda «Qayışa girmə», «Dirə döymə» oyunları xüsusi yer tutur.

«Papaq gətirmə» adətinə görə bir nəfər qız evindən nə isə gətirib oğlana verib, hədiyyə alır.

Şərur rayonunda toylarda qohum qadınlar xonça gətirirlər. Oğlan evində bəyi oynadırlar. Bəy üçün də xonça gətirilir. Bəyi oynatmağa az qalmış bəyi kim isə oğurlayır. Bəyin sağıdış-soldışından nəmər alıb, bəyi qaytarırlar.

Orada maraqlı bir adət də var. Toydan sonra bəy toyuq almağa gedir. Nəmərini verib, toyuğunu alır. Həmin toyuğunu sağıdış-soldış ilə birlikdə yeyib-içirlər. Toyun birinci günü nə qız evinə, nə də oğlan evində heç kim yatmamalıdır. Əgər yatarsa onu yatdığı yerde döşəyə tikirlər. Toyun ikinci günü toy davam edir. Toyda yeni şəxslər iştirak edirlər. Qız evinə xonça və gəlinin paltarları aparılır. Axşama yaxın maşınlar bəzənir, gəlini gətirməyə gedirlər.

Qızı ata evindən oğlanının atası, atası yoxdursa, böyük qardaşı çıxarır. Bir oğlan uşağı qapını bağlayır, sonra qapını açır.

Bəy sağıdış, soldışı ilə hündür bir yerə çıxır və oradan gəlinə tərəf alma atır. Adətən hemin alma dilimlənmiş olur. Qaynata papağı ilə gəlini qoruyur ki, alma başına dəyməsin. Bəy etrafda kılara isə şirinlik tullayırlar.

Bu rayonda yalnız toyun səhəri qızın cehizlərini göndərirlər. Üçüncü gün qız evi qızın görüşünə gəlir, halva, aş bisirib gətirirlər. Qızın anasından başqa qohum qadınlar da gəlirlər.

Üç gündən sonra gəlin və bəy «Əl öpməyə» gəlirlər. Hər ikisi qızın ata-anasının əlini öpürərlər.

Bir həftədən sonra onların her ikisini, həmçinin oğlanın valideynlərini qız evinə qonaq çağırırlar. Bəyə bir üzük, gəlinə də xələt bağışlayırlar. Gediş-geliş olması üçün oğlan evi, qız evini qonaq çağırır. Daha sonra qız evi, oğlan evini qonaq çağırır.

Babək rayonunun Vayxır kəndində «hə» də iki rəng çay verirlər. Çay içənlər nəlbəkiyə pul qoyur. Süfrədə meyvə də olur, lakin xörək qoymurlar. Sonra «bəlgə» və

ya nişan haqqında razılığa gəlirlər. Lakin bəzi ailələrdə «hə»də üzük və yaylıq da aparırlar. Adətən «söz alınandan» sonra oğlanın bacısı qızın barmağının ölçüsünü götürür. Söz cümbə günü kəsilir. «Bəlgə» isə bazar günü olur. Nişan olanda isə bir az vaxt keçir. Nişanda oğlan evinə təxminən 20-100 arası adam gedir. Adətən kişilərdən aqsaaqqallar və oğlanın dostları da nişanda iştirak edirlər. Nişanda toyun vaxtını təxmini müəyyənləşdirirlər. Əgər toy tez olacaqsa, çox vaxt nişan etmirlər. Bəlgə və toy bir vaxtda keçirilir.

Toydan bir neçə gün əvvəl oğlan tərəfdən 3-5 qəfər kişi qız evinə gəlir. Onlar məsləhətləşirlər və toy gününü müəyyən edirlər və qız evinə veriləcək ərzaq barədə razılığa gəlirlər. Bu danışq Naxçıvanda «kəsmət» adlanır. «Kəsmət» də başlıq, gələcək adamların sayı, gətiriləcək ərzaq müəyyənləşdirilir. Oğlan evi qız toyunu yola salmaq üçün, bir-iki gün əvvəl boğazına qırmızı lent bağlanmış heyvan, un, düyü, yağı, qənd, çay, konfet və s. gətirirlər. Ərzağı gətirən şəxsə qız evi xalat verir.

Orada gəlinin belini bağlamazdan əvvəl onu üzü qiblədə saxlayırlar, salavat çəkdirirlər. Qayışı sağ çiyindən sağ ayağının altından, sonra sol ayağından keçirir belini bağlayırlar. Hədiyyəni qız evi verir. Atası, babası, yaxud dayısı gəlinə xeyir-dua verir. «Allah xoşbəxt eləsin» deyərək, gəlini evdən çıxarırlar. Gəlini «yengə» müşayət edir. Naxçıvan bölgəsində yengə «yançaq», «yançı» da adlandırılır.

Bəzi kəndlərdə evdən çıxdıqdan sonra gəlinin başı üzərində üzərlik yandırılır. Qız və oğlan tərəfdən bibi-xala qızı çıxarırlar. Sonra qız əlinə düyü alır, getdikcə onların adını deyir ki, mənim dalımcə o da getsin. Aynanın üstündən ipə düzüb, üzərlik salırlar. Qapıda oğlan qapını kəsir, yolda da yolu kesirler, onlara pul verirlər.

Qız gəlin köçəndə «Bəy tabağ» göndərirlər. Tabaqda şam, şirniyyat və meyvə qoyulur. Digər tabaqda bəyə və sağıdış, soldışə köynək, corab, dəsmal və s. qoyurlar.

Gəlin aparmağa gələnlərdən kim su istəsə, su vermirler ki, arada sərinlik olar; əvəzinə çay verirlər.

Gəlinin ayağının altına boşqab qoyurlar və o ayağı ilə qırır. Ayağının altına şiş atır, başına noğul tökürlər. Bəy damın üstündən gəlinə (dilimlənmiş) alma atır. Qaynata papağı ilə qızı qoruyur. Bəy evində gəlin ayaq üstə durur və qohumlar pul, kimi parça, yaylıq verir. Sonra qaynata, qaynana «xoş gəldin» eləməyə gəlirlər. Buna «diz dayağı» deyirlər. Gəlinə saat, üzük və s. boyun olur, oturdurlar. Qaynata deyir: Evin-eşiyim peşkəşdir sənə. Sənə bir şey alacağam (xalça, qızıl boyunbağı və s.). Bundan sonra gəlin oturur. Gəlin oturan kimi qucağına xoşbəxt ailənin uşağıını qoyurlar. Gəlini bəzəyən qadın gərək «başı bütöv» adam ola. Gəlin gedəndə 6-12 yaşlı uşaq aynanı /güzgüñü/ tutur. Bəyin tabağını qızın bacısı aparır. Gəlin qapıya gələndə qoyun kəsir, qanından qızın alnına vururlar, ətini isə 7 evə «qada qurbanı» adı ilə paylayırlar.

Toyun səhəri günortaya qız evindən yemək aparırlar. Tezdən «zilote» göndərirlər. Maraqlıdır ki, sonra cehizi aparırlar. Maşının üstündə durana hədiyyə verirlər, maşını boşaldırlar. Yemək yedikdən sonra cehizi gətirənə nəmər verirlər. Gəlini qırmızı duvaq paltarında ortalığa gətirir, stulun üstündə oturdur, stulun altına çıraq qoyur, yanında bir qab su qoyur, bar ağacından 2 tut, heyva çubuğu gətirirlər. Gəlinin başında isə fata olur. Oğlan evindən bir nəfər «xoş gəldin» deyir. «Xoş gəldin»də bir qadın durub çubuğu alır əlinə və deyir:

Gəlin deyər, yoxdu atam,
Qoyunu quzuya qatam
Qaynatandır sənin atan.
Gəlin xoş gəldin, xcş gəldin.

Gəlin deyər yoxdu anam,
Qoyunu quzuya qatam
Qaynanandır sənin anan.
Gəlin xoş gəldin, xoş gəldin.

Sonra əlavə edir: Gəlin gəldi nə gətirdi? Üç şey gətirdi:
- Biri uzun, biri yoğun, bir qısa. - Uzun onun ömürdü,
yoğun var-dövlətidir, qısa-dilidir.

Oxuya-oxuya əlavə edir:

Gəlin deyir yox qardaşım,
Başında qızıl tacım
Qaynın sənin qardaşın
Gəlin xoş gəldin-xoş gəldin.

Gəlin deyir yoxdur bacım,
Başında qızıl tacım
Baldızındır sənin bacın
Gəlin xoş gəldin-xoş gəldin

Oxumaq qurtaranda, qız və ya oğlan evindən bir oğlan uşağı çubuğu götürür qaçıır, bəyə verir, pul alır.

«Xoş gəldin» mərasimində uşaq gəlinin yaylığını qaçırdır. «Xoş gəldin»-deyən arvad gəlinin başını örtür. Bəyin tabağına qoyun qıçı, dürmək qoyurlar. Bu bəd nəzəri kəsmək üçündür.

Bu mərasimdən sonra xoşbəxt ailədən bir nəfər uşağı gəlinin qucağına qoyurlar. Suyu məclisdekilərin üstlərinə çileyirlər. Gəlini içəri aparırlar və bununla məclis dağılır. Cümə axşamı gəlinlə-bəy bəyin bacı-qardaşları ilə birlikdə qızgile «Əl öpməyə» gelirlər. Onlara paltarlıq, yaylıq və s. hədiyyə qoyulur. Toydan bir ay sonra, qız evi oğlan evini qonaq çağırır. 15-30 adam qız gilə gəlirlər. Nişanlı vaxtı oğlana üzük almamışlarsa üzük verirlər. Qız xalça və s. qoyurlar. Əsas hədiyyəni gəlinlə-bəyə verirlər. Qonaq çağırımayıblarsa, qız atası evinə gəlmir. Gərək qonaq çağıralar. Qonaqlıqdan bir həftə sonra qız evini oğlan evi qonaq çağırır, adamlar yiğilir, qızgildən neçə adam varsa, onlara hədiyyə qoyurlar. Ondan sonra gedиш-geliş başlayır.

Naxçıvanlıların toylarının xarakterik xüsusiyyəti ondadır ki, toylarda və «xına yaxdilar»da tərəflər haxıştalar deyirlər:

Çıxdım aya baxmağa,
Qapıya qıfl taxmağa,
Oğlan xına göndərər,
Qız əlinə yaxmağa.

Jıquli-muqılı bilmərəm,
Moskviçə minmərəm
Mersedes gəlmiyincə,
Mən zaqsa getmərəm.

Doğdun oğul qaynana,
Yeddi noğul qaynana
Birini əlindən aldım,
Çatda boğul qaynana.

Sabirabad rayonunda qızları adətən oğlanın ailə üzvləri seçirlər. Qızın istədiyi olub-olmadığını öyrəndikdən sonra qızın anasına sifariş göndərirlər. O da ərinə söhbət açır. Razılıq olsa, oğlan tərəf ağsaqalları götürüb elçiliyə gəlirlər. Elçilik vaxtı qız tərəfdə ağsaqqalları dəvət edirlər. Razılıq olduqda qız üzük, kəlağayı, konfet və s. bağışlayırlar.

Nişandan sonra «Əl öpdü» mərasimi keçirilir. «Əl öpdü»də oğlanın yaxın adamları qız evinə xonça-xalat» aparırlar. Bu məclisi qız evində oğlan tərəf təşkil edir.

Gəlini oğlan evinə kətirməmişdən qabaq ayağının altına bir kasa dolu su və boşqab qoyurlar. Gəlin həmin suyu dağıtmalı və boşqabı sindirmalıdır. Mənası odur ki, sıniqlığın, ağırlığın tökürsən gedir. Həm də su aydınlıqdır. Axşamüstü bəy üçün «paltar» gedir. Bu vaxt bəyin paltarı gəlinlərdən birinə verilir, onun qoluna xalat bağlanılır və bəy oturan otağa vağzalı sədalari altında aparılır. Bəyin otağında qız-gəlin oynadıqdan sonra gətirdikləri xonça üçün bəyin «xan»ından nəmər alırlar.

Toydan bir iki gün sonra «üzə çıxdı», iki gün sonra «yer

Oğlan adın Talıbdır.
Gün dağları alıbdır
Başqasını alanda,
Gözüm səndə qalıbdır.

Ay hindi-hindi yarım,
Eşşəyə mindi yarım
Eşşəkdən düşən kimi,
Elə bil cindi yarım.

Samavarım qazıldı,
Atdan-atdan süzüldü
Mən sevdiyim oğlanın.
Qabaq dişi qızıldır.

yıldı» mərasimləri keçirilir. «Üzə çıxdı» da oğlanı üzə çıxarırlar, onu təbrik edir və yeyib-içir, şənlənirlər. Qızın anasının göndərdiyi və oğlanın anası tərəfindən verilən xonçalar yengəyə verilir. «Yer yıldı» da gəlinin anası hazırladığı xörəkləri yaxın qohumları ilə qız evinə gətirir, qızı üzə çıxarırlar. Bir-iki aydan sonra qızın valideynləri «ayaq açdı» edib, oğlan evini qonaq çağırırlar.

Sabirabad rayonunda toyda su dolu kasanı gəlin dağıdır, boşqabı sindirir. Əqidəyə görə suyun dağılmaması xoşbəxtlik, aydınlıq, qabın sindirilməsi isə ocağa sədaqət rəmziidir.

Gəlin ata evindən çıxanda ata qızını üç dəfə lampanın başına dolandırır və deyir: Oğlanın qardaşına qardaş, bacısına bacı, anasına ana-atasına övlad ol. Bundan sonra gəlinin başına qırmızı kəlayağı salınır.

Gəlin evə gələndə onu əvvəlcə qaynata salamlayır, alnından öpür və deyir: Qızım, sənin xələtin mənim gözüm üstə, sən bu evə xoş gəlibən, səfa gətirmisən, gözümüz üstə yerin var. Böyük qayın da gəlinə xeyir-dua verir və xoş gəldin deyir. Sonra qaynana gəlir, gəlinin ciyininə lavaş atır, deyir: «evimizə bərəket gətirəsən, ayağın uğurlu olsun».

Füzuli rayonunda gəlin evdən çıxarken üzərlik yandırır, onun tüstüsünü gəlinə verirlər. Gəlin bəy evinə bərəket üçün çörək, nəzər qaytarmaq üçün qoyun ayağı və çiraq aparır. Bunları yenge götürür. Gəlin aparılanda qarşısına güzgü tutur və şamları yandırırlar. Bəy evində isə onun başına konfet, qənd tökürlər.

Füzuli rayonunun kəndlərində ənənəvi olaraq 20-30-cu illərdə gəlini at belində aparırdılar. Gəlinə çəhrayı, yaxud qırmızı rəngdə tuman, kofta, üstündən qırmızı kəmər, saçaqlı, qolsuz məxməri, bəzəkli arxalıq geyindirildilər. Gəlini at ilə aparır, atı da bəzəyirdilər.

Bu rayonda eksər toylarda toyun sonunda bəylə-gəlini oynadırlar. Bəy tərifi başlanır. Toyun axırında bəylə gəlinə çoxlu pul verirlər, həmçinin pulu onların başlarına səpirlər, fişəng atır, qıgilcımlar yandırır, süni yağış kimi su tökürlər.

Bəy oturma mərasimində xanəndə müğamatla bəyin və gəlinin qohum əqrəbasından xələt istəyir.

Dəvəçi və Siyəzən rayonlarında da 20-50-ci illərdə gəlini araba ilə aparırdılar. Araba isə gəlinə uyğun xalçapalazla bəzədilirdi.

Tovuz rayonunda gəlin köçməmişdən əvvəl, qız anası qızının gələcək evinə ruzi-duz, çörək, un göndərir.

Gəlin ata evindən çıxarkən, ovcuna düyü götürür və gedə-gedə ovcundakı düyüni tökür və tökə-tökə subay qızların adını çəkir. Guya adı çəkilən qızlar ondan sonra ərə gedirlər.

Füzuli rayonunda qız toyunu «toy başı» adlandırılan qadın idarə edir. O oynamaq istəyəndən xalat alır, ağacının başına bağlayır ve həmin şəxsin havasını çaldırır. Oğlan toyunda toy mağarı ilə yemək mağarı ayrı olur. Bəyin sağdışı və soldışının biri subay, digəri isə evli olur.

Burada gəlini bəzəyəndən sonra əlini öz başına qoyurlar. Deyirlər ki, gəlin süd pulu isteyir. Bu pul isə anaya çatır. Toy günü oğlan evinə gedən qızlar təzə ayaqqabısının altına adlarını yazırlar. Əqidəyə görə hansı ad tez getsə, o qız da tez ərə gedir.

Xaçmazda qız toyunda oğlan evi gəldikdən sonra qızı toyxanaya gətirirlər. Axşama yaxın qızı çalğıçıların müşəəti ilə tərifləyirlər. Sonra «xına yaxdı» mərasimi olur.

Orada oğlan toyu çox hallarda 2-3 gün olur. Toyun başlanması evin böyükü elan edir, ürək sözlərini deyir, sonra yeni ailə quranlara xeyir-dua verir. Toy axşamı mağarda qadınlar və kişilər bir otururlar. Toyun ikinci günü qız evindən oğlana «bəy xonçası» gətirirlər. Qız toyunda olduğu kimi oğlan toyunda da bəyi tərifləyirlər. Sonra qız evinə gəlini gətirməyə gedirlər. Yalnız qızın dayısından icazə aldıqdan sonra qızın belinə kəmər bağlanılır. Yolda gəlin maşını pirin etrafında üç dəfə firlandırırlar. Oğlan evinə çatanda gəlin maşının üstünə düyü və şirni tökürlər.

Toyun səhəri oğlanın yaxınları «üzə çıxdı» mərasiminə

dəvət olunur. Gəlin qonaqların qabağına çay gətirir.

Şamaxıda qız toyunda qızı məclisə gətirir, boynuna xalat dolayırlar.

Qız toyundan bir həftə, 10 gün sonra oğlan toyu olur. Gəlin gəlməmişdən bir gün əvvəl «xına yaxdı» edirlər. Oğlan evindən də 15-20 nəfər xınayaxdiya gəlir, qızın məclisində iştirak edirlər. Gələnlər barmaqlarına xına qoyurlar. Həmin gün qızın başına xına yaxılır. Səhərisi isə qızı bəzəyirlər və oğlan evi gəlib gəlini aparır. Qızı lampanın başına dolandırırlar. Bu ata ocağı kimi ər ocağını da yandır və bu ocağın başına dolana-dolana ailə ocağını qorur, saxla deməkdir.

Gəlinlə gələnlər səbətlərə üzərlik qoyurlar ki, bu da «pis ruhları» uzaqlaşdırmaq və «bolluq» əlaməti hesab olunur. Bəzi rayonlarda qız əvəzinə başlıq almaqdan başqa, süd pulu və s. isteyirlər. Deməli, öz qızına «ata rəsəti» vermək istəyən valideyn bunu oğlan evindən aldığı başlığın müqabilində eləyir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 20-30-cu illərdə el adətinə görə aşıqlar toyu gələnləri mağarın qapısı ağızında qarşılıyardılar. Bunun mənası o idi ki, təzə gələn qonaqlar nəmərini yəni «toy pulunu» versinlər.

Azərbaycanın Qərb bölgəsində toylarda 20-40-ci illərdə əsasən aşiq mahnıları oxunur, Saritorpağı, Qəmərcan, Bayramı el havalarını, habelə müxəmməs, Şahsevəni, Orta Saritel, Baş Saritel, Düveydi, İran Kərayılışı, Tərsə Kərayılımı; gəlini gətirəndən sonra isə Yanıq Kərəm, Kərəm şikəstəsi, Hicran Kərəmi saz havalarını çalırdılar.

Həmin illərdə Quba rayonunda toylarda ənənəvi olaraq iki zurnaçalan və bir qavalçalan olurdu. Əsasən toyları aşıqlar idarə edirdilər.

Sabirabadda da gəlini qara zurna çalanların müşayıti ilə gətirir, amma toyu aşıqlar dəstəsi idarə edirdi.

Füzuli rayonunda toylarda Heyvagülü, Tərəkəmə, Bəxtəvəri oyun havalarına xüsusi yer verilir, xüsusilə «Qara gilə» və digər mahnilər oxunardı.

Kəlbəcər rayonunda toylarda kişilər oynayarkən onlar saz ilə müşayiət olunur, «At havası» çalınır, oynayanlar yeyin oynayırdılar.

Kəlbəcərdə «Sarı bülbül» oyunu, «Nənəm» mahnısı geniş yayılmışdı.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanda göründüyü kimi toyları aşıqlar idarə edirdilər. Gəlini isə zurnaçıların müşayiəti ilə gətirirdilər.

Azərbaycanın demək olar ki, eksər bölgələrində toylarda 20-60-cı illərdə «dövrən yiğmaq» adəti olmuşdur. İndi də kənd toylarında bu adət qismən qalmaqdadır. Adətin mahiyyəti onunla izah olunur ki, dövrənda yiğilan pul müsiqiçilərə verilir və toy evi bu xərcdən azad olurdu.

Zaqatala rayonunun bəzi kəndlərində, xüsusilə də Alazan boyu kəndlərində bəy çıxarma adəti bu gün də yaşayır. Adətə görə gəlini gətirməyə gedəndə əvvəlcə bəy yançıları tərəfindən geyindirilir, dəllək onun saçını-saqqalını düzəldir, bütün bu işlər qonşusu evində edilir. Toy evində isə həyətdə stol qoyulur. Stolun üstünə isə xonça qoyulur. Qohumlar və qonşular əvvəlcədən hazırladıqları xonçaları əllərində hazır tuturlar. Bu xonçalarda hər cür şirniyyat, qoz-fındıq olur və onların üstü baş örtükləri ilə örtülür. Ailədə neçə nəfər varsa, bəyin boynuna şal, yaylıq və digər baş örtükləri salır, xonçanı da onun qarşısında stolun üstünə qoyurlar.

Hər şey hazır olduqdan sonra nağara zurnanın müşayiəti ilə bəy qonşu həyətdən gətirilir, mərasim başlayır. Onu da qeyd edim ki, «bəy çıxarma» yalnız qara-zurnanın müşayiəti ilə, qədim el havalarının çalınması ilə olur. Bəy stolun arxasında sağdış, soldış də onun yanında dururlar.

Əvvəl ata və anası, sonra bacısı və qardaşları bəyi təbrik edirlər, onun boynuna şal salırlar, qarşısına xonça qoyurlar. Bu minvalla sağdış ilə soldış bir neçə dəfə bəyin çiynindəki baş örtüklərini götürməli olurlar.

Əlbəttə, xalq inamına görə baş örtüyü əsrlər boyu qeyrət, ləyaqət simvolu olub. Bu belə bir el nəsihətidir ki, bu gündən evləndiyin qadının ləyaqətini, namusunu qorunmalıdır. Dilin isə xonçadakı şirniyyat kimi olmalıdır ki, gələcək həyatın da şirin olsun (258).

Laçın rayonunun Ərikli kəndində toylarda masabəyiye padşahlıq deyirdilər. Xonçadağıtmak adəti toylarda xüsusi yer tutur. Belə ki, xonça düzəldir, xonçaya qiymət qoyur, üstünü örtürdülər. Xonçanın üstünü açan şəxs, xonçadakıları paylayır, xonça boşqabını isə sindirirdi.

Toylarda sağdış-qardaşlıq adlanırdı. Qardaşlıq gəlinə paltar, qızıl, qoyun, mal gətirirdi. Öz növbəsində qardaşlığa at bağışlayırdılar. Toya dəvət olunanları at ilə çağırışçı çağırırdı. Gəlini oğlan toyunun axırında aparardılar.

Gəlini gətirəndə bəy qonşuda gizlənirdi. Sonra məşəl, kəllə yandırılar, musiqinin müşayiəti ilə bəyi gətirir və bəy tərifi olardı.

Gəlin üç gün gərdəyin arxasında olurdu. Qaynata gəlinə at, mal bağışlayar və gəlin üzə çıxardı.

Qədimdə «Hümmət toyu» deyilən bir adət var imiş. Kənd ağsaqqallı, hörmətli kişilərdən biri yoxsul, kimsəsiz yetim bir cavanın toyunu öz üzərinə götürürdü. Bütün kəndi bu toya dəvət eləyirdi və toya gələn öz imkanı müqabilində təzə yaranan ailəyə lazım olan əşyadan, ərzaqdan «toy payı» gətirirdi. Yeni az-çox təmin olunmuş bir ailə yaratmaqla xeyir iş görmüş ağsaqqal babanın elədiyi «Hümmət toyu» belə olurdu (410).

Bu tip toylara indi qismən rast gəlinir. Lakin toyu oğlanın qohumlarından biri təşkil edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 20-30-cu illərdə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində dərvişlik hələ də qalırdı. Məsələn,

30-cu illərdə Naxçıvanda dərvişlər mərsiyə oxuya-oxuya həyətlərdə gəzərdilər. Bəzən varlı ailələrdə oğlan uşağı dünyaya geldikdə uşaqın şərəfinə təşkil olunan qonaqlığa dərvişi də dəvət edərdilər... Dərvişlər əsasən mərsiyə deyərdilər. Naxçıvanda dərviş Kazım, dərviş İsmayıł və digərləri xalq arasında ad ilə deyilən dərvişlərdən idilər (375, 93-94). Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində dərvişlərin yayılması toy adətlərinə də təsir edirdi. Odur ki, Abşeronda, Talış zonasında 20-40-cı illərdə, hətta bəzən «dərviş toy»ları keçirilirdi. Abşeronda indi də bu tip toyular rast galinir.

Buzovna qəsəbəsində keçirilən dərviş toyunu (məhtat toyu) müşahidə etdikdən sonra belə qənaətə gəldim ki, müəyyən mənada dərviş toyları da maraqlıdır. Əvvəla həmin toylarda spirli içkiler verilmir. Məclis sahibləri toyxana - yəni mağarı hazırlayırlar. Bir neçə dərviş toyda iştirak edir. Onlar əllərində əsa növbə ilə hikmetli şerlər deyirlər. Bəzən toy ərzində iki nefər dərviş iştirak edir. Toyu tamada idarə edir. Müğənni musiqisiz muğam oxuyur. Süfrədə gül, meyvə olur. Sonra stola xörək getirilir. Məclisdə tək-tək başı örpəkli qadınlar da oturlar. Dərvişlər muğam üstə qəzel və qəsidə oxuyurlar. Həc bir musiqi alətiindən istifadə etmirlər. Adətən övlad haqqında, qocalıq haqqında oxuyurlar. Toyda rəqs etmək günah hesab olunur. Adətən məclisdə iştirak edənlər qəzəlləri sıfariş edirlər. Sıfariş isə pulla edilir. Yaşılı şəxslərin verdiyi məlumatə görə 1936-cı ilə qədər keçirilən dərviş toylarında ney, qaval və təbəldən istifadə olunurdu.

Yardımlı rayonunda özünəməxsus toy adətləri vardır. Oğlan qızı bəyənir və bir nefər qadının köməyi ilə qızın valideynlərindən oğlana qarşı münasibəti öyrənir. Qızın valideynləri razılıq verdikdə, onda iki qadın və iki kişi (ağsaqqal) elçi gedirlər. Elçilik zamanı qızın adamları «yox» cavabı verə də bilər. Ancaq «hə» cavabı verilsə, onda şirinlik olsun deyə şərbət içib, «Allah mübarek etsin» deyirlər. Adətən qızı ilk elçilikdə vermirlər.

Daha sonra qız evinə «cib nişanı» yaxud (kiçik nişan)

aparırlar. Bu mərasimdə oğlanın ata-anası bir yaylıq (baş örtüyü) və bir nişan üzüyü aparırlar.

Bir müddətdən sonra, qız böyük nişan aparırlar. Böyük nişan mərasimində oğlanın yaxın adamları, eyni zamanda qızın adamları da iştirak edir. Qızı başdan ayağa qızılı geyindirib, məclisə gətirirlər və barmağına üzük taxırlar.

Nişan mərasimindən sonra oğlanın ata-anası qız evinə gedir və «kəsmət» kəsirlər. Kəsmətin mənası qız evinin oğlan evindən alacağı xərc barədə razılıqdır. Bu xərc qızın cehizinin alınmasında və toy tədarükündə xerclənir. Bəzən kəsmət sözünü «Qız yolu» sözü ilə də əvəz edirlər.

Qız üçün «Xına yaxdı» edirlər və səhəri gün oğlanın toyu başlanır. Qız evdən çıxanda ata-anası qızə xeyir-dua verir. Gəlin oğlan evinin həyətində olanda onun başına toğlu dolandırıb, kəsirlər. Gəlin oğlan evinə girəndə qapı ağızına qabda su qoyurlar. Gəlin suyu dağıdır, qabın özünü sindirmalıdır. Sonra gəlinin başına şirniyyat səpirlər.

Toydan üç gün sonra qız evinin adamı (ata və anasından başqa) qohumlar oğlan evinə «Üç plova» gedirlər. Bu mərasimdə qız evi oğlan evinə gedəndə özləri ilə düyü, qənd, çay, şirniyyat və s. aparır. «Üç plov» mərasimini həm də gəlinin üzə çıxdığı gün kimi qeyd edirlər.

Gəlin «Üç plova» qədər qaynatasının və evdə böyük qaynı varsa onlardan «boylanır» yəni üzünü gizlədir və onların gözlərinə görsənmir. «Üç plov» günü gəlinin üzə çıxmazı münasibəti ilə ona qiymətli bir hədiyyə alırlar. Eyni zamanda «Üç plov» günü gəlini sübh çağrı bulağ'a aparırlar. Gəlin bulağın üstünə şirniyyat qoyur və bir iynə sancır.

Bu rayonda adətə görə gəlin qırx gün evdən çölə çıxmır. Qırx gündən sonra oğlanın və ya qızın yaxın adamları təzə gəlin və bəyi qonaq çağırırlar. Bu qonaqlıq «ayaq açdı» adlanır.

Bundan əlavə Yardımlı toylarını qədim də el adəti ilə çalğı ilə yox, toy bayatıları ilə köçürürmüşlər. Bunun üçün də yaxşı səsi olan bir-iki qadını ayrıca olaraq «mahni çağırmağa» dəvət edirlər. Belə mahnilardan bəzisi indiki dövrə gəlib çıxbı;

Bu evlər uzun evlər
İçində olsun toyalar,
Yığışın qız-gəlinlər
Oynasın bəstə boyalar

Qızın gedir qonaq eylə
Ana südün halal eylə,
Dəst eylər, gül eylər
Bizim qız sizə neylər.

Keçmişdə Bakıda və onun bəzi kəndlərində oğlunu evləndirmək isteyən analar müxtəlif ayinləri icra edər qulaq falına çıxardılar. Məsələn, H. Sarabski yazır: «...Kəblə Xeyransa xanım əlinə bir ayna götürüb küçə qapısından qulaq falına gedir. Qapının dalında xəlvəti dayanıb, küçə qapısını aralayıb:

- Görüm, görüm ki, gəlinimlə oğlumun püskləri barışacaq, yaxşı yola gedəcəklər, falım yaxşı gəlsin,- deyə küçədəki, danışqlara intizarla qulaq asır» və s. (338, 189-190).

Bakı kəndlərində qızbəyənmə, elçilik və s. yaşılı qadınlar bir bəhanə ilə gedir qızı çağırtdırır, sonra qadınlar öz aralarında razılışırlar. Yəni kişilərin getməsi üçün razılıq əldə edilir. Sonra «həri» alınırdı.

R.Babayeva Bakı kəndlərinin toy adətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırır: qız bəyənmək, elçilik, nişan aparmaq, vəzourt və quda tanışlığı, bayramlıq və bağbaşı, paltarkəsdi, sərpayı gecəsi, gəlin hamamı, xına gecəsi, kəbin kəsilməsi, qız evində avadanlıq hazırlığı, gəlinin oğlan evinə köçürülməsi və zifaf gecəsi, zifaf gecəsinin səhəri, 2-ci və 3-cü günlər, həftə hamamı, gəlin ər evində, qaynana və qaynata, gəlinin hamilelik dövrü, doğum, zahi və uşaq, zahının hamama getməsi, ad qoyma, uşağın təbiyə və təhsili (50, 1).

«Həri»dən sonra her iki təref «şirni»yə hazırlanır. Qeyd etmək lazımdır ki, Abşeronun bir çox kəndlərində hazırda «şirni» mərasimi iki mərhələdən ibarət keçirilir: birinci mərhələ «kiçik nişan», ikinci mərhələ isə «böyük nişan» (üzük) adlanır. Şirni-nişan mərasiminin iki mərhələdə keçirilməsi tərəflərin razılığı ilə edilir (368, 190).

Nişanın xərcini oğlan evi çekir. Sərpayı (tamada) həm kişi toylarında, həm də qadın toylarında olur. Maraqlıdır ki, «şaxbezəmə» adəti bəzi kendlərdə toyarda icra olunur. Həmin adətə görə qızın yaxın rəfiqəsi, bacılığı gəlinə «şax» bəzəyir. Şaxa güzgü, şam, parça və şirnilər bərkidilir. Axşam saat 9-da, 10-da oğlan evinin adamları «Qız şax»ına gəlirlər. Bəy də gəldikdən sonra qız evində şənlənirlər.

Bilgəh kəndində «həri» və ya «kiçik üzük» də üzüyü (adətən nişan üzüyü) qızın barmağına ağsaqqal taxır. «Böyük üzük»də nişan üzünü yaşlı adamlardan bir nəfərə verirlər, stol arxasında neçə nəfər adam varsa, hamı baxır, deyirlər ki, çox mübarəkdir, ötürürlər qadınlar olan otağa. Keçmişdə, toyları aşıqlar edirdilər. XX əsrin ortalarından sonra xanəndələr ilə toyu çalğıçılar idarə edirlər. Son vaxtlar toyə dəvət olunanlarda yemek və çalğı eyni toyxanada olur. Qızı yola sala:kən qayını belini bağlayır, atası başına üç dəfə «Bismillah» deyir və qoluna gırıb, lampa ətrafında firlandırır, dalınca su atılır.

Bakı kəndlərində toyarda «qumüstün»də güləşirlər, qurşaq tuturlar.

Toydan qabaq «Toy axşamlar» mərasimi keçirilir, yəni toyaxşamlar da iç ciyər, Şüvalanda qutab verirlər. Bundan sonra toyalar başlayır. Həmin axşama qız tərəfdən də adam gəlir və nəmər salır.

Toyların axırında meyxanalar deyilməsi yalnız bu bölgə üçün səciyyəvidir. Əvvəllər toyarda üç nəfər musiqiçi olurdu. Binoqədi, Nardaran, Maşdağa və digər kəndlərdə qadın müğənnilər də oxuyurlar.

Toyda bəy oynayanda anası və digər yaşılılar gəlib, bəyle oynayırlar.

Bilgəhdə qız toylarında xərcin çoxunu qız evi özü çekir. Mətbəx üçün oğlan evi pul verir. Amma bu az olur.

Əvvəller «Qayçı kəsdi», «Başbəzəyi» mərasimi olurdu. Yaşılı qadınlar paltara qayçı qoyurdular, «Qazan ağızı açdı» adəti yoxdur.

Gəlin qaynana və qaynata üçün «dör-döşəyi» aparır. Gəlinin evinin bəzədilməsi də xüsusi adətdir. Bu «Qab düzdü» adlanır. Maştagada gəlin köçən qızın dalınca su atır, evdə isə şərbət paylayırlar.

Bakı kəndlərində XX əsrin 30-cu illərində toyları sazla da edirdilər. Məsolən, Novxanıda Meynisənin və Sədanın toyalarını aşıqlar etmişdilər. Toyulara gələcək adamları çağırışçılar dəvət edirdilər. İndi əvvəlcə xörək hazırlayıv və məsləhət edirdilər. Siyahı tutur və paket paylayırlar. Məsləhətə gələnlər siyahıda olanların bir qrupunun paketini götürürler. Toya çağırılacaq adamlara paket göndərilir. Toyun gedişində toyda iştirak edənlər pullarını verirlər, bir nəfərə, o yazdırır, özləri də toyda fəal iştirak edirlər.

Əvvəllərdə toylarda güleş «qurşaq tutmaq» və «at qovmaq» (at çapmaq) adətləri geniş yayılmışdı.

Bəyi hamamdan gətirəndə başına xırda pul atırdılar. Bəy gələndə isə tüfəng atardılar.

Bakı kəndlərində qızın belini «qırmızı lent ilə bağlayır, «cadra altı» deyilən örpeyi örtür, yalnız bundan sonra gəlini evdən çıxarırlar.

Gəlin köçərkən oğlan evinə yengə və dərinə də gedirlər. Dərinə əlində bir qrafın şərbət gətirir.

Binəqədidiə razılıq alanda elçilərə şirin çay verirlər. «Həri»ni qadınlar alır, sonra kişilər gelir. Kişilər isə «xəticəmlik» alırlar. İlk nişan bir qaslı üzük, yaylıq və bir qutu konfetdən ibarət olur. Binəqədi kəndində «böyük nişan» ilə «paltar kəsdi» eyni vaxtda olur. Paltara ilk qayçı vurulanda, oğlanın anası xələt verir. «Paltarkəsdi»də bozbaş və aş verirlər. Adətən həm yemək, həm də şirni süfrəsi hazırlanır. Bu mərasimin yemək xərcini oğlan evi çəkir. Paltarkəsdi də yemək ayri, çalıb-oynamaq ayri olur.

Oğlan evi qızın yaxın adamlarına, qız adımı oğlan adamlarına «xələt» qoyurlar. «Qazan ağızı açdı»da xörək bişirinə oğlan və qız tərəf pul verir, xələt verir qazanın ağızını açdırırlar.

«Bəy boğçası» isə oğlan toyundan əvvəl qız evində göstərilir.

Hövsan kəndində toy günü səhər saat 10-da 3 nəfər qoyunları kəsir, onlara şabaş verirlər. Saat 12-də tar çalınır, xanəndə dəstəsi ilə gelir, evdə otururlar. Xanəndə adətən rast, humayın və s. oxuyur. Camaatın içərisində müğam sədaları altında bəyin başını üzünü qırxırlar.

Maraqlı adətlərdən biri də qoyun kəsiləndə, şabaş yiğilmasıdır. Axşamüstü bəyi çalğıçıların müşayəti ilə hamama aparırlar. Qayıtdıqdan sonra onu bir saat oynadır və şabaş yiğirlər.

Hövsanda saat 7-8-də toy başlanır və süfrə döşənir. Bəy soldış-sağdış ilə taxtabəndin üstündə oturur. Qohumlar xonçaları getirib, qarşısına düzürlər. Toy iştirakçıları xonçalardakından götürüb qabaqlarına qoyurlar. Adətən toya gələnlər hissə-hissə «toy evi»ndə yeyir, yedikdən sonra toyxanaya gəlirlər. Gecə saat 1-2 radələrində toy qurtarır.

Yaşlı məlumatçıların dediklərinə görə, əvvəller toy səhərə qədər davam edirdi. Çalğıçılar çala-çala bəyi yuxudan oyadırdılar. Bakı kəndləri içərisində ən ağır toy Hövsan toyları olardı.

Hövsanda qadınlar toy günü «nişan gətirir», yəni çalğıçıların qarşısında yerdə oturur və gətirdiklərini göstərirler. Gəlini ortaya gətirirlər. Adətə görə toyu olan qızı qırmızı paltarda, axşam isə ağ paltarda toyxanaya gətirirlər və o öz toyuna tamaşa edir.

Toylarda pulu yaşlı adamlar yiğirlər. Toyxanada gəlin üçün pərdə ilə ayrıca yer düzəldirlər. Gəlinin yanında «sağ yoldaş», «sol yoldaş» otururlar. Onlardan biri qız, digəri isə oğlan tərəfdən olur.

«Sərpayı» adlanan başçı qadın toya camaatı özü çağırır, sonra qızı yengə gedirdi.

Mərdəkan və Şağanda «hə vermə» «şirin çay» adlanır.

Toyları toyxanalarda edirlər. Qohum qadınlar toyxanaya xonça gotirirlər. Deyildiyinə görə, əvvəller

qadın toylarında yemek vermirdilər.

Bakının eksər kəndlərində «sərpayı axşamı» toydan bir gün əvvəl olur. Həmin axşam qoyun kəsilir. Qohum-qonşular məsləhətləşirlər və toyda iş görəcək adamlar müəyyənləşdirilir. Həmin gün «toyaxşamı», yaxud «sərpayı axşamı» ikinci gün-aşıq axşamı, 3-cü gün xanəndə axşamı adlandırılırdı.

Mərdəkan kəndində qızın belini oğlanın qardaşı və ya qohumu bağlayır, əlinə şam və güzgü bağlayırlar. Ata qızını yola salarkən bir nəfər yaşılı kişi qızı Quranın altından keçirir.

Oğlan evində gəlinin ayağının altına nimçə qoyulur, başının üstündə isə çörək bölünür, başına noğul səpilir.

Qaynana da öz növbəsində gəlini Quranın altından keçirir. Oğlanın atası papağını gəlinin başına qoyub, götürür və ona xeyir-dua verir. Oğlan, qaynana və ya qaynata gəlinə qızıl zəncir və ya digər əşya bağışlayırlar. Bu «üzgöyçəklik» adlanır.

Bütün Bakı kəndlərində qadın toylarında yengə-sərpayı olur. Bir qayda olaraq qız toylarında qadın çalğıçılar çalışırlar. Məclis yəni çalıb-oynamaq axşam tərəfi olur. Toyə gələnlərin hər biri xonça gətirirlər. Kürdəxanı kəndində həmin gün gələnlər evdəki digər qadınların da hərəsinə bir şey (ətir, sabun və s.) bağışlayırlar. Gələnlərə xörək verilir, yeyib getdikdən sonra axşamüstü şənlənmək üçün toyxanaya gəlirlər. Gələnlər hamısı qadınlardan ibarət olur. Şabəş üçün bir qayda olaraq, hamı eyni miqdarda pul verir.

Binə və Qala kəndlərində el adətinə görə toy günü kişilər yerdə bardaş qurub oturlurlar. Oğlanın anası toyda oynamır. Deyirlər: «oğlan anası ağır olar, toyda oynamaz»

Maşağada «heri» mərasimi «xətircəmlik», «balaca üzük» adlanır. Üzükdən sonra «üzük aşı» gətirirlər. Şirni, aş üçün nə lazımdır qız evinə gətirirlər. Qız evi hazırlıq görür, həmin gün oğlan üçün pay göndərilər. Üzükdən sonra «vəzourt» göndərilir. Qız evi oğlan evindən gətirilən

xonçalara hədiyyələr qoyurlar.

Sonra qız evi xonça aparır. Adətən, xonçalarda 101 şəkərbura, 101 paxlava, 51 yumurta (yarısı qırmızı, yarısı ağ) olur. Bəy üçün ayrıca xonça düzəldirlər və ona köynək, corab, yaylıq, odikalon, konfet qutusu qoyulur.

Yemək süfrəsi hazırlanır. Sonra aparılan şirniyyatın hərəsindən bir ədəd kağıza bükülür və hədiyyə ilə bir yerdə qız evindən gələnlərə verilir. Həm də qız evinə xörək və xələt verirlər.

Yemək süfrəsində adətən dolma, aş və şirniyyat hökmən olur. Qız evindən qonaqları gətirən sürücülərə də hədiyyə verilir. Qaynana parça qoyulur. Qızın barmağına üzük salana xələt verirlir.

Sonrakı mərhələdə «parçakəsdi» edirlər. Oğlan evi qız evinə «xərc», «aşlıq» verirlər. Bəzən toyu şabaşla edirlər. Toyda gəlin oğlanla bərabər oturmur. Gəlini isə üzüörtülü (üzüduvaqlı) aparırlar.

Gəlinə ağ paltar geyindirir, başına ağ fata qoyurlar. Üstündən qırmızı kəlağayı salırlar.

Maşağada qız toyunda, paltarkəsdi də musiqiçilər qarmonçalan, nağara və qoşa nağaraçalandan ibarət qadınlar olurlar. Günorta saat 2-3-də pul salınır. Sonra yemək verilir. Yemək əsasən qovurmadan, aş və parçaküftə bozbaşdan ibarətdir. Yemək və toy ayrı-ayrı toyxanalarda icra edilir.

Gəlinin belini qaynatası və ya qayını bağlayır. Güzgüyü və şamı yengələr tuturlar. Bu kənddə «qapıbasma», «qayçıkəsdi» və s. adətləri yoxdur. Eləcədə Kürdəxanıda da həmin adətlər icra olunmur.

Oğlan evinin həyətinə girdikdən sonra gəlinin ayağının altında qurban kəsir və başına noğul, konfet tökürlər, qapıda saxlayırlar. Qaynana icazə verdikdən sonra evə keçirirlər. Sonra oğlan evi toya başlayır və gecə yarısına kimi davam edir.

Mərdəkanda sarpayiya «toy yengəsi», Maşağada «el yengəsi» deyirlər.

Maştağada həftə hamamından üç gün qabaq «sərtaxt» aparırlar. Qohumlar, qonşular qız üçün hədiyyə gətirirlər.

Bakı kəndləri üçün spesifik olan xonçagətirmə adəti burada da vardır. Belə ki, nişanlı qız kimin toyuna getsə, onun adına xonça gətirirlər. Qaynana əlində xonça oynaya-oynaya gəlir nişanlı qızın qabağına, onun alnından öpüb qalxızır və xonçanı onun yerinə qoyub, özünü isə oynadır. Xonçada hədiyyə və meyvələr qoyurlar. Meyvələri adətən toyda paylayırlar.

Bakı kəndlərində toya qədər bütün bayramlarda qız «bayramlıq» gətirirlər. Novruz bayramlarında aparılan «bayramlıqlar» çox təntənəlidir. Qızın qırmızı rəngli paltarlıq və ya yaylıq, başına xına qoyulmuş qoç və bayramlıq gətirir, gəlinin əlinə xına yaxırlar. Bir qayda olaraq təzə (nübar) meyvə çıxanda gəlin üçün «nübar»lıq aparırlar.

Toydan sonra bir ay ərzində əvvəlcə qız evi oğlan evini, sonra isə oğlan evi qız evini qonaq çağırır. Oğlan evi qonaq getdikdə gəlini də aparırlar və o 3-7 gün anasının qonağı olur.

Maştağa kəndində «Xınayaxdı» və ya «Xınananə» günü qız hamama gedir. Sonra qız evinə hədiyyə ilə qonaqlar gəlirlər, xınanı isladana pul verirlər. Gəlinin əl-ayağına xına yaxırlar. Ev adamlarına yemək verirlər. Sağollaşma kimi qız toyunda gəlini ağ paltarda tərif edirlər.

Binəqədidə «Xınayaxdı» mərasimində yemək verilir, xına üstünə pul yiğilir. Oğlan evi isə gələrkən xına üstünə xonça aparır. Xonçada şam yandırılır.

Etnoqraf R. Babayeva yazır ki, xına gecəsinə çağrılanlar qız evinə yiğiləndən sonra çalğı başlanırdı. Bakıda keçirilən şadlıq məclisində çox zaman 12 və 7 dilli saz, qarmon, qoşa dunbul çalınardı. Ən çox yayılmış havalar qıt-qılıda, zavoddadı, dal-qabaq (darçını) və sərçəyi idi. Qızın anası və daha sonra qalan qonaqlar bir-bir şabas verərdilər. Çox zaman bu, məclisdə yengə belə

bir mahni oxuyardı:

Qeyçini atdım taxçaya,
Cingildəsin, yar-yar
Çağırın oğlan bacısın,
Dingilsin yar-yar.

Bundan sonra oğlan və qız anası pul verib qızı tərif etdirərdilər.

Ay, gəlin sənün bəxtün mübarek olsun,
Geydiyin xələtin mübarek olsun və s. Kəbin gəlin gedən günü kəsilərdi. Kəbin 25 (101) qızla qədər olardı (50, 21).

Bir adət də maraqlıdır, gəlin gedən də ata evindən bir torba paxlava, şəkərbura, uşaqlara vermək üçün bir torba konfet, cehiz üçün bir dəst döşək, ev ləvazimati, həmçinin qədimi sandıq («yük sandığı») verirlər ki, üstünə yük yığışın. Əvvəllər qızın cehizinin üstünə pərdə çəkirdilər. Gəlinin özü səliqə ilə tikib hazırladığı pərdə, lampa üstü və digər ləvazimati «xinanənə»nin səhəri gətirərdirlər.

Keçmişdə olduğu kimi indi də cehiz maşını oğlan evinə gələndə bir nəfər qaça-qaça gəlir və cehizin gəldiyini xəbər verir. Həmin şəxs isə oğlanın anası xələt verir.

Tøyun səhəri qız evindən 3 gün ərzində qızın yanına gəlirlər. Birinci gün quymaq, 2-ci gün düşbərə, qutab, 3-cü gün isə aş gətirirlər. Qız uzağa verilibsə üç gün ərzində göndəriləcək yeməkləri, ərzağı, qızla bərabər göndərirlər.

Bir həftə sonra gəlinə süfrə açırlar. Qız evindən qadınlar gəlir və «Həftə hamamı» edirlər. Qonaqlar ancaq qadınlar olurlar. Gəlinə hərə bir hədiyyə verir.

Həftə hamamı Binəqədi kəndində «taxtyığdı» adlanır. Belə ki, yengənin hazırladığı qırmızı qotazlı pərdə həftəhamamınınadək bir həftə asılı qalır.

Göründüyü kimi qədim tarixə malik olan Azərbaycan xalqının özünəməxsus toy adəti, ənənəvi xüsusiyyətlərini bu gün də saxlamaqdadır Azərbaycanın müxtəlif bölgə-

lərində toy mərasiminin çoxlu miqdarda xarakterik ünsürləri vardır. Odur ki, azərbaycanlılarda toy mərasimini ayrı-ayrı rayonlarda xüsusiyyətlərini qeyd etmədən təsvir etmək çox çətindir.

Toy mərasimi xalqımızın mənəvi aləminin tərkib hissəsidir. Bu mərasimdəki adətlərin hər biri qədim dini inamlar və ovsunlarla (maqiyanın müxtəlif tipləri ilə) bağlıdır. Onların mənşələrinin araşdırılması xüsusi tədqiqat mövzusudur.

3.3. Doğum və uşaqla bağlı adətlər

Ailədə uşağın, doğulması ailə məişətində xüsusi mərhələ təşkil edir. Ailədə ilk uşağın doğulması və böyüməsi ilə əlaqədar çoxlu miqdarda adət-ənənələr mövcuddur. Azərbayjanda xüsusi mülkiyyətin doğurduğu bir qayda monoqam ailədə mühüm yer tuturdu. Müəyyən ailələrdə indi də belədir. Oğlan uşağı ata nəslini davam etdirməli, valideynləri qocalanda saxlamalı, dəfnini təşkil etməli, onların əmlakına malik olmalı idi. Övladsızlıq ailə üçün böyük bədbəxtçilik hesab olunurdu. Övladı olmayan qadın uşağının olması üçün bütün mümkün vasitelərə el atırıldı. Əvvəlcə qadınlara xalq müalicə üsulları tətbiq olunur, ikinci halda isə müəyyən ovsunlar icra edilirdi. Bu məqsədlə müqəddəs yerlərdə qurban kəsilir, nəzir paylanılırdı.

Ənənəvi olaraq Azərbayjanın hər yerində ziyarətgah-lara daha çox inananlar uşağı olmayan qadını pire, məscidə, seyid evinə aparırdılar. Müasir ailələrdə də bu ənənələrə riayət edənlər çoxdur. Onlar həm həkimlərə, həm də müqəddəs yerlərə müraciət edirlər.

Məsələn, Naxçıvanda uşağı olmayan qadın Əshabi-Kəhf (ərəbcə mənası «mağara sakinləri» olan) pirinə (302, 108) gedir, orada sim üzərindən ip asındı, inama görə əgər ip tərpənə deməli uşaq olacaqdı. Xalq təsəvvürünə görə uşağın doğulması körpə və anası üçün qırx gün müddətində

təhlükəli vaxt idi. Ananın və yeni doğulan uşağın təhlükəsizliyini təmin etmək, onları şər qüvvələrdən təcrid etmək üçün bir sıra ayinlər icra olunurdu.

Qeyd edilməlidir ki, Sovet hakimiyətinə qədər olduğu kimi, Sovet quruluşlu ailələrində də kənd yerlərində xüsusən də 20-40-cı illərdə bəzən doğum ev şəraitində keçirdi. Qohum və qonşu qadınlardır evə yiğisar, hamilə qadına köməklik göstərmək məqsədilə el arasında «mama» adı ilə tanınan qadını dəvət edərdilər. Qadınları kənddə hamı tanıyardı. Şər qüvvələrin uşağa xüsusən 40 gün müddətində daha çox təsir etməsi haqqında xalq inamları mövcuddur. Ona görə də bu müddət ərzində uşağı bəd nəzərdən, «çillə»dən qorumaq üçün uşaqların üstündə gözmuncuğu asmaq, adəti Azərbaycanın bütün bölgələrində olmuşdur. Kənd yerlərində doğum vaxtı zahını şər qüvvə və pis nəzərdən, şər qüvvə olan «hal anası»ndan qorumaq üçün müxtəlif ovsunlar icra edilirdi. Yaşlıların dediklərinə görə «hal-anası» su kənarında olduğundan hamilə qadına gecə çay kənarına getməyə icazə verilməzdi.

Yeni uşağı olmuş qadını hal-anası aparmasın deyə yaxasına sancaq, iynə taxır, evdə ətrafına iplə dövrə düzəldir və onu yatmağa qoymurdular. Doğum vaxtı doğan qadına «qurd ağızı» göstərirdilər. Hamilə qadının vəziyyəti ağır olarkən qırx qızı yiğir və tas qururdular, kişilər gülə atardılar. Yaxud qadının hər tərəfinə dairə çəkir, şisi onun başı olan istiqamətdə yerə sancır, saçını, evdəki bağlı şeyləri açır, başının altına çörək, bıçaq, yastığının altına qoca kişi papağı qoyurdular. Yaxud qadının kənarına dairə çəkdikdən sonra, kasada su və «hal dabani» qoyurdular, sarımsağı əzir, qadının burnuna tökürdülər. Qadın asqırıldıqda deyildiyinə görə uşaqdan azad olması asanlaşırırdı. Uşağı 10-40 günlüyündə çızmızdırır, qapının ağızına balta, dəmir qoyur, uşağın damağı gəlməsin deyə üstündən 7 rəng göz muncuğu asırıdılar. Ailədə bir neçə uşaq olub öləndə deyərdilər ki, həmin qadın həmzadlıdır (xəstədir). Sonradan olan uşağına o, süd vermir və uşağı 40 qapıya

aparır, sonra molla «şəşə» duası yazır, duanı evə gətirir, arda uşağı evə gətirirlər. Sonra uşağa yeddi qohum-xala, bibi, əmi, dayı və b. hərə bir xəlet alırı.

Aıldə uşaq bir neçə ildən sonra doğulduqda yeddi il dalbadal qurban kəsirdilər. Uşaq ev şəraitində doğulduqda həmin evdə mismarı soğana, onu da yerə vurur, qapının ağızına dəhrə qoyurdular.

Zahini müvafiq qaydada bir neçə gün soyuqdan-istidən gözləyər, un və et xörəkləri hazırlayır, xüsusilə quymaq bişirirdilər. Lakin hesab edilirdi ki, 40 gün müddətində «Çilləsi çıxana cədər» zahinin həyatı təhlükəlidir. El arasında belə bir misal da vardır: «Zahi arvadın qəbrinin ağızı 40 gün açıq olur». Həm də zahini və uşağı pis və yaxud bəd nəzərlərdən qorumaq, el sınağına görə muncuq, göy-qırmızı paltardan uşağı gözləmək lazımdır. Belə inam vardır ki, uşağın üstünə sarı muncuq gətirdikdə, uşağı saraldar.

Yeni doğulmuş uşağın başının altına bir yumurta, çörək və kömür, yeddi rəng muncuq qoyurdular. Yeddi kömür parçasını uşağın başına hərləyir və yeddi yol ayrıcında basdırır, qırx açarı suya salır, uşağın 40-ni tökür, həmin suyu evin əksinə səpirdilər. Yenicə doğulmuş uşağı duzlu suda çıxımdırıldılar. Üç, yeddi və qırxını tökdükdə bunun üçün müvafiq sayda çöp götürür, suya salır və uşağı çıxımdırıldılar. Qırx gün tamam olan gün qohum-qonşu qadınlar yığışar, «qırxtökəmə» mərasimi qeyd olunardı. Əgər uşağın nəzərləndiyi zənn olunardırsa, onu yeddi quran ağırı su ilə çıxımdırıldılar. Həmin günə kimi uşağın üstündə yeddi rəng muncuğu saxlayırdılar. Zahı qadının başına duz, un hərləyib, dörd divara asırdılar.

Uşaq bərk xəstələndikdə onu 7 qapiya nəzir deyirdilər. Yəni yeddi qapıdan pay alıb, yeddisinə də verirlər. Uşaq xəstə olanda qoca arvadlar uşağın çiyinlərindən və belindən banka ilə qan alırlar.

«Uşaq qırxa dəyəndə» qadınlar uşağı çəpərdən itin adıǵı yerdən üç dəfə keçirirlər.

Yaxud canavar ağızından düzəldilən kəməri uşağın başından salıb ayağından çıxarır, qırxını tökürlər.

Azərbaycanın hər yerində 40 gün müddətində uşaq olan evə bir qayda olaraq getmirlər. Əgər vacib iş olub gələn olsa, uşağı bayır çıxardıqdan sonra həmin şəxs içəri daxil olurdu. Yaxud da bələnmiş qundağı yuxarı qaldırırlar, o da onun altından keçib evə girirdi.

Bir neçə ildən sonra anadan olan uşağı torpağa girmiş daşın «yerli daş»ın başına hərləyirlər.

Uşaq xəstələndikdə, onu seyid, yaxud molla yanına aparır, dua yazdırırlar. Bərk xəstələnəndə isə nəzir deyir və ocağa (pirə) aparırdılar.

Uşaq anadan olandan qırxi çıxanadək göz dəyməsin deyə çarpayışının altına qabda suyun içində yumurta qoyurlar ki, uşaqa nəzər yetəndə yumurtaya kəlsin. Soğanı şışə keçirib evin dörd tərəfinə üç dəfə fırladıb, aparıb qoyurlar qapının arxasına. Bu uşağı cindən, şeytandan qoruyur. Uşağın paltarına pişik tükü, göz muncuğu, dağdağan, balaca qıfil, at nalı, üzərrik, qızıl taxırlar. Pulu deşib, uşağın papağına sancırlar. Uşaga bədnəzər dəyməsin deyə başına duz hərləyib, deyirlər: «Balama gözü dəyənin gözünə bıçaq batsın». Sonra həmin duzu ocağa atırlar.

Əgər qırxlı uşaq xəstələnərsə, acı soğanın suyu ilə uşağın əllərinin üstünə, ayaqların altına, boynunun dalına çekib ovxalayırlar.

Uşaqı bəd nəzərdən qorumaq üçün üstünə ağ muncuq, göy muncuq, heyva çöpü, qara çörək, üzərlik tikirlər.

Uşaq anadan olarkən uşaq üçün yorğan-döşəyi, beşiyi, paltaları uşağın ana nənəsi aparır. Uşağı adətə görə birinci dəfə gəlinin anası çıxımdır.

Uşaq qorxanda, xəstələnəndə, səpkilər səpəndə, üzü yara olanda andızın, kəndalaşın kökünü yandırır və uşağı tüstüyə verirlər.

Yeni doğulmuş uşaq olan evdə bir tikə çörəyə yağ batırıb qapının ağızından asırlar ki, şəşə adlanan pis ruh gəlib uşağı aparmasın. Uşaq xəstələnəndə deyirlər: «Uşaq

çilləyə düşüb».

Bakı kəndlərində deyirlər ki, atanın-babanın adı qoyulan uşaqların xətri başqadır. Ailələrdə uşağı ad qoyarkən 5-10 adam yiğilir, kiçik məclis təşkil edilir. Molla yasin, Quran oxuyur. Uşağı gətirir, adını qulağına çağırırlar.

Bəzən ölen şəxsin adı qoyulan uşaq vəfat edir, ona görə də adı ikinci dəfə qoyurlar. Əgər 2-ci dəfə də həmin ad verilən uşaq vəfat edirsə 3-cü dəfə o şəxsin adını yeni doğulmuş uşaga qoymurlar ki, o ölü adını başqası daşımاسını istəmir.

Azərbaycanın eksər yerlərində uşaq beşikdə saxlanılır. Bəzi yerlərdə isə yüyrükdə yatır. Oğlan uşaqları xüsusi qayğı ilə əhatə olunur. Anası uşağı oynada-oynada bu sözləri deyərdi:

Atın-tutun bu balanı,
Şəkərə qatın bu, balanı
Şəkərdən acı olsa,
Götürün, atın bu, balanı (51, 74).

Uşaq xəstələndikdə, həkimə müraciət olunur və uşaq müalicə etdirilir. Eyni zamanda müəyyən ailələrdə seyidə pul verir, müqəddəs pirlərə aparır, ilk dəfə diş çıxanda «diş hədiyi» bişirirdilər.

Uşaq olan evə ilk dəfə gələn hökmən uşaga hədiyyə alıb gətirməlidir. Ev yiyəsi də, gələn adama hədiyyə verir. Bu adət əsasən uşağın qırxi çıxandan sonraya da aiddir.

Adətə görə uşaq olan otağa soğanı və əti gətirmək olmaz. Uşaq anadan olanda Laçın rayonunda onun başının altına xəncər qoyur, üstündən xəncər hərləyirlər. Zahının başının altına bıçaq, çörək, iynə, sap qoyurlar.

Azərbaycanın hər yerində uşağın diş çıxanda diş hədiyi bişilir, qohum-qonşuya paylanır. Hədik aparılan qaba isə qənd, paltar, konfet və s. qoyurlar.

Keçmiş adətə görə uşağın başını ilk dəfə dayısı qırxır.

Qırxiyan tükün ağırlığında dayiya pul verirdilər.

Uşaq qorxanda üzərrik yandırır, başına dolayır və sonra tüstüsünü iyilədirir.

Uşaq qorxanda bəzən bir stekan su götürür; Sonra yeddi dənə spicə götürüb, yandırır, bir-bir başına dolayır və stekana atırlar. Bəzi yerlərdə uşaq qorxanda göy sətin parçanın bir tərəfini köz kimi yandırırlar. Sonra onunla qorxan adamın əl oynaqlarına, sinəsinə, boynuna alnına vurur, başına üç dəfə «bismillah» qoyurlar.

Bundan başqa uşağı qorxdığı yerə aparıb, oraya əgər uşaq böyükdürsə onun özü bir parçanı nefət bulayır, mismarla yerə vurur və sonra orada yandırır. Qorxmuş uşaq onu söndürüb, başına üç dəfə «bismillah» qoyur. Bu ovsun «mix cəngər» adlanır.

Novxanı kəndində isə «mix cəngər» edərkən mixi üzü qibləyə qoyur, əskidən düyünə pilək düzəldir, torpağa qoyur, yandırır, 7dəfə elini yanmış yerə qoyub uşağın başına «bismillah» qoyur, sonra bir lampoçkanı daşa vurub sindirir, yenidən 7 dəfə başına «bismillah» qoyurlar.

Bakı kəndlərinin camaatı arasında belə inam da vardır:

Külək əsməyəndə və gilavarın gəlməsi arzulananda ailənin ilk övladlarını bayırına çıxardırlar. Həmin uşaq isə «mən anamın ilkiyəm, ağızı qara tülkiyəm, gilavar gəlgəl»- deyərək gilavarı çağırır.

Azərbaycanın bütün kəndlərində xüsusi «çöpçü qadınlar» var. Uşaqların boğazlarında «çöp» qaldıqda, çöpçü boğazı basır, çöpü keçirdir, yaxud da, çöpü barmağının ucunda çıxardır.

Anadan olmuş uşağın «qırxi» çıxanadək guya gözə gəlməməsi üçün onun alnına his vurur, üstündən gözəmuncuğu, üzərlik, heyvaçöpü asırlar.

Uşaga «Ad qoydu» günü qohum-əqraba yiğilir və ona ad qoyurlar. Uşağın qulağına adı və kəlmeyi-şəhadət deyilir.

Uşaq kefsiz göründükdə güman edilir ki, ona nəzər dəymmişdir. Onda ev adamlarının paltarlarından göy parça

kəsir, adamların adını çekir, üzeriliklə bərabər müəyyən deyimlər deyə-deyə yandırırlar.

Uşaq qorxarkən yeddi yoldan çör-çöp yığıb, üstünə erkək pişik tükü töküb yandırır, «çıldağ» edirlər. Yaxud göy əskini yandırıb, isti halda qəfildən onun bədənin müəyyən yerlərinə toxundururlar.

Bakı kəndlərində qorxan uşaqları Mərdəkandakı «Pirhəsən piri»nə aparırlar.

Uşağın qılçı oyrıdırse deyirlər ki, çilesi var. Bunun üçün naxır gələndə qayçı ilə ipi kəsirdilər, çiləsi gedirdi.

Qəbələ rayonunda qorxmuş uşaq yatarkən kəllə qəndi üç dəfə başına fırlayıb, ocağın üstüne qoyurlar. Güman edilir ki, uşaq nədən qorxubsa qənd yanıb o şəkilə düşəcəkdir. Sonra yanmış qəndi soyudub, uşağın balıncının altına qoyurdular. Bəzi yerlərdə qorxan uşağı qapının cəftəsini və ya saç tükünü suya batırıb, içirdirlər.

Uşaga göz dəyməsin deyə onun üstüne göz muncuğu, qızıl, heyva çubuğu, dağdağan muncuğu və s. asmaq adəti bütün rayonlarda vardır. Körpə uşaq ciləyə düşəndə onu adyala büküb evin küncünə qoyur və süpürgə ilə evi onun üstüne süpürürler.

Uşaq yatanda tez-tez səksənib yuxudan ayılsa və ağlasa, deyilir ki, uşağına göz dəyib. Onda üzerlik götürüb, uşağın başına dolayıb, yandırır, üzerliyin tüstüsünü uşağı verdikcə üzeriliklə bağlı mahnilər oxuyurlar.

Yaxud uşağına göz dəyməsin deyə balaca torbanın içərisinə kömür, dovsan qığısı, pişik tükü qoyur və torbanı uşağın paltarına tikirlər.

Körpə öldükdə anasının «çilləyə» düşdüyü güman edilir. Ona görə balaca camdə 40 ədəd balaca dəmir qırıntısı qoyur, üstünə su tökürlər. Buna qırx açar deyirlər. Bir qız uşağı həmin adamın başı üstündə qayçını işlətdikcə suyu onun başına tökür, «qurddan və canlı şeydən onun çilləsini kəsdim» - deyir.

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində uşaqla və ana ilə bağlı müxtəlif ovsunlar və ayinlər vardır.

Ümumiyyətlə ailədə uşaqların doğulması və sonrakı aylarda ona qulluq edilməsi çoxlu türkəçarələr və ovsunlarla da müşayət olunurdu. Azərbaycanın kənd yerlərində indi də bu üsullardan istifadə olunması geniş yayılmışdır.

Demək olar ki, çox az hallarda doğum prosesi ev şəraitində olur. Hazırda səhiyyənin bütün nailiyyətləri bu sahədə də tətbiq olunur. Azərbaycanda 1920-ci ildə 500, 1990-ci ildə 27 900 həkim, 1920-ci ildə 41, 1986-ci ildə 747 xəstəxana və dünyaya uşaq gətirən qadınlar üçün 1920-ci ildə 0,04 min, 1990-ci ildə isə 74 min çarpayı, 1920-ci ildə 4, 1986-ci ildə isə 972 qadın məsləhətxanaları, uşaq poliklinikaları və ambulatoriyaları var idi (17, 18-19; 270, 233).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda bütün ixtisasdan olan həkimlər, o cümlədən uşaq həkimləri daima əhalinin sağlamlığı keşiyində durur. Bir neçə faktla fikrimizi dəqiqləşdirə bilərik. Belə ki, bütün ixtisasdan olan həkimlər 1940-ci ildə 3300, 1960-ci ildə 9400, 1970-ci ildə 13100, 1980-ci ildə 20300, 1987-ci ildə 26900 nəfər idilər.

Tibb bacıları isə 1940-ci ildə 7500, 1960-ci ildə 26100, 1970-ci ildə 39700, 1980-ci ildə 52200, 1987-ci ildə 65300 nəfər, xəstəxanaların, o cümlədən doğum evlərinin sayı isə 1940-ci ildə 222, 1960-ci ildə 625, 1970-ci ildə 779, 1980-ci ildə 756, 1987-ci ildə 738 idi. Xəstəxanalardakı çarpayıların sayı isə 1940-ci ildə 12600, 1960-ci ildə 27400, 1970-ci ildə 48800, 1980-ci ildə 60600, 1987-ci ildə 60780 olmuşdu (284, 211).

Əlbəttə, bir həqiqəti də qeyd etmək olar ki, Azərbaycanda həkimlərin yaxından köməyi ilə 1940-ci ildə 97 min, 1950-ci ildə 90,3 min, 1955-ci ildə 125,6 min, 1960-ci ildə 165,8 min, 1965-ci ildə 167,4 min, 1970-ci ildə 151,0 min, 1980-ci ildə 155 min nəfər uşaq dünyaya göz açmışdır (281,8).

Dünyaya uşaq gətirən hamilə qadınlar üçün Azərbaycan doğum evlərində 1940-ci ildə 2000, 1960-ci ildə 3000, 1970-ci ildə 5600, 1980-ci ildə 6600, 1987-ci ildə 6900 çarpayı var idi (281, 243).

Azərbaycanda qadın həkimlərinin sayı 1980-ci ildə 1200, 1987-ci ildə 1300 nəfər, akuşerkalar, yəni mamalar 1980-ci ildə 13200, 1987-ci ildə isə 15200 nəfər, həmçinin feldşer-akuşerkalar (feldşer-mamalar) 1980-ci ildə 1000, 1987-ci ildə isə 800 nəfər idilər. Bir faktı da yaddan çıxarmaq olmaz ki, Azərbaycanda qadın məsləhətxanaları və ambulatoriyalarının sayı 1970-ci ildə 313, 1975-ci ildə 388, 1980-ci ildə 651 idi (281, 257).

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın bütün kəndlərində doğum doğum evlərində, həkimlərin köməyi ilə həyata keçirilir. Doğum və uşaqla bağlı ayinlər isə müəyyən ailələrdə indi də icra olunur.

3.4. Ailə adətləri

Adət hüquq sosial fenomen kimi spesifik xüsusiyyətlərlə dövlət hüququndan az fərqlənir. Adət hüquq həmçinin ictimai daşıyıcıdır (170). Adətlər ictimai daşıyıcı olmaqla nəsildən-nəsilə ötürülür. Ailə məişətində olan adətləri isə təxminən aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: qonaqpərvərlik, cörəyə hörmət, böyüyə hörmət; ailədə keçirilən bayram və ənənələr, dini mərasimlərin (məhərrəmlik, orucluq, qurban bayramı və b.) bəzi ailələrdə qismən icra edilməsi, müəyyən dini inamların əhalinin yaşı təbəqəsi arasında saxlanılması, müasir ailə adətləri.

Cörəyə hörmət xalqımızın ən gözəl xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən adətlərdəndir.

Xalqımızın cörəyə hörməti o dərəcədə qüvvətli olmuşdur ki, hətta iki adamın və tayfanın ədavətinə cörəyə and içməklə və ya süfrə arxasında oturub, cörək kəsməklə son qoyulurdu. Qonaqları duz-cörəklə qarşılıamaq, cörəyə and içməklə, yatan uşağın yastığının altına cörək parçası qoymaq, əl-üzünü yumamış cörəyə əl vurmamaq, yeni evlənənləri, uzaq səfərə

gedənləri cörək altından keçirmək, cörək haqqında zərb-məsəllər və atalar sözləri fikrimizi bir daha təsdiq edir. Məsələn, «duz-cörəyi basmazlar», «mərəkədə ərim olsun, tabaqda çörəyim», «ac qılınca çapar», «loxma dağ aşırar», «çörək süfrənin başıdır» və s.

Elin sərvəti olan cörəyə xalqımızın çox böyük hörməti vardır. Odur ki, hər bir Azərbaycanlı ailəsində cörəklə bağlı el adətlərinə riayət edilir. El adətinə görə cörəyi bıçaqla kəsməzələr. Əl ilə kəsərlər. Süfrə açılında, yemək yeməyə başlayanda, cörəyi kəsəndə, «bismillah» demək lazımdır. Süfrə yiğilanda, cörək yeyilib qurtaranda isə, «əlhəmdullah» və ya «şükür verdiyin, göndərdiyin nemətə Allah, biz yedik azaldıq, sən ruzimizi çoxalt» - deyirlər. El arasında belə bir ifadə də var. Məsələn, birini digəri haqqında əks danışmağa vadar edən adam olanda deyirlər: «mən filankəsin əleyhinə çıxa bilmərəm, onun haqqında yanlış, yaman sözlər deyə bilmərəm, çünkü mən onunla duz-cörək kəmişəm. Əgər belə etsəm, onda cörək mənə qənim olar». Axi cörək Qurandan qabaq gəlib-deyib babalarımız. Cörəkdən bir az yerə düşsə belə, onu götürüb təmiz, hündür bir yerə qoyarlar. Yerdən götürürendən sonra isə öpüb sonra göz üstüne vurmaqla üç dəfə «bismillah» deyirlər.

Xalq arasında yaxşı adamlar haqqında deyirlər: «Cörəyə sədaqətli adamdır». «Cörəyi dizinin üstündədir» misali isə əksinə xoşa gəlməyən şəxsləri müəyyən edir.

Azərbaycan ailələrində el adətinə görə, cörək yeyiləndən sonra süfrəni aparıb bayırda çırpmazlar. Süfrənin içində qalan qalıq cörəyi bu gün ya da sabaha saxlayırlar. Cörək qalıb kefiyyətini itirəndə isə onu suda və ya süddə isladıb ev heyvanlarına, quşlarına verirlər.

Azərbaycanlılarda ağsaqqala hörmətin dərin tarixi kökləri vardır. Hələ I əsr Yunan coğrafiyaşunası Strabon yazırkı ki, albanlar «nəinki öz valideynlərinə, hətta yad adamlara, bütün qocalara hörmət edirlər» (236, 143). «Kitabi-Dədə Qorqud» (213) dastanında da böyüklərə hörmət ön planda durur. Bu adətlər xalqımız arasında bu

gün də əhəmiyyətini itirməyib.

Ailədə ağsaqqalların, valideynlərin, özündən böyükələrin yanında cavanların uzanmağı qəbahət sayılır. Sanki bu adət azərbaycanlıların yazılmamış qanunudur.

Ailələrdə yeni doğulan uşaqların əksəriyyətinin adını ata nənəsi, əmisi, uşağın anası qoyur. Qız uşaqlarına öz ata nənəsinin adını, oğula isə ata babasının adını qoymaq geniş yayılmışdır.

Azərbaycanın rayonlarında belə bir qayda vardır. Yeni uşağı olan ailədə, uşağın qırxi çıxandan sonra qohum-qonşular uşağı görməyə gəlirlər. Qadınlar yeyib-içir, söhbət edir, uşağın yastığının altına pay qoyub gedirlər. El arasında deyirlər: qonaq var quzu, qonaq var plov, qonaq var qayğanaq qonağıdır. Çünkü hər qonaq eyni deyil. Qonaq varki gələndə qoyun-quzu kəsirlər, qonaq var gələndə qayğanaq bışırırlar. Evə yad qonaq gələrsə, evin arvad-uşağı o biri otağa keçib, orada yemək yeyirlər. Qohum-əqraba qonaq gələndə isə ailə üzvüləri qonaqla birlikdə süfrə başına yığışib, çörək kəsir, yeyib-içirlər. Qonaq gələn evdə molla varsa onda stolun üstünə araq qoymurlar. Bu günah sayılır.

- Qonaqsız ev, uğursuz olar.

- Qonağa görə süfrə açılar.

- Qonaq süfrənin yaraşığıdır, uşaq evin

- Qonaq umduğunu yox, olduğunu yeyər.

- Qonaqsız ev, susuz dəyirman-bu kimi atalar sözləri Azərbaycanda qonaqpərvərliyin dərin köklərə malik olduğunu bildirir.

Aleksandr Duma «Qafqaz səfəri» adlı əsərində aəzrbaycanlıların qonaqpərvərliyindən bəhs edərək yazmışdır: «Bivaxt, gecənin bir aləmində gəlməyimizə baxmayaraq, bizə hər cür qayğıkeşlik və qonaqpərvərlik göstərildi» (159, 101).

Ançabadze Y.D. «Gözel qonaqpərvərlik adəti» adlı məqaləsində yazar ki, həqiqətən Qafqaz xalqlarında qonaqpərvərlik hesabagelməz sərvətdir» (28, 110).

Keçmişdə Azərbaycanda yolunu azan, yorulan, bivaxt gelən, gecəyə düşən səyahətçilər və yolcular üçün «aman evləri» adlanan evlər tikirdilər. Bu tip evlər əsasən dağlıq ərazilərlə sığınacaq xarakteri daşıyırırdı.

Etnoqraf S.Hacıyeva Qafqaz xalqlarının qonaqpərvərliyindən bəhs edərək yazar: «Qafqazda qonaqpərvərlik geniş inkişaf etmişdir. Mərkəzi hakimiyətin zəif olduğu, yolların olmadığı, məişətin qapalı şəraiti, əmtəə-pul münasibətlərinin zəif inkişaf etdiyi bir dövrde qonaqpərvərlik institutu inkişaf edirdi. Ayrı-ayrı kəndlərin nümayəndələrinin qonaq kimi qəbul olunması cəmiyyətin, xalqın həyatında mühüm idi» (96, 322).

Şimali Qafqaz ərazisində də Azərbaycanlı ailələrdə olduğu kimi qonağı adətən ailə başçısı və onun oğlanları qarşılıyor, evin kişişi evdə olmadıqda isə onun qadını qonağı qarşılıyor. Adətən hörmət əlaməti olaraq qonağın atdan düşməsinə kömək edir, kürkünü, silahını tutur və onu qonaq otağına dəvət edir, atını isə bağlayıb, qabağına ot qoyurdular (194, 112).

Abxazlarda isə qonaq oturandan sonra otururlar. Qonağın qarşılanmasında ayaq üstə dayanmaq qonağa hörmət əlaməti sayılır (28, 114).

Azərbaycanlı ailələri kimi hər bir qafqazının ailəsində də belə bir qayda var, qonağı darixmağa qoymurlar. Xüsusi məclis təşkil edilir, gənclər oynayırlar, mahni oxuyurlar və s. Qonağın qəbulunda ən mühüm cəhətlərdən biri ona yeməyin verilməsidir. Qonağın yaxşı yedirdilməməsi isə qonaqpərvərlik adətinin pozulması sayılır. Qonağın bütün xahişləri yerinə yetirilir. Qonağın yola salınması da təntənəli olur. Evin bütün sakınları həyətə çıxaraq qonaqla salamlasırlar. Abxazlar qonağı kenddən tamamilə çıxanadək ötürürler.

Şimali Qafqaz xalqlarında qonaqpərvərliyin mühüm əlamətlərindən biri qonağın təhlükəsizliyinin təmin olunmasıdır (194, 114).

Kabardin-balkanlıarda qonağa xüsusi qayğı göstərilir,

onlara milli xörəklər hazırlayırlar.

Adıgeylərdə azərbaycanlıların ailəsində olduğu kimi hər bir ailədə «qonaq evi» olur. Belə ki, ən yaxşı otaq, yemək, yorğan-döşək, qonaq üçün ayrılr, qonağa qarşı diqqətlilik və fəxrlə davranma ailədə vacib sayılır (349, 94).

Azərbaycan xalqının möişətində mühüm yer tutan qonaqpərvərlik adəti iqtisadi tələbatdan yaranıb, ilk növbədə, həmin tələbatın ödənilməsinə və qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsinə xidmət etmişlər. Adət etmədiyi şəraite düşən qonağa göstərilən köməklə, mehribanlıqla ünsiyyət yaranmışdır.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanın kənd ailələrində sosial vəziyyətindən, peşəsindən asılı olmayaraq hər bir ailənin ayrıca qonaq otağı, qonaq üçün yorğan-döşəyi vardır.

Tam yad, tanış olmadığı kənddə gecələmək, rahatlanmaq məqsədi ilə qərib adam tanımadığı qapını döyüb, «Allah qonağı istəyirsinizmi?» - deyə soruşa, ev yiyəsi «Allaha da qurban, qonağına da» - deyib qonağı qəbul edərdilər. İndi də belədir.

Qonağın gəlişi adətən gözlənilməz olur. Təsadüfi deyil ki, xalq arasında belə bir məsəl var: «Evini təmiz saxla ki, vaxtsız qonağın gələr». Deməli, günün hansı vaxtı olursun, təşrif gətirən qonaq mehribanlıqla qarşılanır, ona qayğı gösterilir. Təsadüfi deyilki, qonaqsız ev, susuz dəyirməna bənzədir.

Evə gələn və ya çörək yeyilərkən süfrə üstə gələn şəxs hökmən süfrəyə dəvət edilir və ona «Gəlin qonağımız olun» - deyilir.

Adətən qonaq dəvət olunmuş evdə süfrənin zənginliyinə fikir verilir. El arasında işlənən «görüm süfrəniz həmişə açıq olsun» - sözləri qonağın ev sahibinə ən ülvi arzusu kimi qəbul olunur.

Göründüyü kimi hər bir ailədə cəhd edirlər ki, qonağın bütün xahişlərini yerinə yetirsinlər. Qonağın yola salınması da təntənəli olur. Evin bütün sakinləri həyətə çıxaraq

qonaqla sağıllaşırlar.

Bütün normal ailələrdə böyükəndə olan övladına ailə başçısı qonaqpərvərliyin qanunlarını öyrədir. Yəni yeniyetmə oğlan və ya qız qonağın qarşılanması, qonaq süfrəsinin təşkil edilməsi, qonağın yola salınması, kişi, qadın və qız qonaqları ilə rəftar qaydalarını öyrədirlər. Qonaqpərvərlik Sovetlər dövründə də sosial institut kimi mahiyyətini dəyişməmiş, mənəvi-etik forma daşıyaraq sosial-məişət xüsusiyyəti kəsb etmiş və möişətimizin nəsildən-nəsilə keçən ictimai hadisəsi kimi daim öz mahiyyətini saxlamışdır.

Azərbaycanın kəndlərində islam dinin və müsəlmanlığın təsiri ilə yaranmış bir sıra mərasimlər, Məhərrəmlik, Orucluq, Qurban bayramı qeyd olunur.

Qeyd etməliyik ki, Orucluq və Qurban bayramının tarixi qədimdir. Qeyd edilməlidir ki, Sovetlər dövründə Azərbaycanın hər yerində qurban bayramı günü keçirilir. Qoyun, inək kəsir, əti camaat arasında bölür və bu mərasim «qurbanlıq» adlanır.

Qurban bayramı hicri tarixi ilə zilhiccə ayının 10-da keçirilir. Həmin gün gün çıxandan sonra, camaat məscidə toplanır, Xütbə oxunur və iki rükət bayram namazı qılır. Bundan sonra camaat evinə gedib, qurban üçün nəzerdə tutulan heyvanı kəsmək üçün hazırlanırlar. Qurbanlığı sağ böyrü üstə uzadıb, üzü Məkkəyə tərəf çevirirlər. İki ön, arxa sağ qışını bağlayıb, arxa sol qışını açıq saxlayırlar. Bundan sonra dua oxunur. «Bismillah» deyilərək, heyvanın başı kəsilir. Heyvanın başı kəsildikdə, «bismillah» və «Allahu əkbər» sözlərinin deyilməsi vacibdir. Adətən kəsilmiş heyvandan yeddi ailəyə pay göndərilir. Hər bir qurban kəsən adam bütün malının, mülkünün ruzisinin allahdan olduğunu və bütün malını Allah yolunda sərf etməyə hazır olduğunu bildirir. Nişanlı qızlara da qurbanlıq aparılır.

Orucluq bayramı müsəlmanların mühüm bayramlarından hesab olunur. Orucluq bayramı ramazan ayının 30-u

gecəsi ayın görünməsi ilə müəyyən olunur. Bayrama qədər müsəlmanlar bir ay müddətində oruc tuturlar. Oruc zamanı insanlar o başdan gün batana kimi yemək-içməkdən çəkinirlər. Bayram günü oruc tutmaq olmaz. Bayram günü camaat məscidə toplaşır, xütbəyə qulaq asır, iki rükət bayram namazını camaatla qılır. Bundan sonra biri-digərlərinin bayramlarını təbrik edirlər. Namazdan sonra hər bir evdə süfrə açılır, müxtəlif yemeklər bisirilir. Oruc bayramı günü halva-fətir bisirilir, paylanılır. Hər bir evdə fitrə pulu toplanılır və fəqirlərə paylanılır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qurban bayramı və Orucluq bayramı Sovet Azərbaycanı mövcud olduğu illerdə kütləvi səciyyə daşılmışdır. Həmin bayramlar Azərbaycanın bütün bölgələrində yalnız ailə səviyyəsində qeyd olunurdu.

Dini mərasim olan məhərrəmlik YII əsrədə şiyəlik məzhəbinin əsasında, Ərəbistanda xilafətdə hakimiyyət uğrunda ayrı-ayrı qruplar və sülalələr arasındaki mübarizənin gedişində yayılmışdır.

Əli nəslinin «taleyi üçün ağlamaq» bu mərasimin əsas mahiyyətidir. Mehərrəmlikdə evdə paltar yumaq, xeyir iş görmək olmazdı. Sovetlər dövründə bu mərasim Azərbaycanın bir sıra rayonlarında icra olunur.

Azərbaycanlıların ailə mənşətində qeyd olunmuş dini bayramlardan başqa xalq bayramları da vardır. Bu bayramlar ənənəvi surətdə təntənə ilə keçirilirdi. Bu baxımdan Novruz bayramının xalq arasında xüsusi yeri vardır. Lakin, əsrlər boyu «Qadınlar bayramı», «Gül-çiçək bayramı», «Məhsul və peşə bayramları» da özünəməxsus yer tutmuşdur.

Adətlərə riayet olunması ictimai rəyə əsaslanır və deməli bu iş dövlət tərəfindən tənzim edilmir. Adətlərin bir neçə nəslin həyatı müddətində yaşamasının səbəbi də onların uzun ömürlü olmasından və tez-tez təkrar edilməsindən ibarətdir. Ənənələr də qanunlar kimi zaman ötdükçə yaranır, vaxtı keçəndə yeniləri ilə əvəz olunur. Lakin elə ənənələr də olur ki, klassik nümunələrə dönüb

yaşayır, həmişə insanların həyat tərzində özünü göstərir. Ənənələr bəzən konkret bir mərhələni, dövrü özündə əks etdirir.

Ənənə və adətlərin yaranması və inkişafı həyat tərzinin mühüm tərkib hissəsi olmaq etibarilə tarix boyu nəsildən-nəsilə keçən sosial təcrübə, əmək üsulları və vərdişləri, insanların ailə və məişətdəki davranış normaları və qaydalarını özündə təcəssüm etdirir. Ənənə mədəni irsin saxlanması formasıdır.

Tarixi mənbələrdən və etnoqrafik materiallardan aydın olur ki, Azərbaycan xalq bayramları da qədim bir tarixə malikdir.

Azərbaycanda daha geniş şöhrət tapmış bahar fəslinin başlanması tentənəsi olan Novruz bayramının qeyd olunmasıdır. Səbirsizliklə yazın gəlməsini gözləyən, xalq, bir neçə həftə qabaq Novruz bayramına hazırlıq görməyə başlayır. Çərşənbə axşamları və martın 21-də (köhnə təqvimlə martın 9-da) müxtəlif şənliklər, əyləncələr keçirilir. H.Abdullayev «İslam dini haqqında» kitabında göstərir ki, hələ eramızdan əvvəl baharın gəlməsi ilə başlayan ilin ilk ayına «fərvərdin» onun birinci gününə «Novruz» (yeni gün) deyilirdi (3, 52-53). «Yaz bayramı» adı ilə Novruzun qeyd olunması haqqında ilk yazılı məlumat e.ə. 505-ci ildən məlumdur (147, 180).

Novruz bayramında analar səməni bisirir, yaxud «Səməni saxla məni, ildə göyərdərəm səni»-deyərək, xonçalarda bahar, yaşıllıq rəmzi olan səmənin yanında şam yandırırlar.

Novruz bayramına bir qədər qalmış uşaqlar yumurta döyüşdürürlər. Qoy yeni baharda, hər şey təmiz olsun deyərək evlərdə, həyat-bacalarda yır-yığış edilir, adamlar təzə paltarda küçəyə çıxır, yasda olan ailələri yasdan çıxarırlar, küsülüller barışırlar.

Novruz ulu əcdadımızın əski bayramlarından olmuş, insana həyat verən dörd ünsürün: Suyun, Odun, Yelin (havanın), Torpağın isinməsi, dirilməsi istəyi ilə bağlı

yaranmışdır. Novruzun başlanmasına dörd həftə qalmış həmin dörd ünsürlə bağlı xalq özünün yaratdığı adət, ənənə, etiqad və ayinlərini icra etmişdir.

Novruz bayramı bütövlükdə xalq, ailə ilə bağlı olduğuna görə xalqımızın Novruzla səsləşən müsiqisi, rəqsləri, mahnıları, şənlikləri çoxdur. Şənliklərdə bayatılar səslənir, mahni oxunar və deyişmələrlə yanaşı, müxtəlif rəqslər, güləş, dirədöymə və onlarla başqa əyləncələr icra edilmişdir. El arasında axırıcı çərşənbə «kiçik», 21 axşamı isə «böyük» bayram adlanır. Kənd camaati bütün çərşənbələrdə və bayram günü həyətlərdə tonqal qalayır, tonqalın üstündən hoppanır, (lopa) şar atırlar. Çərşənbə axşamı kimin mətləbi varsa ürəyində arzu tutur, qapı pusmağa gedir.

Bakı kəndlərində birinci çərşənbə oğru üskü adlanır, 2-ci çərşənbədə təzə paltar alır, xonça düzəldir, xına yaxırlar. Şam yandırıllar ki, allah səbəbə salsın.

Axır çərşənbədə qəbir üstə gedir, xonça aparır, qəbir üstə yasin oxutdururlar.

İl təhvil olana yaxın xörəyi ocaqdan götürür, şamları yandırır, barmaqlarına xına yaxırlar.

Xalq inamına görə «şam-od» insana, heyvana xeyir getirir, xəstəliklərdən qurtarır (347, 13).

Novruzda 10 gün qapılara, yəni qohum-qonşulara, qocalara pay aparırlar. Yaşlı adamlara xələt, alma, kişmiş, və s. aparırlar. Evin gəlinləri əvvəlcə qaynanaya sonra öz anasına pay aparırlar. Novruz süfrəsində balıq da qoyurlar. Novruzda yumurta boyayırlar. «Yumurta - dünyanın rəmzi, ağ, göy, yaşıl, qırmızı boyanması dörd fəslin rəmzi, əmin-amanlıq kimi yozulur (296, 9).

Kəndlərdə tonqal qalanır «piling» atırlar. Əvvəlcədən hazırlanmış səməni halvası da süfrədə olur. Bayram qabağı göyərdilmiş səməni də, göyərdilmiş buğda-noxud da süfrədə olur.

Bütün dövrlərdə bayram günlərində «Bizim evdə axta zoğal da yoxdur»-deyə acı güzəranından şikayətlənən

babalarımızın övladları bu gün bayram süfrəsi arxasında vüqarla oyeşir. Qazax rayonunda, eləcə də digər kənd rayonlarında evdə neçə nəfər varsa, bayram axşamı müəyyən səbəb üzündən evdə olmayan, ailədə nişanlı, qız-oğlan varsa, onların nişanlılarının və gələn qonaqların şərəfinə şam yandırılır.

Azərbaycanın rayonlarında axırıcı çərşənbə axşamı yaxın qonşulara və qohumlara bayram payı göndərilir. Küsüllülər bir-birinə pay göndərirlər. Adətən uşaqlar, gənc oğlanlar əllərində torba «kosa gedir», yəni həyatları gəzirlər:

Ay, kosa-kosa gəlsənə,
Gəlib xəbər versənə
Çömçəni doldursana
Kosanı yola salsana-

deyə mahni oxuya-oxuya bayram payı alırlar. Yaxud, qapını döyür, papaq tullayır, gizlənir, sonra pay qoyulmuş papağı götürürler. Yaxud oxlovun ucuna torbanı keçirir, astaca qapıdan içəri tutub, pay alırlar.

Etnoqrafik səfərlər zamanı Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində Novruz bayramı ilə bağlı ovsunlar və ayinlər toplanmışdır. Onların bəziləri indiyədək tədqiqatlarda əksini tapmamışdır. Xalqımızın mədəni irlisinin tərkib hissəsi olan bu ovsun və ayinlərə burada yer ayırmak zərurəti vardır.

Ailə-məişətində ənənəvi olaraq davam etdirilən uşaqların pay alması mərhələsi «baca-baca», «yığınmaq», «papaqatdı», Sabirabad rayonunun Qaratoğay kəndində isə «qurşaqatdı» adlanır. Dan atmaq, cilə çıxartmaq, «aş bişdi» mərasimləri vardır. Bu mərhələdə axşamçağı qızlar rəfiqələrdən birinin evinə yığışırlar. Tədarük üçün hamı sovqat getirir, onlar plov bişirir, birgə şam edir, yelləncək qurur, yellənirlər. Bəzən bu vaxt müəyyən evlərə xanəndələr dəvət olunur, axşamdan səhərə qədər kim

istəsə birgə şənlənir, kim yatarsa, onu yorğan-döşəyə tikir, gülürlər.

Bayram axşamı bayram süfrəsi təşkil edilir, axşam və sübh çığı tonqal yandırılır. Adamlar gecə saat 12-dən sonra və səhər tezdən çay kənarına gedir, ürəklərində arzu tuturlar. Əl-üzlərini yuyur, yüngülləşirlər.

Əksər gənclərimiz elimizin qədim adətlərini, dilək niyyət tutmaq adətlərini Novruz günü yad edirlər. Qızlar təzə nişanlananların nişan konfetindən yastığın altına qoyur, yaxud bir tay corab geyir, yatmadan əvvəl duzlu kökə yeyirlər. Yuxuda su verən oğlan guya gələcəkdə onların həyat yoldaşı olacaqdır. Gənclər iki iynə götürür, iynələrin bir ucuna pambıçı sarıyır, içərisində su olan qaba atırlar. İynələr uc-ucaya dayansa zənn edirlər ki, arzularına nail olacaqlar. Bu diləklərin həyata keçəcəyinə inam rəmzidir.

Axır çərşənbə gecə ayaqqabları qapıdan oğurlayır, ağac başına, suya atırlar. Yeni ayaqqabısı oğurlanan adam bütün darlığınu bu ildə qoyur. Başlarının altına güzgü-daraq qoyur, kimi yuxuça görsələr onunla da ailə quracaqlarına inanırlar.

Novruzda qorşuya getməzdən qabaq iki nəlbəki götürür, ürəklərində arzu tuturlar. Qonşu nəlbəkinin birinin içərisinə şəkərbura, konfet, nə isə bir şey qoyur. Əgər hansı nəlbəkini nezərdə tutubsansa, onun içərisinə nə isə qoyulsə deməli arzun baş tutucaqdır.

Yaxud stəkan götürür, qonşuya gedirsən, qonşu arzu tutduğun stəkana su töksə niyyətin hasıl olacaq. Novruzda ərə getməyen nişanlı qızın nişan üzüyünü götürür və gecə yarısı aya baxır. Bu zaman deyilənlərə görə o sevgilisinin şəklini görür.

Nişanlı qiza xonça gələndə ərə getməyen qız xonçadakı konfetdən götürüb yeyir və yarısını başının altına qoyur. Gecə yarısı həmin qız sevgilisini yuxuda görür.

Qız uşaqları yiğisir və bir qızın nişan üzüyünü götürüb, sap bağlayır və kasanın içinə su töküb fırladırlar. O neçə

dəfə firlansa, həmin ildən sonra o qız ərə gedəcəkdir.

Ana qazandan nimçələrə xörək tökəndə cavan qızlar iki nimçə tuturlar. Onların ürəklərində niyyət tutduqları nimçəyə xörək çəksə, arzuları həyata keçəcəkdir.

Yükün üstünə bir qabda un qoyurlar. İnama görə səhər unun üstündə guya gələcək nişanlılarının adı yazılıcaqdır.

Gecə yuxudan oyanıb şam yandırıb güzgüün qarşısında dursan orada öz gələcək nişanının üzünü görərsən.

Bayram axşamı gecə saat 12-də söyüd ağacları başını yerə vurur. Bunu əməli saf adam görə bilər. Görsə, demək onun arzuları yerinə yetəcək.

Çərşənbə axşamı qızlar həyətdə dayanıb, ayaqqabılıarı başı üstdən atır, əgər ayaqqabının daban tərəfi evə tərəfdirsə, onda həmin qızın bəxti tez açılacaq, yox əgər əks tərəfdədirse, onda qız bu il də evdə qalacaqdır.

Cillə çıxdıqda yatmırlar. Deyirlər, həmin gecə «peyğəmbərin xoşbəxtlik paylayan gecəsidir. Yəni «Qədir gecəsidir». Kim sabaha qədər oyaq qalsa, bütün arzuları həyata keçəcəkdir».

Arzular səhər tezdən suya danışılır. İnama görə suya söylənilən arzu gələn novruzadək həyata keçməlidir.

Novruzda səhər-səhər bir səhəng su gətirib qoyurlar evdə qalır, evə səpirlər ki, yad nəzərlərdən qorunsunlar.

Novruz tonqalının tüstüsünün səmtindən yaşılı adamlar bilirlər ki, il necə keçəcək, bolluq olacaq, yoxsa yoxsulluq. Adətən, yaşılı ailələr tonqal qalamırlar, yaxın qohumlar, qonşular gəlib onu yasdan çıxarırlar.

Adamlar tonqalın üzərindən ona görə atlanırlar ki, keçən ildəki əzab-əziyyətləri, qəm-qüssələri həmin tonqalda yansın, yox olsun.

Axırıncı çərşənbədə ailənin bütür uşaqları imkan daxilində evə yiğisir, ailə ocağını isindirirlər.

Axırıncı çərşənbədə evin damına ayaqqabıları atır, səherisi baxırlar. Ayaqqabılar üzü üstə düşübsə yaxşıdır, il uğurlu olacaq. Başqa səmtə düşübsə il uğursuz olacaqdır.

Novruz günü keçən Novruzdan sonra rəhmətə gedən varsa onun evinə gedər, başsağlığı verərdilər.

Qubadlı rayonunda «Qədir-qədir saxlamaq», «şam atmaq» adəti də vardır. Bunlar «il axır» gecədə icra olunur. Beləki, qızlar-oğlanlar toplanır, gedib pay alır, danışqlara qulaq asır, yalnız gecə saat 12-dən sonra yemək yeyir, çalıb-oxuyur, tonqal qalayır, bulağın üstündən hoppanır, lopa (şam) atırlar.

Yardımlı rayonunun Gölyeri kəndində Novruz bayramı günü üç tonqal qalayırlar. Süfrədə isə yeddi rəng nemət olması milli ənənələrdən irəli gəlir. Orada «südlü aş» bişirilir.

Adətə görə bayram günü qaş qaralandan sonra qonşuya heç nə vermək olmaz. Axşam verilən şey xeyir-bərəkətin verilməsi kimi qiymətləndirilir. Novruz günü dəsmalatdı geniş yayılmış və rəmzi xarakter daşıyır. Gənc oğlanlar əsasən dəsmalatdıya çıxırlar. Ən çox hansi qapıdan qız isteyirlərsə oraya dəsmalatdıya gedirlər. Çünkü atılmış dəsmal istədiyi qızı dəyərsə artıq onlar deyikli olur. Xoş söz eşitmək arzusuna niyyət tutub qulaqasıdıya gəlirlər.

Çərşənbə günü tezdən durmuş ana ailə üzvlərini saçından bir az kəsib suya atmalıdır. Bu dərdin, balanın kəsilib suya atılması kimi qəbul edilir. Ağsaqqal evləri gəzir, bayram əhval-ruhiyyəsini gücləndirirlər. Bayram axşamı bütün evlərdə ailənin hər bir üzvü üçün şam yandırılır.

Evində olmayan adam həmin gün evində olamlı, borcu olan borcunu verməlidir. Yoxsa yeddi il o həm evində olmaz, həm də borcunu qaytarı bilməz.

Quba rayonunda Su çərşənbəsi günü «təzə su»dan keçirlər. İnama görə onlar azarını-bezarını suya verir, səsi batanlara, danışa bilməyənlərə su içirdirlər. Su kənarında nəgmələr oxuyurdular. Bu nəgmələr içərisində su tanrısi Abanın adına «Alban nəgmələri»də əsas yer tuturdu.

Sabirabad rayonunda adətə görə qız-gəlinlər nəzir çiləsi keçirirlər. Səhərə qədər çalıb-oynayırlar.

Dəvəçi və Siyəzən rayonlarında Novruzun səhəri adamlar bayram suyu gəzdirirlər. Digər şəxslər isə sudan alıb içir və əvəzində nəzir verirlər.

Sabirabad rayonunda Novruz bayramında adətə görə 10-15 dəst paltar, köynək alınır və paylanılır. Qohumlar bir-birlərini qonaq çağırırlar.

Azərbaycan xalq adətinə görə Novruz bayramında evində xəstəsi olanların hamısına pay göndərilir, qocalar yada salınır, yoldan ötənlər yeməyə qonaq edilir.

Dəvəçi və Siyəzən rayonlarında Novruzda bayram axşamı tonqal yandırır, sonra evlərin kənarına ağaç ilə cızıx-xətt çəkirlər. Bunu isə şeytandan, mərdimazardan uzaq olmaq üçün edirlər.

Bayram günləri ailə üzvləri bir-birlərinin boşqablarından yemək götürüb dadmalıdır. Bu mehribanlıq rəmziidir. Həmin gün qapılar kilidlənməməli, azacıq açıq qalmalıdır.

Bayram günü gənc qızlar kol dibinə yumurtanı və bir tərəfinə söykənmək şərti ilə qara və qırmızı rəngli karandaşı qoyurlar. İnama görə Allah-taala tərəfindən həmin qızın bəxti yazılır. Yaxşı olacaqsa qırmızı, pis olacaqsa qara karandaşla yumurtaya xətt çəkilir. Bəzən yumurtanın yanına kömür parçası və təbii boyaq bitkisinin kökünü də qoyurlar.

Göyçay rayonunda Novruz bayramında həmyaşid oğlanlar qızların qapısına daş atır, qız da çıxıb evə dəvət edir, çaya, şirniyyata qonaq edir, yola salarkən də pay verirlər.

«Çillə axşamı» təcrübəli bir qadın təmiz bir ləyənə su tökürl, üstünə örtük sərir, sonra niyyət tutan nişanlı subay oğlan və qızlar müəyyən bir üzüklərini və ya nişanələrini, sırgalarını, sancaqlarını örtüyün altından suyun içərinə atır və həmin rəhbərlik edən qadın bayati deyir və əlini örtüyün altından ləyənə salır, kiminki, birinci çıxsa onu evlənmək, yaxud nişanlanmaq gözləyir. Buna «üzük atdı» deyilir.

Sabirabad rayonunun Qarac kəndində 1-ci çərşənbə

«xəbərçi çərşənbə»-günü adətən xoş müjdələri hamı bir-birinə çatdırır. Su çərşənbə-günü səhər tezdən durub, bütün arzuları axar suya danışırlar. Qara çərşənbə günü ölüsü olanlar qəbir üstünə gedirlər. Axır çərşənbədə qızlar, oğlanlar bəxtlərini sınamaq üçün qulaq asdıya çıxırlar. Xoş söz eşitsələr arzuları çin olacaqdır. Bu çərşənbə də həm də tonqalın üstündən hoppanır və deyirlər:

Ağırlığım, uğurluğum odlara,
Bayramda mənimlə hoppanmayan yadlara,

Ağırlığım od olsun,
Odda yanın yad olsun və s.

Bayram axşamı uşaqlar «qurşaqatdıya» çıxırlar.

Novruzda bütün sabirabadlılar ailənin hər bir üzvü qədər lopa düzəldirlər və həyətdə müəyyən bir əşyaların məsələn, turbaların başına keçirirlər, sonra onları yandarırlar. Bu lopalar axıra qədər yandırılmalıdır. Uşaqlar da lopa düzəldir, lopaları yandırır, başları üstündən fırladır və oynayırlar.

Bakının Novxanı kəndində Novruz bayramında qohum-qonşular bir-birlərinə pay-xörək paylayırlar. «Nu-nunu» gedirlər. Qapılara gedir «allah oğlunu saxlasın» deyib pay alırlar. Novruzda çalğı çalır, yumurta boyayır, bir-birlərini təbrik edir, qocaları yoxlayırlar. Cümə axşamları və bayram günü qəbir üstünə gedirlər. Novruzda adətə görə at qovar, it boğuşdurar, xoruz döyüsdürərdilər. Bunun üçün xüsusi adamlar olardı. Məsələn, 20-40-cı illərdə Novxanıda bayram axşamı İmambaxış kimi meydanda at qovardı.

Adətən uşaqlar və gənclər Novruzda müəyyən oyunları icra edirlər. «Kosa-kosa», «Artırma», «Ənzəli», «Gözbağlıca», «Keçəl gəldi qaç», «At mindi» və başqaları «Artırma» oyununda 2 dəstə iştirak edir. 1-ci dəstədə ancaq oğlanlar əyilir. 2-ci dəstə isə bunların üstündən

tullanır. Belə oyun davam edir.

«Ənzəlidə» püşk atırlar. Kimə püşk düşməsə o əyilir, digərləri üstündən tullanırlar. Hər dəfə tullananda şerin ardıcılığını deyirlər.

Şer deməyən əyilən adamı əvəz edir.

«Keçəl gəldi qaç» oyununda bir nəfər keçəl olur. Uşaqların dalınca qaçıır. Tutduğu adam şer və bayati deməlidir. Deməsə keçəl onu döyür.

«Atmindi» oyununda 2 dəstə olur. 1-ci dəstə yero əyilir. Lakin bir-birinin belindən tutur. 2-ci dəstə isə bunların üstündən tullanır. Dəstənin bütün üzvləri tullandıqdan sonra 1-ci dəstə hərəkət etməyə başlayır. O qədər terpenirlər ki, kimsə yixılır. Yixıldıqdan sonra dəstələr yerini dəyişirlər.

Elimizin ən ülvü hissələr əsasında əsrlərdən bəri hifz edib saxladığı Novruz bayramı, bu gün də bol-bərəkətli məhsul yetişdirən kənd əməkçilərinin uğurlu illərinin başlangıcı, uzaq ölkələrdən uçub gələn quşların şən nəğməsi, ailələrin sevinci kimi xalqımızın həyatında dərin kök salmışdır.

Həm ictimai, həm də ailə şənliyi kimi qeyd olunan bu bayram, xalqımız tərəfindən hifz olunub saxlanılmışdır.

Azərbaycan xalqının nəcib xüsusiyyətlərini eks etdirən keyfiyyətlərindən biri də onların vətənpərvərliyi və övladlarını ailədə bu ruhda tərbiyə edilməsinin vacib hesab etmələri olmuşdur:

Durna sanınnan keçər,
Ötər sanınnan keçər,
İgid vətən yolunda
Ölər canından keçər

Əlemi gülistana,
Şeh düşə gül istına,
Ayıq ol, şeyda bülbüл
Xar qonar gülüstana.

Vətəni qorumağa yollananlara uğur arzulayırlar, dallarınca su atardılar. Anaların, bacıların istəklilərinə inamına görə bu bir qab su döyüşə yollananların uğurunu açır, yolunu aydın edərdi.

Sovetlər dövründə orduya gedən çağdaşını hətta musiqi sədaları ilə ötürürdülər. Musiqi səsi onlarda məglub edilməzlik həvəsi cyadıb, qanını qaynadırdı.

Ordu sıralarına çağrılanların Böyük Vətən müharibəsi iştirakçıları ilə görüşləri təşkil edilir. Ailədə isə yaşı nəslin ənənələrinə sadıq qalan ailə üzvləri övladlarını doğma vətənimizin şərəfini namusla, vicdanla qorumağa göndərilərlər. El ağsaqqalları da ailə üzvlərinə gözaydındılığı vermək üçün toplaşır, ailə şənliyi el şənliyinə çevrilir.

Ailədə əsgərliyə gedən gəncin yanına görüşmək üçün kənd camaatı gəlirlər. Onlar üçün məclis təşkil olunur, ona pay verirlər.

Xalqımızın birliyinin ifadəsi olan və nəsildən-nəslə çatdırılan ənənələr, tarixi hadisə və bayramların (8 mart, 28 may, Konstitusiya günü, başqaları) mütəşəkkilliklə qeyd edilməklə yanaşı, həm də ailədə qeyd edilir. Ailədə ilk əmək haqqının qeydi «özünəxidmət», «şənbə və bazar günləri ailə iməcliyi» kimi bir sıra ənənəvi qaydalar yaranmışdır.

Sovet quruluşu illerində «Müəllim günü», «Tibb işçisi günü», «Energetik günü», «Maldar günü», «İnşaatçı günü», «Sağıcı günü» və s. kimi bayramlar qeyd edilirdi.

Məsələn, Şamaxı rayonunun mərkəzində yerləşən Zəfər meydanında 450 nəfər sağıcının iştirakı ilə 70-ci illerdə rayon miqyasında «sağıcı günü» qeyd edilirdi.

Göründüyü kimi, Azərbaycan xalqının adət-ənənələrinin saxlanmasında ənənəviliyin ailədə üstün yer tutması, yetişməkdə olan nəslin bu ruhda tərbiyə olunması və ənənəvi adətlərlə yanaşı, yeni yaranan adətlərə də riayət olunması əsas yer tutur.

3.5. Boşanma və onun səbəbləri

Ailənin möhkəmliyi uşaqların düzgün tərbiyə edilməsi üçün zəruri şərtlərdən biridir. Ailədə boşanma hadisələrinin öyrənilməsi, boşanmanın amilləri və səbəblərinin

müəyyən edilməsi ailə məişətinin tədqiq olunmasında mühüm yer tutur.

Cəmiyyətimizin ictimai əsasını təşkil edən, onun iqtisadiyyatının yüksəldilməsində əsas rol oynayan ailələrin sayı mütəmadi olaraq artır. Sosiooloji tədqiqatlardan göründüyü kimi, indi gənclər qarşılıqlı məhəbbət, mənafə və fikir birliyi əsasında ailə qururlar. Bununla yanaşı statistika məlumatları boşanmaların ildən-ilə artdığını göstərir.

Xoşbəxt ailə qurmaq və övlad sahibi olmaq hər bir insanın arzusudur. Lakin bəzən müəyyən obyektiv və subyektiv səbəblər üzündən ailə üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətlər pozulur və ailə bütövlüyünü saxlamaq mümkün olmur.

Sovet hökumətinin «Nikahın pozulması haqqında» 1917-ci il 19 dekabr tarixli dekreti boşanma işlərini məscidin, ixtiyarından alıb dövlət orqanlarında yerli məhkəmələrde və VVAQ orqanlarında mərkəzləşdirdi (247, 104).

«Nikahın pozulması haqqında» dekret Azərbaycanda isə 24 avqust 1920-ci ildə Azərbaycan SSR İnqilab Komitəsi tərəfindən verilmişdi (246, 28).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 17-ci maddəsinin 2-ci bölməsində deyilir: Uşaqların qayğısına qalmaq və onları tərbiyə etmək valideynlərin borcudur. Bu borcun yerinə yetirilməsinə dövlət nəzarət edir (6, 4).

Lakin boşanma azadlığı cəmiyyətdə nikahın prinsip etibarı ilə ömürlük şəxsi ittifaq olmasının əhəmiyyətini azaltır. Çünkü inandırıcı əsaslar olmadan nikahın pozulmasına yol verilmir. V.I.Lenin demişdir: «...Əsla çətinlik çəkmədən başa düşniək olar ki, ərdən ayrılməq azadlığını qəbul etmək, bütün arvadları ayrıılmağa çağırmaq deyildir» (239, 104).

Mə lümdür ki, Azərbaycan SSR MİK-nin 1928-ci il 29 may tarixli qanuna görə evlənmə kimi talak da ZAKS-da məcburən dəftəre salınmalı idi (219, 14).

Etnoqrafik çöl materiallar göstərir ki, gənclərin bəziləri

aile qurduqda özlerinin hələ ailə həyatlarının möhkəmliyinə inanmırlar. Bu sahədə valideynlərin onların ailə həyatına qarışması, ötəri məhəbbət, uşaqların tərbiyəsində fikirlərin haçalaşması, ailə qayğılarının bölgüsündə müxtəlif fikirlərin yaranması, kişilərin məhəbbətdən doyması, başqası ilə evlənməsi və digər səbəblər əsaslı yer tutur (402). Yəqin ki, «Adamin özü gözəl olunca bəxti gözəl olsun» - atalar sözü də təsadüfi yaranmayıb.

Boşanmanın amilləri, onun səbəbləri sosial və təbii əsaslara söykənir.

Sosial-biooji səbəblərə təhqir etmə, öldürmeklə hədələmə, döymə, maddi cəhətdən ailədə biganəlik, başqasına uyma, xuliqanlıq və s. daxildir. Boşanmada ərvadın bir-birlərini aldatmaları, yəni digər şəxs ilə məhəbbət əlaqəsində olması, təkrarən əvvəlki həyat yoldaşının yanına qayıdır, sonrakı ilə boşanması; xəstəliklər-vərəm, virus, əsəb və şikəstlik, tərəflərdən birinin yalançı nikahı, hissələrin ləngiməsinin, məhəbbətin zəifləməsi ilə nəticələnməsi, tez-tez abortların edilməsi də səbəb olur (401, 153). Əlbəttə, boşanma uşağın həyatına həmişə təsir göstərən epizoddur (340, 54).

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda əsas kəbin forması monoqam nikah idi. Belə ki, 1920-ci ildən teknikalılıq xüsusi fermanla rəsmiləşdirilmişdir. Bu nikah formasının tətbiq edilməsi ilə tərəflər arasında şəxsi, bəzən əmlak, hüquq vəzifələri yaranmışdır. Etnoqrafik çölləri materiallarımız göstərir ki, ailə narazılıqlarının və nəticədə boşanma hallarının əsas motivi əxlaqi səciyyəli səbəblərdir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün faktlara müraciət edək: 1925-ci ildə Azərbaycanda 7872 boşanma hadisəsi olmuşdur. Onlardan 6382-si hər iki tərəfin razılığı ilə boşanınlar idi. Adətən boşanınlar arasında 25-29 yaşda olan kişilər (1719 nəfər) və 20-24 yaşda olan qadınların (1968 nəfəri) çoxluq təşkil edirdi. Hər iki tərəfdən isə adətən 35 yaşdan sonra boşanınların sayı nisbətən azalır (362, 26-27, 29).

1940-cı ildə əhalinin hər 1000 nəfərinə rəsmi olaraq 3,1 boşanma olmuşdur (283, 13).

Bu rəqəm 50-ci ildə 0,3; 1960-ci ildə 0,7; 1970-ci ildə 1,3; 1980-ci ildə 1,2; 1989-cu ildə 1,7; 1990-ci ildə 2,0 təşkil etmişdir (293, 89).

Azərbaycanda 1950-ci ildə 883, 1960-ci ildə 2910, 1970-ci ildə 6786, 1980-ci ildə 7116, 1989-cu ildə 11436, 1990-ci ildə 11040 boşanma hadisəsi qeydə alınmışdır.

Hər min nikahdan boşananlar 1958-1959-cu illərdə 3,2; 1969-1970-ci illərdə 7,5; 1978-1979-cu illərdə 6,8; 1984-85-ci illərdə 5,8 idi (292, 303).

1970-1974-cü illərdə ərin və ya arvadın ölməsi nəticəsində və ya boşanmışların təkrar nikaha girməsi kişilər arasında 58,7, qadınlarda 6,6 olmuşdur. Onlardan 30 yaşadək olan kişilər 80,8; qadınlar 26,9 idi (286, 120). 1989-cu ildə 18 yaşadək uşağı olan və boşanın qadınlar arasında 25-29 və 30-34 yaşlılar nisbətən çoxdur (293, 304).

Cədvəl 27

1989-cu ildə 18 yaşadək uşağı olan boşanan qadınların yaş səviyyəsi

	Qeyd olunmuş boşanın- lar	Heç uşağı olmaya nlar	Bir İki ve çox	3 ve çox	1 vali- deyndən məhrum olan uşaqlar	1000 boşan- maya düşen uşaqlar
Boşanan qadınlar	11436	7257	1891	1585	703	7525
Onların yaşları						
20	133	117	14	2	-	135,5
20-24	1550	1092	363	84	11	365,2
25-29	2612	1553	588	378	93	1664
30-34	2203	1122	396	473	212	2061
35-39	1566	763	205	372	226	1763
40-44	1016	561	169	188	98	882
45-49	662	499	75	53	35	310
50 yaş və çox	1694	1550	81	35	28	261
						154,1

1989-cu ildə boşananlar arasında 5-9 il yaşadıqdan sonra boşanmalar çoxdur (293, 305).

Cədvəl 28

1989-cu ildə boşananın kəbində qalma müddəti

Qeydiyyatı olan cəmi boşanın- lar	1 ilə qədər	1 il	2 il	3 il	4 il	5-9 il	10-14 il	15-19 il	20 və çox
11436	821	888	907	815	689	2619	1676	1030	1990

Azərbaycanın kənd rayonlarında 1970-ci ildə 2285, 1980-ci ildə 2904, 1985-ci ildə 3359, 1989-cu ildə 4298 boşanma hadisəsi qeydə alınmışdır. Bu isə 1000 nəfər hesabı ilə qeyd olunan nigahların 1970-ci ildə 0,6%-ni, 1980-ci ildə 0,7%-ni, 1985-ci ildə 0,7%-ni, 1989-cu ildə 0,9%-ni təşkil edirdi (293, 229).

Məlumdur ki, boşanma, ailə ziddiyətləri şəraitdən asılı olaraq bütün zamanlarda olmuşdur.

Statistik məlumatlar göstərir ki, müasir dövrde boşananlar arasında qeyd etdiyimiz kimi 21-25 yaş səviyyəsində qadınlar və 26-30 yaş səviyyəli kişiler üstünlük təşkil edir. Çünkü bu yaş dövründə kişilərdə sərəxoluq, başqasına uyma, keskin xarakterlilik, qadınlar arasında isə uşağı olması ilə yaranan ilk təsərrüfat çətinliklərinə, yersiz söz-söhbətlərə dözümsüzlük kimi hadisələr səbəb olur.

Ailə sabitliyinə təsir edən amillərin nikah münasibətlərinin yarandığı ilk mərhələlərdən nəzərə alınması zəruridır.

Boşanma problemləri nikaha qədərki münasibətlərlə nikah dövründə ərlə-arvadın qarşılıqlı əlaqəsilə üzvi şəkildə bağlıdır (351, 107).

«Ailə ve məktəb» jurnalının 1984-cü il 9-cu №-də göstərilir ki, gənc ərlə arvadın yeni həyat şəraitində baş verə biləcək adaptik çətinliklər bunlardır: ənənəvi təməlin pozulması. Dinamik eynilik, fərdi hissələrin müxtəlif formalarda təzahürü, ərlə-arvadın mövqə müxtəlifliyi, ailə həyatına istenilən hazırlığın olmaması, ərlə-arvadın intensiv hissəyyatlarının uyğunsuzluğu, məcburi ayrılıq (ezamiyyə, təhsil, orduya çağırış), nikahın ilk illərində ziddiyətin ən tipik səbəbləri (özünü sevməklə mübarizə, xasiyyətlərin «cılalanıb» uyğunlaşdırılması, ailədə liderlik uğrunda mübarizə (23, 38).

Məhkəmə prosesi ilə müəyyən edilən boşanma səbəbləri də bu fikri təsdiq edir. Belə ki, boşananlar ayrı-ayrı respublikalarda yaşamaq istəmələrinə, xasiyyət uyğunsuzluğuna, xəstə olmasına, qısqanlığa, başqasına uyduguna, boşanmaya adı hal kimi baxmağına, kobudluğa, ərinin sərəxoluğuna, təsadüfi tanışlıq nəticəsində evləndiyinə, ərini sevmədiyinə, digər tərəfin laqeydliyinə, qadının kənddə yaşamamaq istəməməsinə, valideyn müdaxiləsinə, övladsızlığa, əri həbsxanada olmasına,

qadının tənbəl olmasına və başqa səbəblərə görə boşanmışlar.

Çöl etnoqrafik materiallarımız göstərir ki, boşanmada «xasiyyətimiz uyğun gəlmir» ifadəsi üstünlük təşkil edir. Tənbəl, kobud tərəflər arasında tez-tez ailə ziddiyətləri baş verir, məhz onların xasiyyətləri uyğun olmadığı üçün nəticə ümidsiz olur.

Məlumatçılarının dediklərinə görə ailə ziddiyətlərini doğuran səbəblərdən biri də tərəflərdən birinin kobudluğu, yaxud laqeydliyidir. Məsələ heç də ailə münaqişələrinin olmasında deyil. Bu heç mümkün deyildir. Tanınmış yazıçı və sosioloq Yuri Ryurikov «Xoşbəxtliyin çətinliyi» adlı kitabçasında ailə münaqişələrini təhlil edərkən diqqəti düzgün olaraq «küsməklə bağlı» (dalaşmaq) mədəniyyətinin əhəmiyyətinə cəlb edir (333).

Məhkəmə materiallarına və şəxsi müşahidələrə istinad edərək qeyd edə bilirik ki, ailə münaqişələri zamanı ərəvədin bir-birinə həyat yoldaşı, övladının atası və anası kimi hörmət etməsi, bir-birlərinin insanlıq ləyaqəti və nüfuzu ilə hesablaşmağı bacarmaları ziddiyətlərin vaxtında həll olunmasına şərait yarada bilir. Belə ki, ailə münaqişələri zamanı özünü ələ almağı bacarmaq, güzəştə getmək mütilik deyildir.

Qısqanlıq ailə ziddiyətlərini doğuran səbəblərdəndir. Onun iki tərəfi vardır. Əgər birinci tərəfi ailə bütövlüyünü qorumaq məqsədi daşıyırsa, ikinci tərəfi inamsızlıqdan, yaxud bir tərəfli məhəbbətdən yaranır.

Deməli, evlənmək, ailə ocağını közərtmək, birlikdə ömür sürmək, övladları böyütmək bu ocağı alovlandırmış, ailə narazılıqlarının başlanması ailə ocağının şölesinin zəifləməsi, boşanmaq isə odu söndürüb, kül ilə oynamaya bərabərdir.

Atalar yaxşı demişlər: Gül çəngəlsiz olmaz, məhəbbət əngəlsiz; Biri od olanda, o biri su olar; Sevgi adamı selə verər; Gözəl, gözəl deyil, könül sevən gözəldir; Əsil almaq çətindir, saxlamaq asan; Canandan ayrılan, candan ayrılar

və s.

Ailədə birgə ev qayğısı çəkmək, övlad böyütmək, bir-birinin qədrini bilməkdən qiymətli nə ola bilər. Deməli, məhəbbəti məhəbbətlə qazanmaq olar.

Ailə qurarkən təkcə xarici gözəlliyi əsas götürmək heç də məqsədə müvafiq deyil. Gələcək həyat yoldaşının (istər kişi, istərsə də qadın) daxili əlamətinin gözəlliyini nəzərdən qaçırmıq, ən azı ağılsızlıqdır. Odur ki, atababalarımız qız seçəndə, həyat yoldaşı seçəndə gözəlliyyə yox, sədaqətə, ləyaqətə, əxlaqa fikir verirdilər. Hesab edirdilər ki,

- Kişi seldir, arvad göl.
- Kişi fəhlədir, arvad bənna.
- Kişini cavan saxlar, yaxşı arvad, yaxşı at.
- Ana bala ucundan özünü oda yaxar.
- Ana qəlbi kövrək olar.
- Ata-ana sözünə baxan «neyləyim» deməz kimi ifadələr əsrlərin süzgəcindən keçmişdir.

Bəzən toy günü qohum-əqrəba da, yengə də, sağdış, soldış də bəy və gəlinə zərərli dərslər verirlər. Həmin dərslər isə müəyyən halda ailə üçün kəsərli, bəzən isə ərəvənda dava-dalaş yolunu göstərir. Məsələn, «Ağzının kəsəri olsun. Elə birinci gündən öz zabitəni göstər...», «Arvadın nazi ilə çox da oynama», «Kişinin hər sözünə fikir vermə, danışar, yorular». «Qaynananın gözünün odunu al» və s.

Cox maraqlıdır ki, Azərbaycan dövlətinin tarixində və xalqımızın həyatında silinməz iz qoymuş Şah İsmayıll Xətai sevgidə səbər yüksək qiymət verərək deyir: «Səbr eyləmək ilə nəf olur zər». Deməli, səbr ilə sevərək, bu yolda hər cəfaya dözən aşiq nəhayət sevgisinə qovuşur. Sevən şəxsləri gül və bülbül ilə müqayisə edən şair «Gül görməsə səbr edərmi bülbül?» deyir. Xətai sevən şəxsin hər imtahana dözməsini qələmə alır. O bildirir ki, əsrlərdən bəri azərbaycanlı qızlara xas olan vəfali, etibarlı, namuslu yar olmaq xüsusiyyəti yüksək yer tutmuşdur.

Sevgidə vəfanın olmasını bildirən şair, insan nəslini davam etdirən övladı sevginin nişanı kimi qiymətləndir (412, 78).

Çöl etnoqrafik materiallarımızdan məlum olur ki, ailə ziddiyətlərini doğuran səbəblər əsasən aşağıdakılardır: ailə üzvlərinin bir qrupunun iqtisadi cəhətdən bir-birlərindən asılı olmamaları, əxlaqi səciyyəli xəyanəti, boşanmaya adı hal kimi baxmaq, tərəflərdən birinin valideyinlərini sevməmək ögey uşaqlar arasındaki ziddiyətlər, bəzi qadınların kənddə, yaxud şəhərdə yaşamaq istəmələri, oğlanın qızı təhsildən kənar etmək istəməsi, qadının tənbəl, dilli, səliqəsiz olmasıdır. Oğlanın qızı zorla qaçırması, bəzi qızların oğlanlarla yaxınlıq edib, onları məcburiyyət qarşısında qoymaları, tərəflərdən birinin digərini sevməməsi, tərəflərdən birinin xəstə olması, həbsxanada olması, ilk körpənin həyata gəlməsi ilə yaranan çətinliklər, tərəflərin bir-birlərini anlamamaları, yaxud da anlamaq istəmələri, oğlanın səhlənkar hərəkətləri, maddi-iqtisadi çətinliklərdən yaranan narazılıqlar, ev şəraitinin pis olması, tərəflərdən kiminsə valideynlərinin ailə həyatına müdaxiləsi, sərxoşluq, işsizlik, təhsil, evdə dava-dalaş, tərəflərdən birinin sədaqətsizliyi və digər səbəblər müqəddəs ailə böötülvüyünün qorunub, saxlanmasına mənfi təsir göstərir.

Maddi vəziyyətin yaxşı olmaması da bəzən ailə narazılıqlarına şərait yaradır. Boşanarlara sual verdikdə ki, nə üçün ailəniz ugursuzluğa məhkum olunmuşdur? Kişilərin bir qrupu cavabında bildirirlər: Aylıq əmək haqqım az olduğundan həyat yoldaşım evdə dava-dalaş salır.

Əlbəttə, səbəbsiz olaraq oğlanın həyat yoldaşını döyməsi, körpə uşaqla evdən qovması halları da mövcuddur. Həmin qadınlarla, həm də kişilərlə söhbətdən belə bir həqiqətlə rastlaşırıq: valideyinlərimizin təşəbbüsü ilə evləndiyimizə görə bir-birimizin xasiyyətinə bələd olmamışaq. O, məni təqsirim olmadan incidir. Yaxud, oğlan qeyd edir ki, təsadüf nəticəsində evlənmişik. Təsadüfun nəticəsi olan nikah isə adətən ugursuz olur. Sual olunur ki,

bu ugursuzluğun kökü haradandır? Bəli, bir-birlərini sevən hər iki gəncə-ya oğlan tərəf, ya da qız tərəf mane olur. Oğlan qızə söz verir ki, elçilərim gələcəkdir. Valideynlər isə elçi getməkdən imtina edirlər. Yaxud, qızın valideynləri istəmədikləri adamın elçilərini geri qaytarırlar. Elə qızlar var ki, oğlanlarla müstəqil olaraq ailə həyatını qurmaq qərarına gəlirlər. Elə qızlar, oğlanlar da var ki, bu cür hərəkəti qürurlarına siğışdırırlar. Sadəcə olaraq valideynlərindən inciyirlər. Müəyyən vaxt keçdikdən sonra isə başqası ilə ailə həyatı qururlar, yaxud heç vaxt nikaha girmirlər, tək yaşayırlar. Bəzən taleli oğlanlar da, qızlar da tanıyıram. Bəzən də valideynlərin məsləhəti ilə evlənir, lakin əksər hallarda sevmədikləri adam ilə qurdıqları ailə ugursuz olur. Valideynlərin gənclərin məhəbbətlərini qiymətsiz etmələri, onların sade məhəbbətində sədaqətliyə maneçilik törətmələri və təsadüf nəticəsində başqası ilə evləndirilən oğlanların elələri olur ki, həyat yoldaşı ilə dolanmir, səbəbsiz olaraq evdə dava-dalaş, səs-küy salır, nəhayət evdən baş götürüb gedir, başqa qadınla yaşayır. Elə də olur ki, təhqirlərə dözə bilməyən qız atası evinə gedir, onlar uzun müddət ayrı yaşayır, sonra hər iki tərəf boşanmaq qərarına gəlirlər.

Ailədə bəzən qaynana gəlini yola vermir. Gəlinin xəmir qatmasına, xörək hazırlamasına, çay dəmləməsinə icazə vermir. Gəlin isə küsür, çörək yemir, ailədə söhbət başlayır.

Yaxud evdəki hələ evlənməmiş qayın-baldızla gəlin arasındaki xoşa gəlməyən münasibətlər ailə narazılıqlarına şərait yaradır.

Bəzən ailənin yeganə övladı qız olduqda toydan sonra oğlan qaynanası evində yaşayır. Qaynana, yəni qızın anası oğlanın maaşı az olduqda, maddi cəhətdən ailəni təmin edə bilməyəndə nalayıq sözlərlə onu təhqir edir. Oğlan həyat yoldaşına təklif edir ki, gəl gedək başqa yerdə yaşayaq. Lakin «anamı tək qoyub, gedə bilmərəm» sözləri ilə qarşılaşır. Nəticədə oğlan evdən gedir. Bəzən ailənin

gəlini qaynananı dolandırır. Ana məcbur olub qız övladının yanına köçür. İllər ötür. Qızının yanında həyata gözünü yumar. Anasının bacı evində vəfati onun oğluna təsir edir. Odur ki, oğlan son ümidi boşanmada görür.

Elə hallara da rast gəlmək olur ki, dul qalmışların ikinci dəfə evlənmələri nəticəsində, ögey uşaqlara baxmaq üstündə narazılıq başlayır. Kişi qadının uşaqlarına xor baxır. Buna görə də qadın kişinin uşaqlarına baxmaq istəmir. Ziddiyətlər baş qaldırır.

Əlbəttə, ailənin xoşbəxtliyi eksər hallarda ailədəki qarşılıqlı sədaqətdən irəli gəlir. Ailədə sədaqətsizlik nəticəsində, yaxud şübhədən etibarsızlıq yaranarkən narazılıq inkişaf etməyə başlayır. Bu zaman valideynlərin, qohumların yaxından köməyi, təzyiqi ilə ailənin dağılmışının qarşısı alınır. Müstəqil yaşayan ailələrdə ailənin dağılması halları çox olur.

Ailə üçün təhlükəli anlar ilk illər hesab edilir. Xasiyyətlərin uyuşması, ağıl, bacarıq bu vaxt özünü bürüzə verir.

Müxtəlif xasiyyətli tərəflər həyatı müxtəlif cür dərk etdikləri kimi, ailə münasibətlərini də müxtəlif tərzdə mənimseyirlər. Bəzən qadınlar müləyim, bacarıqlı olduqlarından ailənin eksər ağırlığını da öz üzərlərinə götürürərlər. Ancaq ailədə onların əməyinə qiymət verilməsinə, yaxud onlara qarşı diqqətə ehtiyac hiss edirlər.

Odur ki, adətən azərbaycanlı qadınları ailənin varlığını qorumağı hər şeydən üstün tuturlar. «Papaq deyiləm ki, gündə birinin başına qoyulam!» - el misalı təsadüfən yaranmayıb. Müəyyən qism qadınlar isə «Uşaqların xətrinə hər şeyə dözürəm», «Neyləyim, aman-güman bir uşağım var», «Qız uşağını necə atasız qoyum?», «Mənim günüm gün deyil, ancaq uşaqlar üçün yaşayıram» - atalar sözlərini üstün tutaraq ailələrinin bütövlüyünü qoruyub saxlayırlar.

Boşanmadan sonra uşaqlar eksər vaxt ana ilə qaldığından ata nəvazişindən uzaqlaşırlar. Mehriban ailədə uşaqlar sağlam böyüyürler, yaxşı oxuyurlar. Müşahidələr

göstərir ki, mədəni səviyyənin iqtisadi müstəqilliyin artması, boşanma hallarının yüksələn xəttinə təsir edir. Bu da bir həqiqətdir ki, şəhərlərdə kəndlərə nisbətən boşanmaların sayı, eləcə də gec evlənənlər və ya heç evlənməyənlər çoxdur. Belə hallara mənzil şəraiti, adamların bir-birlərini tanımadaları, valideynlərin ailə həyatına nüfuzu da təsir göstərir. Adətən kənd yerlərində yaşayanlara nisbətən mənzil problemi, uşaqların saxlanmasına valideynlərin köməyi, ailədəki ziddiyətlərin həllinə valideynlərin, qohumların müsbət mənada təsiri daha çoxdur. Ona görə də boşanma faizi şəhərlərə müqayisədə kəndlərdə azdır.

Göründüyü kimi müxtəlif təbəqəyə, müxtəlif xasiyyətə malik olan adamların qurduqları ailələr də həyatın axınında bəzən büdrəyir, yixılır, durur. Bəzən də çətinliklə qarşılaşanda tez əyilir, kövrəlir, asanca sınırlar. Hər halda əməkli dolanan, bir-birlərinə güzeştə getməyi bacaran mehriban, təvazökar, mədəni ailələri halallıq hər yerdə izləyir. Onlardan törəyen körpələr də qayğısız və şən böyükür. Gələcəkdə cəmiyyətdə öz yerlərini tapırlar.

3.6. Dəfn mərasimi

Ailə məişətinin tərkib hissələrindən olan dəfn mərasimi bütün ictimai-iqtisadi quruluşlarda insanların mənəvi həyatında mühüm yer tutmuşdur. Dəfn mərasimi ailə üzvlərinin kədərinə, qəminə səbəb olur. Mərhuma axırıncı borcu vermək, onu dəfn etmək insanın həmişə yüksək mənəvi borcu sayılmışdır. S.A.Tokarev yazır: dəfn adəti şüurlu xarakter daşıyır. Bu meyiti tecrid etmək və onu yaddaşlarda yaşatmaq, xatirəsinə xeyrat süfrəsi açmaq və s. kimi izah olunur. Sonralar dəfn mərasiminin tədricən dini çalarlarla tamamlanması hadisəsi baş verdi (378, 603).

Azərbaycanda dəfn (ölənə basdırma, torpağa gömmə, kəfən etmək, ölümü kəfənləyib basdırmaq) hər yerdə olduğu kimi, qədim tarixə malikdir. Müxtəlif dövrlərdə

dəfn mərasimlərində müəyyən dəyişikliklər olsa da, yenə bu mərasim olduğu kimi saxlanılır.

Müasir dəfn mərasimi təxminən aşağıdakı qaydada icra olunur. Xəstə ümidsiz vəziyyətdə olarkən yaxın adamlar toplaşır, çarpayını «yönü qibləyə» (Məkkəyə tərəf) çevirir, molla çağırırlar. Ölənin üstündə Quranın 36-ci surəsi «Yasin» surəsi oxunur (96, 287), çənəsi bağlanır, üstünü örtürlər. Xalq inamına görə guya ölüünün daxilində hansısa şər qüvvə var. Bu qüvvə başqa adama da xəsarət yetirə bilər. Odur ki, ölen adamın çənəsini bağlayırlar. Dəfn mərasiminin təşkili üçün hazırlıq görülür. Kənddə eşidənlər yas yerinə gəlirlər. Yas yerində işləyəcək adamlar qruplaşdırılır. Lazımı əşyaları alır və yas yerində görülən işlərə, alınan ərzəga nəzareti edilir.

Dəfn mərasimində qadınlar mərhumun yaşına uyğun ağıllar deyirlər.

Şəriət qaydalarına uyğun olaraq mərhumu həmin gün və ya bir gün sonra dəfn edirlər. Dəfn etməzdən əvvəl ölü mütləq yuyulur. Qohumlar və dostlar meyiti üç dəfə qaldırıb yerə qoyduqdan sonra başı qabaqda olmaqla qapıdan çıxarırlar. Adətən yerinə kiçik bir daş qoyurlar. Kənddə ölüleri yumaq üçün xüsusi yer «yuyad yeri» düzəldilir. Onu yaxın adamlar və qohumlar yuyurlar. Köynək, ləçək, kəfən biçilir, üstünə kamfara (stili-kafur) səpir, kəfənləyir, qulaqlarına pambıq tixayır, hər qolunun altına isə söyüd ağacından kəsilmiş və pambığa bükülmüş 20 sm uzunluğunda çubuq qoyurlar. Guya o dünyada ölüni imtahana çəkirlər, o bu çubuqları dayaq edib, dayanır və suallara cavab verir. Qoltuğun altına söyüd ağacından kəsilmiş çubuğun qoyulması adətinə Azərbaycanın qərb bölgəsində, Naxçıvan MR ərazisində daha çox təsadüf olunur.

«Yuyad yeri»nin hər iki başında 3 gün lopa və ya şam yandırılır. Xalq inamına görə ölüünün ruhu üç gün yuyad yerində qalır və şər qüvvələr işiqdan qorxduğu üçün ona toxuna bilmirlər.

Tabut evdən həyətə çıxarılıb qəbirstanlığa aparıldığda evdə ölüün yerinə qoyulmuş daşı onun dalınca atır və «get yeni mənzilində rahat ol»- deyirlər. Qəbirstanlığa adətən kişilər gedirlər. Mərhumu tabutsuz dəfn edir, dəfnindən əvvəl onun közlərinə qardaşı, övladı və ya yaxın qohumu torpaq tökürlər. Qəbir iki hissəyə bölünür. Bir hissəsi dar, yuxarıya doğru enli qazılır. Mərhumu üzü cənuba və divar tərəfdə durmuş halda qəbrə salayırlar. Qəbirin divarları əvvəlcədən hörülümiş olur. Birinci ensiz hissəyə piltə, ağaç və s. qoyulur, torpaqla basdırılır, üstünə su tökürlər. Qəbrin üstünə su tökülməsi, dirilmə-oyanma etiqadı ilə əlaqədardır. Dəfnindən sonra adamlar yas evinə («yas yerinə») qayıdır. Gələnlər başsağlığı, «təziyət» (ərəbcə təsəlli) verirlər.

Azərbaycanlılarda ölünin üç, yeddi, qırx günlüyü və ili xüsusi qeyd edilir. Üçünü verəndən sonra ölüyə məxsus paltaqlar və yorğan-döşək yuyulur. Maraqlıdır ki, Qazax rayonunda mərhumun 4-cü günüdə qeyd edilir. Üçündə kişilər, 4-də qadınlar toplaşırlar. Azərbaycanda sünbü məzhebinə qulluq edən əhali yaşayan rayonlarda mərhumun, 52-ci günü də qeyd edilir.

Yerli sakinlərin, o cümlədən din xədimlərinin verdikləri məlumatata görə, mərhumun torpağa tapşırıldığı 52-ci günü «ətin sümükdən», «dırnağın ətdən», «saçın bədəndən» ayrıldığı, yəni onun çürütməyə başladığı zənn olunur. Odur ki, həmin gün onun xatirəsi yad olunur, həmçinin qəbri üstünə gedirlər. Ramazan bayramı günü isə ona «qara bayram» verilir.

Hər həftənin 4-cü günləri yaxın qohumlar və qonşular birlikdə toplaşır, qəbir üstünə gedirlər. Həmin gün «adna günü» adlanır. Azərbaycanın kənd rayonlarında ölüni dəfn edən günü, ev adamları üçün yaxın qonşular xörək getirirlər.

Yas yerində dəfnin birinci günündə başlayaraq ehsan (halva və xörək) verilir. İmkansız ailələrdə «yas pulu» yiğilir ki, bu da ölen adamın ailə üzvləri üçün kömək

məqsədini daşıyır. Bu azərbaycanlılarda qarşılıqlı yardım formalarından biridir.

Mərhumun dəfninin 40-cı günü tamam olana kimi, bəzən də ilində «qəbir daşı» («baş daşı») və sine daşı düzəldilir.

Hər il müntəzəm olaraq novruz bayramında və məhərrəmlək mərasimində ölen adamların ruhunu şad etmək üçün onları yad edirlər. Novruzun 3-cü çərşənbəsi xalq içərisində həm də «ölülər» çərşənbəsi adlanır. Həmin çərşənbə ölülerin adına xörək hazırlanır, ehsan verilir, səməni göyərdilir, şirniyyat hazırlanır və birlikdə «məzar üstə» gedib, ölüyü yad edirlər. Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində dəfn mərasimi ilə bağlı səciyyəvi adətlər də vardır. Qazax rayonunda həmin gün kimin bir ili tamam olmamış ölüüsü varsa məclis təşkil edir, səməni, şam, konfet dolu xonçalar süfrəyə qoyurlar. Kədindən camaatı sehərdən başlayaraq, «yas evlərini» yad edir, konfet götürür və ev yiyesini el arasında deyildiyi kimi «yasdan çıxarırlar». Həmin gün «qara çərşənbə»də adlanır. Bayram gecəsi ölenlərin şərəfinə şam yandırılır. Həmin gün «qara bayram», yaxud «ölülər bayramı» adlanır. Yaxın qohum və qonşular yığışır, öleni yad edir, məzar üstə gedirlər.

Məzar üstə gedən qadınlar orada şam yandırır, məzar üstüne şirniyyat, səməni qoyur, onu oxşayıb yad edirlər.

Abşeron kəndlərində insan «can verdikdə» qohum-qardaş onun yanına yığışır. Həmin adam çətin can verib əzab çəkirsə ovcuna vətənin daşını və ya torpağını qoyurlar. Bəzən də deyirlər ki, yəqin hansısa uzaqda olan övlad və ya əzizindən nigarandır. Ona görə də həmin adamın şəklini sinəsinə qoyurlar. Can verən adam öləndən sonra onun palтарlarını dəyişir, çənəsini yaylıqla çekir, ayaqlarını cütleyib baş barmaqlarını bağlayır, gözlərini sığayır, üzünə qara və digər rəngdə örtük salır və üzü qibləyə tərəf uzadırlar.

Can verən adam tək qalmamalıdır. Məlumatçılarımıza görə onun yanında həddindən artıq bərkdən ağlamaq və ya

ucadan danışmaq lazımlı bilinmir. Öləni otaqda tək qoymaq da olmaz. Əgər ölüm gecə baş veribsə, onun yanında şam yandırıb qoyurlar. Qocaların dediyinə görə bu onun üçün edilir ki, meyite şər qüvvələr toxunmasın.

Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar meyiti ölen kimi yox, evdən çıxarıb, aparana yaxın yuyub, pak edirlər. Bəzən elə olur ki, meyiti yuyandan 3-4 saat sonra dəfn edirlər. Xalq arasında deyildiyi kimi, «meyit tam soyuduqdan sonra» yuyulmalıdır. Birinci-Sidir Kafur, ikinci-Təmiz su, Üçüncü-kəfənə tutularkən verilən qüsullardır. Kəfənə bükülməmişdən əvvəl meyitin qoltuqlarının altına söyüd, yaxud nar çubuğu qoyurlar ki, o biri dünyada inkir-minkir onu dindirəndə qoltuq ağacına söykənib qalxa bilsin və suallara cavab versin.

Meyitə üç köynək biçilir. Kişi lerdə əvvəlcə köynək başdan dizəcən biçilir, topuğacan, sonra aşağıdan sinəyəcən fitə kimi bükülür, nəhayət başlarına ləçək bağlanır. Qadınlarda isə sinədən də bağlayırlar. Üstdən isə ümumi ağa bükülür, baş və ya ayaqdan düyünləyir, qulaqlarına, gözlərinə, ağız-burnuna pambıq tıxayırlar.

Sonra Quran oxuya-oxuya meyiti dəfn etmək üçün aparırlar. Namazı isə evdə də, qəbr üstə də məsciddə də qılırlar. Namaz əsasən qəbr üstə, hava pis olanda isə evdə də qılınır.

Bakı kəndlərində meyit kişilərin oturduğu evdə qoyulur. Adətə görə o naməhrəm səs eşitməlidir. Belə ki, adətən ikimərtəbəli evin üst mərtəbəsində kəfənləndikdən sonra meyit kişilərin əhatəsində qoyulur. Aşağı mərtəbədə isə qadınlar astadan ağlayırlar. Günortadan keçəndən sonra, dəfnə bir az qalmış vidalaşmaq üçün qadınlara icazə verirlər. Qadınlar ancaq küçəyə qədər mərhumu «şaxsey-vaxseylə» müşayət edir, sonra geri yas evine qayıdırular.

Cənəzə götürülüb, həyətdən çıxarıldan sonra meyit qoyulan yer süpürüllüb, atılır. Mərhum yuyulub, qüsul verilənə qədər hansı döşəyin, yastığın və s. üstünə

qoyulubsa, həmin şeylər ruhlu hesab edilərək yiğisdirilib götürülür. Ölü sahiblərindən kim meyitə qüsli verilənə qədər ona əl vurtubsa, onlar da ruhlu sayılırlar. Həmin ruhlu əşyalar və adamlar ölüünün 3-ü çıxıldıqdan sonra yuyulub, salavat verilməlidir. Əks halda deyilir ki, ölüünün ruhu dağınıq olar.

Dəfnin üçüncü günü qohum-əqrəba, dost-tanışlar yas yerinə gələrək mərasimdə iştirak edirlər. Qadınlar ayrıca otaqda oturaraq ağlaşma qururlar. Mərhumun şəkli və palpaltarı ortaya gətirilərək üstündə ağlaşılır. Əgər mərhum cavan, nakam, toysuz ölmüşdürse, onun yaşına uyğun ağıllar deyilir.

Mərhumu dəfn edərkən qəbrə yəni «əhlətə» elə qoyurlar ki, kürəyi qəbrə yapışır. Bu «Əhli qəbul» yəni «salam vermək» adlanır. Onu qəbrə sallamazdan əvvəl kəfəndəki düyünləri açırlar. Baş tərəfdən də kəfəni açırlar, azca qum tökürlər. Sağ üzünü isə torpağın üstünə qoyurlar.

Qadınları dəfn edərkən baş tərəfdən üzünü açanda üstünə çarşab örtürlər ki, görünməsin. Bu vaxt yaxın adamlardan biri (adətən qardaşı) qəbrə düşür, qəbrin üstündə isə molla «təlqin» oxuyur. Əmi oğlu, əmisiqizi ölübsə, qəbrə düşə bilməz. Təlqindən sonra həmin adam bayıra çıxır. Qəbrin üstünə nazik beton piltə qoyulur. Əvvəller əsasən tut ağacını kəsib gövdəsindən qəbrin üstünə qoymaq üçün piltə hazırlayırdılar. Bəzən piltəni yanaşı şəkildə qəbrə qoyur və torpaq tökürlər. Qeyd edilməlidir ki, qadınların qəbrini dərin qazırlar. Belə ki, qəbir qadılarda əsasən 1 metr, kişilərdə 60-80 sm dərinliyində qazılır. Dəfnindən sonra qəbrin üstünə su tökürlər. Guya o dünya da ölen şəxsi sorğu-sual edirlər. Sorğudan sonra onun üçün sərinlik olsun deyə qəbrin üstünə su tökülrə.

Masallı rayonunun Ərkivan kəndində 80-ci illərin ortalarında yaşı insanlar rəhmətə gedərkən həm evdə, həm də qəbir üstə üç gün, üç gejə molla oxuyurdu. Laçın rayonunun Ərikli kəndində qəbrin üstə üç gün ocaq

qalanardı.

Bir il müddətində yer özünü tutur, qəbri düzəldirlər. Başdaşı üzü günçixana qoyulur.

Yas verilən günlər ərzində, eləcə də bir ili tamam olanda qadın məclislərində qadın mollaları, kişi məclisində isə kişi mollası iştirak edir. Molladan əlavə ölen şəxsin yaxın adamları növbə ilə «mərsiyə» və ya «dil» deyir, ölen şəxsi oxşayır, ağlayır. Ağlaşma səhərdən saat 2-yə qədər davam edir. Məclisin gedişi prosesində yasa gələnləri mərhumun qohum-əqrəbası qarşılıyır, digər məclis iştirakçılarına güləb paylanılır. Güləb paylayan şəxsə molla dil-ağız, yəni alqış edir, onun ölonlarının də ruhuna «salavat» çevirirlər. Məclisin birinci hissəsi başa çatan kimi, qadınlar ayağa qalxır, «ziyarət» edirlər. Yəni bir-birləri ilə ayaq üstə qucaqlaşış görüşür, hal-əhval tuturlar. Sonra yemək məclisinə keçirlər. Yeməkdən sonra molla «fatihə» verir. Qadınlar qəbr üstə gedirlər. Bəzən məclis böyük olanda qəbr üstünə səhəri gün də gedirlər.

Dəvəçi və Siyəzen rayonlarında adətən yas evində mərhumun üçünə qədər yeməyi qonşular verirdilər. Ev yiyəsi 3 və 40-ı özü verirdi. Cümə axşamlarını isə hər dəfə yaxınlardan bir nəfər verirdi.

Quba rayonunun Qonaqkənd kəndində ölen şəxs çox gənc olduqda dəfnində şax bəzəyirlər.

Şəkidə mərhum dəfn edilməmişdən əvvəl, yuyad yerinə aparılanadək onun sinəsinin üstünə güzgü və alma qoyurlar. İnama görə alma ağacı barlılıq rəmzi olduğu üçün alma ölüm ilə həyat arasında yaxınlığı bildirir. Mərhumun 1,3,7-si, 4-cü gün isə «yas ötürən» günü kimi qeyd olunur. 40-cı gün, sonra isə 52-ci gün mərhum yad olunur.

Bilgəhdə mərhum ölen günü «cüz» qururlar. Ölü yola salınana qədər Quranın 30 hissəsi oxunur. Gələnlərdən Quranı bilənlər də oxuyurlar.

Cümə axşamları vəfat edənin qapısında səhər-axşam yasin oxuyurlar. Yeməyi dəfnin ikinci günündən başlayaraq verirlər. Yeddi qeyd olunmur. Biləcəridə isə 7-

ni də qeyd edirlər.

Novxanıda da rəhmətə gedənin qapısında «minaciət» salat çəkirlər. Bununla da xəbərdarlıq edirlər ki, belə bir hadisə olmuşdur. Adətə görə dəfndən sonra «külçə» verilir, yəni qəbr üstə yayma və ya təndir çörəyinin yarısının arasına halva qoyur, paylayırlar. Qayıdanan sonra da xörək verilir. Dəfnin üçüncü günü məclis üçün düyü xörəyi və bozbaş verirlər. Qadınlar 40 gün tamam olana qədər qəbr üstünə getmirlər. Qırxi günü ölen şəxsi yad etmək üçün qəbr üstə gedirlər, xalq içərisində bu «40 ağızı bağlamaq» adlanır.

Fatmayı kəndində el arasında deyirlər ki, insan öləndən sonra bu dünyadan gedir «axiret dünyasına». «Axiret dünyası» isə əbədi və ən təmiz dünyadır. Deməli, fatihə meyit yuyulandan sonra oxunmalıdır.

Məlumatçılarımız deyirlər ki, meyit həmin gün aparılmalıdır, daha doğrusu adam ölen günü dəfn edilməlidir. Buna heç də həmişə əməl olunmur. Meyiti bəzən iki-üç gün saxlayır və gözləyirlər ki, bütün qohum-əqrabası yığılsın, sonra dəfn olunsun.

Meyiti evdən çıxararkən bir başa qaldırıb aparmaq olmaz. Mafəni üç dəfə yerə qoyub götürürler. Meyiti apararkən nə geri, nə də ətrafa baxmaq yaxud yarı yoldan dönüb geri qayıtmaq olmaz. Qəbirstana gedənlər yalnız düz qabağa baxmalı və danışmamalıdır. Qadın xeylaqları meyiti aparanda qəbirstanlığa getməməlidir. Ancaq sonradan ölenin qəbrini yad etməyə gedə bilərlər. Qəbirstanlığa çatanda meyiti bir yerə qoymaq üçün qəbrdən bir metr kənarda yer düzəldilir. Cənazə olan mafə ora qoyulur və mərhumun başı üstündə cənazə namazı qılınır. Əgər ölen kişidirsə, mərhumun başı üstündə dua oxuyan cənazəyə yaxın, yox, əgər ölen qadındırsa, ondan bir qədər aralı durulur. Dua oxunmamış, cənazə namazı qılınmamış meyiti basdırmaq düzgün hesab olunmur. Əgər altı yaşına çatmış uşaq ölmüşsə, namaz qılmaq məcburidir. Lakin 6 yaşına çatmamış uşaq üçün namaz qılmamaq da olar.

Ölen öz əcəli ilə deyil, qəsd edib özünü öldürmüssə, ona da ölü namazı düşmür. Ölü namazın qılmazdan əvvəl molla sağ əlini mərhumun sağ ciyninə, sol əlini isə sol ciyninə qoyub meyiti bərk-bərk silkələyir və onun qulağına üç dəfə bu sözləri təkrar edir: «Eşit, bil və agah ol, ya filakes (adını çəkir) sonra dua oxumağa başlayır.

Şəriətə görə mərhumu tabutda dəfn etməzlər. Lakin bəzi hallarda (bədəni parçalanmış və ya çürüməkdə olan meyiti tapılmış) adamları tabutda basdırmaq olar. Amma bütün hallarda müsəlman kəfənə tutulur, paltarsız və kənar əşyalar olmadan üzü qibləyə basdırılır.

Meyiti qəbrə endirməmişdən qabaq, cənazə olan mafəni üç dəfə yerə qoyub götürürler. Yalnız bundan sonra onu məzara endirirlər. Əgər ölen kişidirsə, mafəni üçüncü dəfə yerə qoyanda mərhumun başı qibləyə tərəf olmalıdır. Kişini qəbrə onun enli tərəfindən endirirlər. Qadını isə üzü qibləyə tərəf qoyur və dərhal qəbrə endirirlər. Doğrudur, indi buna əməl olunmur, lakin əslində cənazə qəbre endirilərkən onu yerləşdirmək üçün qəbrə enən adam başıaçıq və ayaqqabısız olmalıdır. Həmin adam qəbirdən mərhumun ayaq tərəfindən çıxmalıdır. O, hamidan qabaq qəbrə bir ovuc torpaq atıb deyir: «Biz hamımız allaha məxsusuq və onun yanına qayıdırıq». Qəbrə torpaq atanda yalnız tek sayda atılır. Qəbrin üstünə atılan torpaq yerin səviyyəsindən dörd-beş barmaq hündürlükdə olmalıdır. Qəbrin üstü torpaqla örtüldükdən sonra, qəbrin üstünə su töküb yeddi dəfə ovucla torpaq atıb dua oxuyurlar.

Bütün bunlardan sonra ölen adamın yaxın qohum-əqrabası sıra ilə cərgəyə düzülür və bu bütün qəbirstanlıqda olan adamlar onlara baş sağlığı verirlər. Baş sağlığı verərkən bu cümlələri deyirlər: «Allah öleninizə rəhmət eləsin. Geridə qalanları gözə görünməz qəzadan-bələdan saxlasın. Allah onların canını sağ eləsin».

Qayıdırıb evə gelirlər. Həmin gecə Quran oxuyur və Fatihə verirlər. Sonra yemək yeyir, çay içir, öleni yad edir, ev yiyesinə ürək-dirək verir və dağlışırlar.

Ölü düşən gündən başlayaraq bəzi kəndlərdə məsələn, Fatmeyidə evə qohum-əqraba, yaxın tanış-biliş və qonum-qonşu yas çörəyi gətirirlər, buna «acı çörəyi» də deyirlər. Bundan əlavə kimi qənd, kimi çay, kimi düyü getirir, kimi də pul verir. Bütün bunlar ev yiyəsinə kömək üçün verilir. Lakin kömək məqsədilə hər nə gətirilsə, yalnız tek sayda gətirilir. Yerli sakinlərin inamına görə ölen hər şeyin tek sayda aparılması mərhuma hörmət mənası daşıyıb, «o birisi sən özünsən»-deməkdir. Məsələn, əgər müəyyən şəxs qənd aparırsa, ya bir kilogram, ya da 3 kq aparmalıdır yaxud da ki, pul verən adam ya on bir, on üç, əlli üç man. və s. bu formada kömək göstərməlidir. Deməli, üç gün adam ölen evdə qazan qaynamamalı, xörək bişməməlidir. Sonra üçüncü gün onun üçü verilir ki, bu ehsanda da əsasən qəbirqazanlar və yaxın qonum-qonşular iştirak edirlər. Qırxı tamam olana kimi hər cümə axşamı Quran oxunur. Cümə axşamları hüzür yerinə yenə də kömək naminə çay, qənd və pul gətirirlər.

Dördüncü gün ölen adamın paltarları, yatdığı yorğan-döşək yuyulub təmizlənir. Yaxın qohumları ölenə qırx gün yas saxlayırlar. Qadınlar başdan-ayağa əyinlərinə qara geyinirlər. Kişi lə isə saqqal saxlayırlar. Heç bir toya, şadlığa getmirlər. Həftə tamam olanda bəzi kəndlərdə, məsələn, Binəqədidiə onun yeddisini verirlər.

Yeddi veriləndə mütləq bir və ya bir neçə heyvan, yəni qoyun, iri heyvan kəsilir, müəyyən xörəklər hazırlanır. Yemək yeyiləb qurtarandan sonra molla ölen adamın ruhu üçün Quran oxuyur. Lakin bəzən mal və yaxud qoyun kəsilmir, əvəzində halva qovrulur. Ehsanda çalınmış halva hüzrə gələn adamlara paylanır. Yeyəndə hökmən «Allah qəbul eləsin» deməlidirlər. Yeddisindən sonra qırxı verilir. Qırxında həm heyvan kəsilir, həm də halva qovrulur. Müxtəlif yeməklər hazırlanır. Yemək yeyilib qurtarandan sonra molla Quran oxuyur, dua verir. Qırxı verilən günə kimi, həmin evdə qırx gün gecə-gündüz işiq yanmalıdır. Çünkü deyilənlərə görə ölenin ruhu hər gecə gəlib evini,

ailəsini yad edir.

Sünnü məzhəbli ailələrdə mərhumun «əlli ikinci» gecəsi də verilir. Bu ehsan ondan ötrü verilir ki, həmin gün ət sümükdən ayrılır.

Ən nəhayət bir il tamam olanda mərhumun ili verilir. İllində heyvan kəsilir, müxtəlif yeməklər hazırlanır.

Bütün bunlardan əlavə ilin ən əziz günlərində və bayramlarda, qohum-əqraba ölüyü yad etmək üçün qəbir üstə gedir, şam yandırır. Mərhuma bayramlıq kimi xörək, gül, su və s. gətirirlər. Bir də qara bayramlarda yumurta gətirmə adəti var ki, onu da qara rəngə boyayırlar. Onda guya ölüünün ruhu şad olur və həmin şəxslər özlərinə savab qazanırlar. Azərbaycanda 1980-ci ildə vəfat edənlərin sayı 43064, 1989-cu ildə 44016 nəfər olmuşdur.

Azərbaycanda ölümün əsas səbəbləri əhali arasında ölüm halları (müvafiq yaş qrupu üzrə əhalinin hər 1000 nəfər hesabı ilə ölenlərin sayı) 29-cu cədvəldə (18, 17) göstərilmişdir. Deməli, 1980 və 1990-ci illərdə əhali arasında 1000 nəfər hesabına ilə ürək-damar sistemi xəstəliyindən ölenlərin sayı 308,3 - 291,0 olmaqla digər xəstəliklərdən ölenlərdən üstünlük təşkil edir.

Cədvəl 29

1000 nəfər hesabı ilə əhali arasında ölenlərin sayı

	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Bütün səbəblər-dən ölenlərin sayı							
O cümlədən Xəstəlik-dən	699,0	677,3	669,7	665,3	680,4	638,7	614,3
Ürək-damar sistemi xəsdən	308,3	322,3	311,4	330,9	343,2	302,6	291,0
Tənəffüs yolları xəstəliyidən	127,9	107,9	106,8	94,7	102,3	92,0	88,5
Bəd xassəli şişlərdən bədbəxt hadisə və zədələnmədə	78,0	77,2	83,9	82,1	82,1	74,7	71,8
	54,7	43,44	45,5	43,5	46,1	43,5	41,8

30-cu cədvələ əsasən qeyd edə bilərik ki, ümumiyyətlə ölenlər arasında 70-85 yaşlılar üstündür (293,115).

Cədvəl 30

Əhalinin 1000 nəfər hesabı ilə ölenlərin yaş qrupu

	1958 1959	1969 1970	1980 1981	1984 1985	1986 1987	1988	1989
Bütün səbəblər ölenlərin sayı	7,2	6,8	6,9	6,8	6,7	6,8	6,4
Onlardan bu yaşda olanlar 5-dək	18,1	14,3	13,5	11,2	10,9	10,5	9,8
5-9	1,7	2,1	0,7	0,7	0,7	0,8	0,6
10-14	1,0	0,7	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4
15-19	1,5	0,9	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5
20-24	1,9	1,2	0,9	0,8	0,9	0,9	0,9
25-29	2,1	1,7	1,3	1,1	1,0	1,2	1,2
30-34	2,4	2,3	1,8	1,5	1,5	1,6	1,5
35-39	2,9	2,9	2,8	2,3	2,0	2,2	2,2
40-44	3,7	3,8	3,9	3,4	3,5	3,3	3,3
45-49	5,4	5,0	5,7	5,4	5,0	5,3	5,3
50-54	6,8	8,0	9,0	9,0	8,4	8,3	8,3

55-59	9,2	11,9	12,1	13,5	13,2	13,7	13,0
60-64	13,5	16,5	19,4	18,7	19,2	20,7	19,7
65-69	19,1	25,4	30,5	28,2	26,6	26,5	27,9
70-74	35,6	59,7	44,6	48,8	44,4	45,8	42,0
75-79	35,6	59,7	63,6	61,9	67,0	70,5	66,8
80-84	35,6	59,7	86,6	98,5	86,6	87,4	92,8
85 yaş və yaşıllar	35,6	59,7	140,6	141,7	188,3	147,1	136,2

Əsrlərdən bəri vəfat etmiş adamların xatirəsi həmişə əziz tutulmuş, onların qəbirləri müqəddəs sayılmışdır. Xalq arasında işlədilən «atamın goru haqqı», «anamın ruhuna and olsun», «ölenlerimizin canı üçün» və s. kimi ifadələr fikrimizi təsdiq edir.

Ümumiyyətlə, dəfn mərasimi Azərbaycanın ən qədim adətlərindəndir. Mərasimdə keçmiş irslə müasirlik elaqəli olub, daimə yeniləşir.

3.7. Azərbaycanlıların digər türkdilli xalqlarla ailə-nikah münasibətlərində olan paralellər

Eyni dil ailəsinə mənsub olan xalqların genetik qohumluq elaqələri vardır. Eyni zamanda onların davranış qaydaları və ailə-nikah münasibətləri arasındaki oxşarlıq da diqqəti cəlb edir. Bunu hazırda müxtəlif dinlərə sitayış edən və böyük ərazidə yayılan Altay xalqlarının timsalında da görmək olar.

Məlumdur ki, Altay dil ailəsinə daxil olan xalqlar Qərbi Türkiyədən Şimal-Şərqi Sibirə və Koreya yarımadasına qədər geniş bir ərazidə məskunlaşmışlar. Altay dil ailəsi öz növbəsində türk, monqol, tunqus-mancur və koreya qruplarına bölünür (26).

Altay dil ailəsinə daxil olan xalqların dilləri kimi, yaşayış tərzləri, adət-ənənələri, mədəni-məişət münasibətləri də bir-birinə bənzərdir. Ailələrin quruluşu, ailədaxili münasibətlər, toy mərasimlərinin keçirilməsi nikahın formaları digər adətlərdə xüsusi oxşarlıq mövcuddur.

Məsələn, ÇXR ərazisində yaşayan uyğurlar üçün kiçik ailə xarakterikdir. Qadınların ailədə rolü böyükdür. Uşaqlar valideynlərindən tamamilə asılıdır. Belə ki, oğul ata yanında icazəsiz oturmaz, papiros çəkməz, ondan əvvəl yatağa girməz və s. (296, 626)

Uyğurlarda adətən 6-15 günlündə uşaqla ad qoyulur, bu münasibətlə adqoyma mərasimi keçirilir.

Uyğurlar arasında erkən evlənmə mövcud idi. Nikah yaşlı qızlarda 12-15, oğlanlarda 15-16 yaş qəbul olunurdu. Lakin nikah haqqında ÇXR-in 1950-ci ildə qəbul etdiyi qərar, uyğur qadınlarının vəziyyəti dəyişdi. Kiçik yaşıllar arasında nikah ləğv olundu. Qadına ailədə kişilərlə bərabər hüquq verildi. Nikahın qarşılıqlı razılıq əsasında bağlanması qanuniləşdirildi (296, 627).

Qeyd etmək lazımdır ki, uyğur toylarında başlıq, mehr (maxr), cehiz, qız evinə ərzaq verilməsi adətdir. Mehr, əsasən qadın boşanarkən ona qaytarılır. Toy qarşılıqlı razılışma əsasında icra olunur. Bayramlarda nişanlı qızlar üçün bayram payı aparırlar. Adətə görə, təzə evlənənlərə qayınata, yəni, oğlanın atası heyvan, qab-qacaq və s. verir.

Bu cür ailə-nikah münasibətləri Koreya ərazisində yaşayan qazax ailələri üçün də xarakterikdir (296, 635).

Qadınlar ev təsərrüfatında əsas işçi qüvvəsidir.

Yakutlarda da kiçik ailələrin geniş yayıldığı və valideynlərin uşaqlardan biri ilə yaşaması, ailə başçısının evin kişi olduğu qeyd olunur. Etnoqraf D.T.Braqina yazır ki, yakutlarda heç vaxt uşaqlar qocalmış valideynlərindən imtina etmirlər (342, 300). Bu baxımdan onların toy adətləri digər turkdilli xalqlarla çox oxşardır. Kənd ailələri üçün çoxuşaqlı ailələr xarakterikdir.

Cənubi Sibir ərazisində yaşayan altaylıların ailə-nikah münasibətlərini tədqiq etmiş Nina Şatinova özünü «Altaylarda ailə» adlı əsərində onların ənənəvi və müasir ailələri, nikahın formaları, qarşıq milli nikahlar, ənənəvi və müasir toy, doğum adətləri, adqoyma, dəfn, yaşınma və qonaqpərvəstlik adətlərindən bəhs edir. Müəllif yazır ki,

digər Altay xalqlarında olduğu kimi, altaylarda yaşınma adətinə görə, qadınların böyük qayınlarının yanında bərkdən, həm də ikimənalı danışması, kişi söhbətlərinə qarışması, zarafat etməsi, spirtli içkilər içməsi, hətta itin üstünə belə açıqlanması eyib sayılardı (414, 110).

Çin Xalq Respublikası ərazisində məskunlaşan, altay dillərinin monqol qrupuna aid edilən daxurlarda (daur), monqollarda (tu), duneyanlarda, basanlarda (296, 652), tunqus-mancur qoluna mənsub olan mancurlarda, sibolarda, evenglərdə, oroclarda xçənelərdə (nanaylor) oxşar adətlər qeydə alınmışdır (296, 672).

Belə ki, monqol və tunqus-mancurlarda da kiçik ailə tipi mövcuddur. Ailə başçısı atadır. Oğlan uşaqlarını övladlığa götürmə geniş yayılmışdır. Qızlar əmlakin varisi ola biləzələr. Kişi və qadın arasında əmək bölgüsünə əsasən kişilər adətən, çöl, bostan və tikinti işləri, mal-qaraya qulluq, qışa odun tədarükü ilə, qadınlar isə məişət işləri ilə məşğul olurlar. Oğlan uşaqlarının anadan olması ailəyə böyük sevinc gətirir. Bir il sonra uşaqla ad qoyulur. Nikah azaddır, qarşılıqlı razılışma şəraitində kəsilir və əvvəller olduğu kimi, böyük xərc tələb etmir. Nikah yaşı kişilərdə 18-20, qadınlarda 16-18 yaşdır (296, 681).

Sibirdə yaşayan və Altay dillərinin monqol qrupuna mənsub olan buryatların ailə-nikah münasibətlərinin tədqiqatçısı K.D.Basayeva «Buryatlarda ailə və nikah (XIX əsrin II yarısı - XX əsrin əvvəlləri)» adlı əsərində buryat ailələrinin forması, say tərkibi və quruluşu, uşaqlar və onların tərbiyəsi, nikah toy mərasimi haqqında məlumat verir (56, 6).

Kitabda həmçinin, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllerində «al-dəyişirik-etmə», «qız qaçırmə» və «qoşulub qaçma» nəticəsində yaranan nikah formalarından da bəhs olunur (56, 113).

Etnoqraf K.D.Basayeva buryatlarda mövcud olan müasir sadə və mürəkkəb tipli, həmçinin üç nəsilli ailələr barədə məlumat verir (296, 286-296). Müasir buryat

ailelərində doğumun aşağı düşməsi, qarışq milli nikahların çoxalması qeyd olunur. Ənənəvi olaraq ailə başçısının evin kişisi olması, ailədə əmək bölgüsünə əsasən işlərin qadın və kişi arasında bölünməsi, ailə daxilində milli adət-ənənələrin saxlanması sıx qohumluq əlaqələrinin olmasından və ümumiyyətlə, spesifik xüsusiyyətlərin saxlanmasından da söhbət açılır.

Müellif «al-dəyişlik-etmə» adətini başlığın (kalımım) çox olması ilə izah edir.

Mişər - tatarların ailə-nikah münasibətlərindən bəhs edən R.Məmmədov tatarlarda geniş yayılmış kalım (başlıq) haqqında yazır. Qeyd edir ki, kalım pul, gəlin üçün ərzaq məhsullarından ibarətdir. Kalımın miqdarı isə toy edənlərin iqtisadi vəziyyətindən asılıdır (272, 158).

E.A.Qaer isə yazır ki, nanay, uç, nivxlərdə ənənəvi toy adətlərindən olan kalımın miqdarı toy edən ailələrin sosial vəziyyətindən asılıdır (93, 70, 80, 83). A.Smolyak yazır ki, ulclarda, kalım, gəlin köçən qızlara çoxlu cehiz vermək adətləri, həmçinin sororat, liverat və «götürüb qaçma» kimi nikah formaları mövcuddur (374, 111, 112, 163).

S.Nikolayev isə göstərir ki, even və evelklərdə kiçik ailələr mövcuddur. Mürəkkəb tərkibli ailələrə az təsadüf olunur. Belə ki, yaşılı valideynlər övladları, nəvələri, tek qalmış, köməyə ehtiyacı olan şəxsləri isə qohumları ilə bərabər yaşayan ailələr mövcuddur. Ailə büdcəsi və ailənin əmlakı evin kişisinə - ailə başçısına mənsubdur. Kalımı əsasən canlı maralla, pul və ərzaq ilə ödəyirlər (301, 136, 138, 143).

Azərbaycanlıların ailə-nikah münasibətləri və ailələrin quruluşu digər qohum Altay xalqlarının ailə quruluşlarına bənzəyir (ailə başçısının evin kişisinin olması, ailədə böyük hörmət, nikahın formaları, başlıq, toy mərasimlərinin icrası, qonaqpərvərlik və s.).

Müxtəlif sosial tərkibə malik olan Altay xalqlarının, eləcə də azərbaycanlıların ailələrində iqtisadi, sosial və mənəvi mənafelərin ümumiliyi əsaslı rol oynayır.

Altay xalqlarının müştəqil qolunu təşkil edən koreyalıların ailə-nikah münasibətlərində də ödənc (kalım) mühüm rol oynayır. Toydan bir neçə gün əvvəl oğlanın ailəsi qız evinə içerisinde hədiyyələr (yemul) olan bir neçə bağlama (xam) göndərilər. Yemul, adətən gəlinlik libası tikilməsi üçün nəzərdə tutulan göy və qırmızı parçadan, habelə zərgərlik məməlatlarından ibarət olur.

Hədiyyələri qız evinə adətən, bəyin yaxın dostları gecə vaxtı gətirirlər. Qızın valideynləri bəyin dostlarını yedirib-içirməyince və ya pul verməyince onlar xamı (bağlamanı) vermir. Toy mərasimi bir qayda olaraq, qız evində keçirilir, yalnız zifaf gecəsindən sonra gəlin ərinin atası evinə getirilir. Ər evində bir neçə gün qaldıqdan sonra gəlin yenidən əri ilə atası evinə qayıdır və onların şərəfinə böyük ziyafət verilir. Bu ziyafət zamanı bəy çox içib özünü itirərdi, habelə comərdlik və hazırlıcaqliq nümayiş etdirərdi, onda qayınları tərəfindən quru balıq, ya da dəyənəklə döyüldər (212, 185).

Zaman keçdikcə Altay xalqlarının qəbul etdikləri ayrı-ayrı dairələrin təsiri ilə ailə-nikah münasibətləri dəyişmiş və yeni çalarlar almışdır. Bununla belə, ancaq Altay xalqlarına xas edilə bilən bəzi adətlərin (ödənc, böyüklərə hörmət, patririlokallıq və s.) saxlanması və xalqların ailə-nikah münasibətlərinin kompleks və müqayisə-təhlil şəklində öyrənilməsini zəruri edir.

Türkmənlərin dili Altay ailəsinin türk qrupuna daxildir.

Böyük ailənin üzvləri türkmənlərdə «ağzıbir», azərbaycanlılarda «külfət» adlandırılır, onların ümumi təsərrüfatı, yeməyi, büdcəsi olardı. Ailənin başçısı ata, böyük qardaş olar, o ailənin xərclərini, gəlirini müəyyənləşdirirdi (76, 251).

Türkmənlərdə kuzen nikahlar üstünlük təşkil edir. Adətən, ailələrdə uşaqların sayı çox olur. Türkmenlərdə belə bir atalar məsəli də mövcuddur: «Uşaqlı ev - bazar, uşaqsız ev - məzar».

Toy mərasimindən əvvəl «məsləhət toyu» adı ilə

qohumlar oğlan evinə toplaşırlar. Toy günü qız ilə (gelinlə) bərabər «cenqe» oğlan evinə gedirdi. Nikah bağlanarkən ənənəvi olaraq qadına qızıl pul verilirdi. Boşanma hallarında isə uşaq ata evində qalırıdı.

Adətən toydan bir neçə gün sonra qız ata evinə qonaq çağrılır və ata öz qızına inək, yaxud «ata malı», «qızın incisi» bağışlayırıdı.

Türkmənlərdə gelinin ər evində digər şəxslərdən gizlənməsi, kiçik oğulun valideynlərlə birlikdə yaşamaması vacib sayılır. Yeni uşağı olmuş qadın 40 gün şər qüvvələrdən qorunur, uşaqın birinci dəfə diş çıxanda diş - toy, saçı qırçılanda saç-toy, 5-7 yaşı olan uşaqlara isə toy edilir (382).

IV FƏSİL

AİLƏNİN SOSİAL-MƏDƏNİ HƏYATI

Müasir ailələrin dünyagörüşlərinin formalaşmasına ictimai siyasi biliklərin artmasına, onların mənəvi inkişafına, ailə üzvlərinin təhsil səviyyəsinin təşkili təsir göstərir.

Məlumdur ki, «mədəniyyət» geniş mənada insanların fiziki və əqli prosesində on müxtəlif maddi və mənəvi təlabatları ödəmək üçün yaratdıqları mənəvi varlıqlardır (408, 172). Mədəni həyatın düzgün təşkili isə ailə üzvlərinin ictimai keyfiyyətlərinin təzahüründə təcəssüm olunur, dövlət və təsərrüfat işlərinin idarə olunmasında müsbət rol oynayır.

Tarixi qədər mədəni irsi zəngin olan xalqımızın mədəniyyəti uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir.

1830-cu ildən başlayaraq müxtəlif illərdə Şuşada, Nuxada, Gəncədə (Yelizavetpolda), Bakıda, Şamaxıda, Naxçıvanda, ikisinifli, həmçinin üçsinifli məktəblər, XIX əsrin birinci yarısının sonunda Şuşa və Şamaxıda 130 nəfərin təhsil aldığı, şəxsi məktəblər açılmışdır (19, 143). S.Ə.Şirvanının 1874-cü ildə yaratdığı yeni metodlu məktəbdə - Şamaxı şəhər məktəbində dərslər ana dilində de tədris olunurdu.

Qazax rayonunun Salahlı kəndində Mamleevin oğlu Tauxitdin Nurkaevin təşəbbüsü ilə 1875-ci ildə təsis edilmiş birinci rus-müsəlman məktəbi, 1887-ci ildə Bakıda Tiflis Aleksandrovski institutunun məzunları, görkəmli pedagoqlar S.M.Qənizadə və Q.M. Mahmudbəyov tərəfin-dən birinci rus-tatar məktəbi açılmışdır.

Həmin məktəblərdə azərbaycanlı uşaqların sayı az idi. Məsələn, Yelizavetpolda təhsil alan 95 nəfər şagirddən 8-i, Şamaxıda 116 nəfərin 11-i, Nuxada 77 nəfərin 18-i, Bakıda 90 nəfərin 39-u azərbaycanlı idi (185, 116-121).

XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq əvvəlcə qəza mərkəzlərində, sonra isə iri yaşayış məntəqələrində təhsil

rus dilində verildiyi üçün dövlət məktəbləri meydana gəldi. XIX əsrin ortalarında əvvəlcə Tiflisdə, sonra isə Azərbaycanın Gəncə, Şuşa, Şamaxı, Bakı, Nuxa kimi şəhərlərində, Salyanda və Lənkəranda tədrisin rus və Şərqi dillərində aparıldığı müsəlman məktəbləri adlanan yeni növ tədris müəssisələri təsis edildi. «Müqəddəs Nina» qadın xeyriyyə cəmiyyətinin eyni adlı tədris ocağı yaradıldı. Ən mühümü isə Cənubi Qafqaz məktəblərinin 1828-ci il Nizamnaməsi ilə Azərbaycan dili ilk dəfə rəsmi tədris fənni hesab edildi, bu dildə dərslik və tədris vasitələri meydana gəldi, kitablar nəşr olundu.

Məlum olduğu kimi, A.A.Bakıxanov 1832-ci ildə Bakıda «Müsəlman məktəbi» adlı yeni tipli təhsil müəssisələri açmağın ilk və geniş layihəsini tərtib edərək Cənubi Qafqazın o zamanki baş hakimi baron Rozenə təqdim etmişdi. A.Bakıxanovun həmin layihəsi XIX əsrin ortalarında bu cür məktəblərin meydana gəlməsinə böyük təsir etmişdir (185, 75-78).

Azərbaycanda XIX əsrin ikinci yarısında fəaliyyət göstərən və təhsilin rus dilində verildiyi məktəblərin əsasən üç tipi ibtidai məktəb, orta məktəb və peşə təhsilindən ibarət idi.

XIX əsrin ikinci yarısında orta məktəblər sinfi-silki xarakter daşıyırırdı. XIX əsrin son rübündə məhz bu məktəbləri bitirmək sayəsində Azərbaycan gənclərinin böyük bir dəstəsi Rusyanın və Avropa dövlətlərinin mərkəzi şəhərlərindəki ali məktəblərə daxil olmuş, ali təhsilli ziyalılarımızın ilk dəstəsi yetişmişdi. Onlar Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyət, mətbuat, teatr, məktəb və pedaqoji fikrimizin inkişafında unudulmaz xidmətlər göstermişlər.

Azərbaycan ziyalıları H.Zərdabi, N.Vəzirov, R.Əfəndiyev, F.Köçərli, C.Məmmədquluzadə, S.Şirvani və bir çox başqalarının çoxcəhətli fəaliyyətləri, xalqımızın mədəni inkişafı üçün gözəl nümunə olmuşdur.

Cənubi Qafqaz məktəbləri «1829-cu il 2 avqust tarixli

xüsusi nizamnamə» əsaşında təşkil edilmişdi. Həmin nizamnamə üzrə Cənubi Qafqazda dövlət vəsaiti ilə 20 qəza məktəbinin açılması təsdiq edilmiş, bu məktəblər müxtəlif vaxtlarda açılmışdır. Göyçayda 1878, Altıağacda 1879, Səlyanda 1880, Əliabadda isə 1881-ci ildə kənd məktəbləri açılmışdır (200, 100, 334; 21, 71-73). Mərdəkan kənd təsərrüfatı məktəbinin əsası 1896-ci il oktyabrın 27-də qoyulmuşdur.

Lakin qeyd edilməlidir ki, Azərbaycan xalqının maarifləndirilməsi yolunda əsil inqilab Sovetlər quruluşu dövründə baş vermişdir.

1921-1922-ci illərdə Azərbaycanda şəhər əhalisinin 22,1%-i, kənd əhalisinin isə 4,5%-i təhsilli idi. Şəhərlərdə təhsilli kişiler 29,7, kənddə 7,2%, qadınlar isə şəhərlərdə 14,5%, kəndlərdə 1,6% təşkil edirdi. Ümumilikdə isə əhalinin 11,2%-i təhsilli olub, kişiler 7,1%, qadınlar 14,1% idilər (279, 83). 1922-23-cü illərdə 1-ci dərəcəli mədəni maarif müəssisələrinin sayı 997, orada təhsil alanlar 82978 nəfər olub, onların 776 nəfəri kənddə təhsil alırdılar (279, 54). 1925-1926-ci illərdə isə mədəni maarif müəssisələrinin sayı 1437, orada təhsil alanlar 148602 nəfər idilər. Yeddiilik məktəblərin sayı 4 olub, cəmi biri kənddə açılmışdı. Ümumi şagirdlərin sayı 1485, o cümlədən kənddə 326 nəfər idi. İkinci dərəcəli məktəblərin sayı 35 olub, onların 12-si kəndlərdə yerləşirdi. Orada oxuyanlar isə 5248 nəfərdən ibarət idi. 942 nəfər isə kəndlərdə təhsil alırdılar. Orta məktəblər isə 52 idi. Onların 5-i kəndlərdə yerləşirdi. Orada oxuyanlar 9839 nəfər olub. 435 nəfəri kəndlərdən idi.

Ali məktəblərin sayı iki idi və Bakı şəhərində yerləşirdi. Orada oxuyanlar 3231 nəfər olub, onların 2207-si kişi, 1024-ü qadınlar idi.

1922-1923-cü illərdə Pedaqoji məktəblərin sayı cəmi 10 olub, orada təhsil alanlar 952 nəfər idi. 1925-1926-ci illərdə isə pedaqoji məktəblərin sayı 18, təhsil alanlar isə 2300 nəfər idi. Bədii sahədə müəssisələrin sayı 1922-23-

cü ildə 5, iştirakçılar isə 989 nəfər idi. 1925-26-cı illərdə isə onların sayı 6, orada oxuyanların sayı 1642 nəfər idi.

1922-23-cü illərdə hazırlıq kursları müəssisələrinin sayı 1, oxuyanların sayı 982 nəfər olmuşdu. 1925-26-cı illərdə isə onların sayı 3, təhsil alanlar 3046 idilər. Texnikomlar 1922-1923-cü illərdə 7, orada təhsil alanlar 1405 nəfər idi. Texniki-peşə məktəblərinin sayı 1922-23-ci illərdə 11, təhsil alanlar 1192 nəfər idi. 1925-26-cı illərdə isə onların sayı 14, təhsil alanlar 2063 nəfər olmuşdu.

Profilaktik texniki məktəblər isə 4 olub, ancaq biri kənddə yerləşirdi. Həmin məktəblərdə təhsil alanlar 438 nəfər idilər.

Kursların sayı isə 1922-23-cü illərdə 14, təhsil alanlar 635, 1925-1926-cı ildə 32 olub, təhsil alanlar 2295 nəfər olmuşdu. 1922-23-cü illərdə ümumi kitabxanaların sayı 65, kəndlərdə isə 24 idi. 1925-26-cı ildə kitabxanalar 97 olub, kəndlərdə cəmi 10 idi. 1922-23-cü illərdə 70 klub var idi. 1925-26-cı ildə 134 klub olub, 79-u kəndlərdə yerləşirdi. 1922-23-cü illərdə heç bir savadı olmayanlar üçün açılmış müəssisələrin sayı 348, o cümlədən kəndlərdə 79, 1925-26-cı illərdə 1044, o cümlədən kəndlərdə 602 idi.

1927-1928-ci illərdə bütün məktəblərin sayı 1475, 1928-1929-cu illərdə 1580, 1929-30-cu illərdə 1677, 1931-32-ci illərdə 2455, 1932-1933-cü illərdə 2898 idi. 1927-1928-ci illərdə məktəblərin sayı 170697, o cümlədən kəndlərdə 93838 nəfər, 1928-1929-cu illərdə 189681-kəndlərdə 109081, 1929-1930-cu illərdə 211139; kəndlərdə 128298; 1930-31-ci illərdə 276686; kəndlərdə 184719, 1931-32-ci illərdə 368667 - kəndlərdə 270752, 1932-33-cü illərdə 430909 kəndlərdə 316670 nəfərdən ibarət olmuşdur (362, 83).

1939-cu ildə əhalinin 234481, nəfərinin orta, 21592 nəfərinin ali təhsili var idi. 1939-cu il əhalinin hər 1000 nəfərindən 73,2-si orta, 6,7-i ali təhsilli idi (362, 52).

1970-i ildə hər 1000 nəfəri 584-nün ali və orta təhsili var idi. Onların 55 nəfəri ali, 529 nəfəri isə orta təhsilli

idilər. 1979-cu ildə 770 nəfərin 77-si ali, 693-ü orta təhsilli idilər. 1989-cu ildə 878 təhsillinin 105-i ali, 673-ü orta təhsilli idi.

Məlumdur ki, xalq maarifi sistemi cəmiyyətin həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. 1960-ci ildən 1985-ci ilədək ali məktəblərin sayı 18-ə, tələbələrin sayı isə 36 mindən 1059 min nəfərə çatmışdır. Orta ixtisas tədris müəssisələrinin sayı 91-dən 158-ə, orada təhsil alanların sayı 27 mindən 76,2 min nəfərədək artmışdır. Bütün bunlar respublika əhalisinin təhsil səviyyəsinin yüksəlişine səbəb olmuşdur. Əgər 1959-cu ildə əhalinin hər 1000 nəfərindən yalnız 169-u ali, natamam ali və orta təhsilli idisə, 1979-cu ildə bu rəqəm artıb 770 nəfərə çatmışdı.

Respublikanın dövlət bütçəsi daxilində maarif və elm sahəsinə əsaslı vəsait qoyuluşu 1970-ci ildə bütün xərclərin cəmi 1,7%-ni, 1980-ci ildə 1,9%-ni, 1985-ci ildə isə 2,0%-ni təşkil edirdi (197, 22). Belə ki, 1980-ci ildə Azərbaycan dövlət bütçəsi hesabına xalq maarifinə 666,6 milyon manat, 1985-ci ildə 841 milyon manat, 1990-ci ildə 892,9 milyon manat xərclənmişdi (289, 9).

Sosial-mədəni tərəqqinin en mühüm göstəricilərindən biri də əhaliyə tibbi xidmətin vəziyyətidir. Bu sahədə də xeyli irəliləyişlərlə yanaşı bir sıra problemlər özünü göstərməkdədir.

1932-ci ildə Azərbaycanda 11 həkim, 79 tibb məntəqəsi, 1933-cü ildə 25 həkim məntəqəsi və 776 həkim var idi. Onların 406-sı kəndlərdə işləyirdi (120, 78). 1960-70-ci illərdə xəstəxana müəssisələrinin sayı 625-dən 779-a, əhalinin hər 1000 nəfər payına düşən xəstəxana çarpayılarının sayı isə 93,4-dən 98,3-ə çatmışdı (196, 22).

1970-ci ildə 5096 məktəbdə, 1438 mir məktəbli, 1990-ci ildə 4420 məktəbdə 1406 min məktəbli təhsil alındı.

Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin sayı 1970-ci ildə 1600, 1990-ci ildə 2185 idi. Onlarda 1970-ci ildə 111 min, 1990-ci ildə 181 min uşaq təlim alındı.

Professional-texniki məktəblərdə 1970-ci ildə 84, orada təhsil alanlar 44 min nəfər, 1990-ci ildə 142, təhsil alanlar 51 min nəfər idilər.

Texnikuların sayı isə 1970-ci ildə 79, təhsil alanlar 71 min, 1990-ci ildə 77, təhsil alanlar 60 min nəfəri əhatə edirdi (289, 11).

31-ci cədvələ nəzərən qeyd edə bilerik ki, ümumtəhsil məktəblərinin, eləcə də şagirdlərin və müəllimlərin sayı 1980-ci ilə nisbətən 1990-ci ildə çoxalmışdır (17, 24) (Cədvəl 31).

Cədvəl 31

Ümumtəhsil məktəblərinin sayı

	1980 1981	1985 1986	1986 1987	1988 1989	1989 1990	1990 1991
Ümumtəhsil məktəblərinin sayı	4237	4525	4434	4443	2274	4534
Şagirdlərin sayı	1567 min	1462	1372	4473	1392	1409
Müəllimlərin sayı	112 min	124	125	130	133	1333

1980-1981-ci illərdə Azərbaycanın kəndlərində mövcud olan orta məktəblərin sayı 3121 təhsil alan şagirdlərin sayı 812 min nəfər, dərsləri tədris edən müəllimlər 65 min nəfər, 1985-1986-ci tədris ilində məktəblər 3414, təhsil alan şagirdlər 715 min, müəllimlər 72 min, 1990-1991-ci tədris ilində isə məktəblər 3352, şagirdlər 684 min, müəllimlər isə 76 min nəfər idi (289, 32).

Qeyd etmək lazımdır ki, 1990-1991-ci tədris ilində Naxçıvan MR-sı ərazisində 217 məktəbin 193-cü kəndlərdə yerləşirdi. DQMV ərazisində olan 47 məktəbin 35-i kənd yerlərinde idi.

Ümumiyyətlə, həmin illərdə Ağdam rayonunda 95, Ağdaşa 70, Ağcabədide 60, Hacıqabulda 25, Akstafada 37, Abşeronda 25, Astarada 57, Ağsuda 70, Bərdədə 72,

Beyləqanda 50, Balakəndə 47, Biləsuvarda 31, Qəbələdə 67, Göyçayda 57, Görənboyda 66, Qobustanda 29, Daşkəsəndə 48, Cəlilabadda 119, Cəbrayılda 69, Dəvəçidə 68, Yevlaxda 55, Zaqatalada 65, Zəngilanda 66, Zərdabda 41, İmişlidə 60, İsmayıllıda 84, Qazaxda 48, Qaxda 55, Gədəbəydə 85, Kəlbəcərdə 93, Qubatlıca 58, Qubada 152, Qusarda 85, Kürdəmirdə 55, Laçında 100, Lənkəranda 86, Lerikdə 112, Masallıda 93, Neftçalada 45, Oğuzda 33, Saatlıda 51, Tovuzda 82, Tərtərdə 46, Uçarda 43, Füzulidə 80, Xanlıarda 79, Xaçmazda 110, Xızıda 13, Yardımlıda 74, orta məktəb var idi (289, 33-34).

32-ci cədvəldə isə Orta İxtisas təhsilli müəssisələrin və orada təhsil alanların sayı göstərilmişdir.

Cədvəl 32

Orta ixtisas təhsilli müəssisələrin sayı

	1980 1981	1985 1986	1986 1987	1988 1989	1989 1990	1990 1991
Orta ixtisas təhsilli müəssisələrin sayı	75	77	77	77	78	75
Şagirdlərin sayı min nəfər	79,0	76,2	75,7	67,6	61,2	58,8
O cümlədən şöbələrdə təhsil alanlar: gündüz	48,4	45,6	45,8	42,2	39,1	37,6
Axşam	13,3	10,7	9,1	5,5	5,3	5,2
Qiyabi	17,3	19,9	20,8	19,9	16,8	16,0
Orta ixtisas təhsilli müəssisələrinə qəbul olunanların sayı min nəf	25,6	25,3	25,3	19,4	18,9	20,6
O cümlədən gündüz	16,2	16,1	16,1	12,5	13,4	13,5
Axşam	3,8	1,8	1,8	1,5	1,7	1,4
Qiyabi	5,6	7,4	7,4	5,4	3,8	5,4

Ali məktəblər və tələbələrin sayı 33-cü cədvəldə göstərilən kimi olmuşdur (17, 24).

Cədvəl 33
Ali məktəblər və tələbələrin sayı

	1980 1981	1985 1986	1986 1987	1988 1989	1989 1990	1990 1991
Ali məktəblərin sayı	17	18	18	16	16	17
Tələbələrin sayı Min nəfər	107,0	105,9	105,7	98,8	99,7	105,1
O cümlədən şöbələrdə təhsil alanlar: gündüz	57,8	54,7	53,3	53,7	57,5	60,4
Qiyabi	29,1	29,9	30,9	25,9	25,1	27,9
Axşam -qiyabi	20,1	21,3	21,4	19,1	17,1	16,7
Ali məktəblərə qəbul olunların, sayı min nəfər	21,6	21,6	21,4	15,6	16,4	19,5
Gündüz	12,3	12,4	12,1	10,1	11,0	12,3
Axşam	3,8	3,7	3,7	2,3	2,1	2,7
Qiyabi	5,0	5,5	5,6	3,2	3,3	4,5

Məlumdur ki, Orta İxtisas təhsilli müəssisələr, həmçinin ali məktəblər şəhərlərdə yerləşirdi. Lakin xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, həmin təhsil ocaqlarında oxuyanların çox hissəsi kənd ailələrinin nümayəndələridir. Onların təhsil alması isə kənd ailələrinin həyatına maddi və mənəvi nüfuz edir.

Sonrakı illərdə ana dilində məktəblərin sayının çoxalması kəndlərdə mədəni səviyyəsinin inkişafına müsbət təsir göstərdi. Ziyalıların, mədəni-maarif müəssisələrinin və nəticədə mədəni səviyyənin artdığı müasir dövrde isə kənd əhalisinin mənəvi tələbatlarının ödənilməsi kütłəvi informasiya vasitələri (dövri mətbuat, radio, televiziya, kino), mədəni-maarif müəssisələri, kənd bədii özfəaliyyət yaradıcılığı (rəqs, oxumaq, təsviri

incəsənət və bu tipli dərnəklər) və s. istiqamətlərdə inkişaf etmişdir.

Bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, 1990-cı ildə Azərbaycanda 45,3 mln. nüsxə kitab malik 4605 kitabxana, 3680 klub, 122 muzey, 19 teatr, 2164 kinoqurğu olmuşdu (17, 28). Kütłəvi kitabxanalar, klub müəssisələri və kitabların sayı 34-cü cədvəldə göstərilən kimi olmuşdur (289, 3). Cədvəldən göründüyü kimi kitabxanaların, istifadə olunan kitabların və klubların sayı hər il mütəmadi olaraq artmışdır.

Cədvəl 34
Kütłəvi kitabxanalar klub müəssisələri
və kitabların sayı

	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Kütłəvi kitabxanaların sayı	3837	4245	4293	4341	4376	4446	4605
Onlarda olan kitab və jurnallar cəmi, mln. nüsxə	32,1	38,8	40,4	42,1	42,8	43,6	45,3
Orta hesabla hər 1000 sakinə, nüsxə	517	578	594	609	609	610	385
Kənd yerləri kütłəvi kitabxanaların sayı	3234	3567	3611	3652	3685	3747	3897
Onlarda olan kitab və jurnallar: cəmi: mln. nüsxə	14,7	19,0	20,1	21,2	21,7	22,4	22,8
Orta hesabla 100 sakinə nüsxə	510	616	641	668	670	680	686
Klub müəssisələri sayı	2771	2922	2945	2972	3000	3048	3151

Müasir kəndli ailələrində mədəni həyatın təşkili zəruri vaxtla bərabər, asudə vaxtin da qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır. Aiələ məişətində asudə vaxtin səmərəli keçirilməsində xalq mahnıları xüsusi yer tutur. Xalq mahnılarını kənd camaati əsasən televizor və radio vastəsilə baxır və dinləyir, konsertlərdə, və toyılarda dinləyirlər.

Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, kəndli ailələrində klassik və simfonik musiqiyə meyl azdır. Kəndlərdə bütün ailələr ölkənin mədəni həyatından xəbərdardırlar. Müxtəlif mövqelərinə, ictimai və təhsil səviyyələrinə baxmayaraq onlar televiziya verlişlərinə və kinofilmlərə baxır, radionu dinləyir, müstəsna hallarda şəhərlərdə olan teatrlara, sərgi salonlarına və muzeylərə gedirlər.

Ailələrdə bədii və peşə ilə bağlı kitablara üstünlük verilir. Bu isə oxucu marağının ilə bağlıdır. Valideynlər uşaqlara aid müxtəlif kitabları oxuyur, övladlarına da oxumağı məsləhət bilirlər. Məsələn, 1990-cı ildə 21,9 mln. nüsxə kitab kənd kitabxanalarına məssus idi. Onların 15,4 milyonu bədii kitablardır. Uşaq kitabxanalarının sayı 1990-cı ildə 115, oradakı kitabların sayı 3282 idi. Mədəni ailələrdə şəxsi kitabxanalarda zəngin kitablar vardır.

Sovet hakimiyyəti illərində kino kənd zəhmətkeşlərinin həyatında mühüm yer tutmuşdur. Kinoya kənd yerlərində ən çox ailənin məktəb yaşı uşaqları baxırlar. Çünkü müəyyən yaş dövründə kəndlərdə kinofilmlərə baxmaq, müəyyən mədəniyyət abidələrinə getmək kəndli ailələrinin mədəni həyatında vərdiş olunmuş əlamət deyildir. Əksər valideynlər isə uşaqlarını televiziya ekranlarında öz yaşlarına, zövqlərinə uyğun kinolara baxmağı tövsiyyə edirlər.

1990-cı ildə kəndlərdə olan 1503 kinoqurğularda 17123 nəfər kinofilmlərə baxmışdır. Bu rəqəm şəhərlərdə il ərzində 30195 olmuşdu. 1990-cı ildə kəndlərdə 3151 klub vardı. Klublar bir tərəfdən gənc nəslin tərbiyəsində mühüm rol oynayır, digər tərəfdən asudə vaxtin səmərəli keçilməsini təmin edir. Klub həm də kəndli ailələrin elm və mədəniyyət xadimləri ilə tanışlıq mərkəzləri idi. Deməli klublara işdən sonra adamlar dincəlmək üçün gəlirlər.

Kino qurğularının sayı 35-ci cədveldə göstərilən kimidir (289, 14) (Cədvəl mənbənin əsasında tərtib olunub). 35-ci cədvəldən məlum olur ki, 1980-ci il ilə

müqayisədə 1990-cı ildə kəndlərdə kinoqurğuların və kinoseanslara gəlmələrin sayı nisbətən azalmışdır.

Aile-məişətində baş verən dəyişikliklər kənddə həyat tərzinin təkmilləşməsinin mühüm istiqamətini ifadə edir, ailə-qonşuluq, münasibətlərində əhəmiyyətli irəlleyişlərə səbəb olur. Aile üzvlərinin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində bədii özfəaliyyətin bütün formaları, bədən tərbiyəsi və idmanla məşğul olunması, elmə, yaxşı kitablara göstərilən maraq da xüsusi yer tutur. Deməli, mədəniyyət - insanların həyatlarının mənəvi komponentidir (145, 8).

Cədvəl 35

Kəndlərdə kinoqurğuların sayı

	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Pulla film göstərən kino qurğuların sayı	2302	2323	2337	2329	2331	2210	2164
Kənd yer. də	1609	1623	1625	1620	1625	1527	1503
Kino seanslarına gəlmələrin sayı, mln nəfər	62,2	66,1	60,4	56,9	45,7	39,6	30,2
Kənd yer-də	23,3	27,3	26,6	25,6	23,4	21,1	17,1
Kino seanslarına orta hesabla hər sakinin gəlisi	10	10	9	8	7	6	4
Kənd yerlərində	8	9	9	8	7	6	5

Bununla belə qeyd edilməlidir ki, kəndli ailələrində qadınlar kolxoz və sovxozlarda işlədiklərinə görə asudə vaxt ev işlerinin görülməsinə sərf olunurdu.

Ümumiyyətlə, kəndli ailələrində ictimai təsərrüfat-larda, həyatyanı təsərrüfatla əlaqədar işlər ev heyvanlarının və quşlarının saxlanması onların şəhər

ailələrinə nisbətən istirahətə vaxtı az qalırdı. Kendli ailələrində gənclərin istirahət və təhsilə yiyələnməsində, gənc ailə üzvlərinin mədəni həyatında kənd mədəni-maarif müəssisələri, o cümlədən klublar və kitabxanalar mühüm yer tutur.

36-ci cədvələ əsasən qeyd edə bilərik ki, 1980-ci il ilə müqayisədə 1990-ci ildə muzeylərin (həmçinin rayon) sayı artmış, ora gələnlərin sayı azalmış, teatrların və teatra gələnlərin sayı isə artmışdır (17, 34).

*Cədvəl 36
Muzeylər və teatrların sayı*

	1980	1985	1986	1987	1988	1989	1990
Muzeylərin sayı (filiallar da daxil omaqla)	63	106	117	121	120	120	125
Muzeylərə gəlmə-lərin sayı, min	2636	4297	4357	4124	3557	3298	1157
Teatrların pro-fessional sayı:	14	14	15	15	16	18	20
Teatrлara gələn-lərin sayı, min	197	1931	1826	1973	1744	1644	1376

Göründüyü kimi, Sovet hakimiyyəti illərində şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafında asudə vaxtin səmərəli keçirilməsi və istirahətin düzgün təşkili mühüm rol oynayırdı. Əmək fəaliyyətinin səmərəsi asudə vaxt ilə bilavasitə əlaqədardır.

Asudə vaxtin yaranmasına iş günün qısaltılması, əməyin və istirahətin işdən kənar vaxtin düzgün istiqamətləndirilməsi təsir göstərir. Belə ki, asudə vaxtin strukturasında adamların yaradıcılıq fəaliyyəti mühüm yer tutur. Ona görə də ümumi vaxt fondu aşağıdakı hissələrə bölünür:

1. Zəruri vaxt

Burada: a) iş vaxtı,

- b) istehsalatdakı işlə əlaqədar olan işdən kənar vaxt,
- v) ev əməyinə sərf olunan vaxt
- q) təbii fizioloji tələblərin təmin edilməsinə sərf olunan vaxt.

2. Asudə vaxt

Asudə vaxt hər bir şəxsin sənət və ixtisasla əlaqədar olaraq işlədikdən sonra vaxt büdcəsindən qalan elə bir hissəsidir ki, onu hər kəs özünün mədəni səviyyəsi, maddi gəliri və fiziki vəziyyətindən asılı olaraq istədiyi kimi sərf edə bilər. Daha aydın desək, asudə vaxt dedikdə istirahət, təhsilə, ixtisasın artırılmasına, ictimai-siyasi fəaliyyətə, zəhni, əxlaqi və fiziki təkmilləşməyə, uşaqlarla əylənməyə sərf olunan vaxtı nəzərdə tutulur.

Asudə vaxtin iki əsas funksiyası vardır. Onlardan biri mədəni tərbiyəvi funksiya, digəri isə istirahət funksiyasıdır (182, 8-10). Azərbaycan kəndlərində asudə vaxt iki istiqamətdə-ictimai və şəxsi qaydada tənzim olunur. İctimai tənzimetməyə axşam və qiyabi təhsil müəssisələrində oxumaq, ictimai fəaliyyət, kinofilmlər, teatr tamaşalarına baxmaq yoldaşlıq ünsiyyəti.

İdman, turizm və başqa fəaliyyət sahələrində müteşəkkil suretdə iştirak etmək daxildir.

Kənd zəhmətkeşlərinin asudə vaxt büdcəsinin artırılmasına Sovet quruluşu illərində ictimai-peşə, kommunal-məişət ticarət, nəqliyyat, rabitə xidməti, elektrik xətti, su və qaz kəmərləri, məişət cihazları xüsusi rol oynayır. Bu amillərin təsiri ilə ev əməyi yüngülləşir, asudə vaxt artır.

Qeyd edilməlidir ki, müxtəlif sosial qrupa mənsub ailə üzvlərinin asudə vaxtların səmərəli keçirilməsi ilin fəsilərindən asılı olaraq deyişir. Azərbayjanda yaşlı əhali arasında belə bir xalq deyimi var: «Jan saxlamaq istəyirsən yaylağa get, qazanmaq istəyirsən qışlağa get». Təsərrüfat ilinin müxtəlif mövsümlərində asudə vaxtin həcmi kənd təsərrüfatı işçilərinin bütün kateqoryaları üçün eyni miqdırda olmur. İl in yaz və yay aylarında kənd təsərrüfatı

sahesində çalışanların asudə vaxt fondu azalır, qışda isə maldarların, sürücülerin, bağbanların, üzümçülərin, bostan-tərəvəz, bitkiçilik sahesində çalışanların asudə vaxtı çoxalar.

Asudə vaxtin şəxsi tənzim edilməsinə isə elə fəaliyyət növləri daxildir ki, onlardan istifadə olunması qaydası ailənin hər bir üzvünün özü tərəfindən müəyyən edilir. Burada şəxsi təhsil, fərdi yolla idman və digər həvəskar işlərlə məşğul olmaq və s. aiddir. Zəhmətkeşlər məhz istehsalat kollektivlərində işləyə-isləyə təhsil alır, ixtisaslarını artırırlar, kolxoz və sovxozişların mədəniyyət evləri və klublarında, bədii özfəaliyyət kollektivlərində məşğul olurlar.

Ailədə istirahətin və boş vaxtin səmərəli təşkilində kitab, qəzet və jurnalların rolü böyükdür.

Əyləncələr, insanlar arasında adı ünsiyyət də asudə vaxtin zəruri ünsürüdür. Asudə vaxtda ünsiyyət gənclər üçün xüsusilə vacibdir. Çünkü bu ünsiyyət gənclərin sosiallaşmasını başa çatdırmağın ailə qurmağı şərtlərindən biridir (33, 38).

Ailələrdə ailə başçıları işdən kənar boş vaxtlarında həyatyanı təsərrüfatlarda məşğul olur, uşaqlarla əylənir, ərzaq məhsulları alır, ev işləri, fizioloji təlabatın ödənilməsi və şəxsi istək-arzulara müvafiq olaraq asudə vaxtlarını keçirirlər.

Müxtəlif sosial qruplu ailələrdə nisbi fərqlər, yəni həyətyanı sahədəki işləri və ailə kitabxanasından istifadə nəzərə alınmazsa, asudə vaxtdan istifadə qaydası eynidir.

NƏTİCƏ

XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Azərbaycanın kənd ailəsi haqqında tarixi etnoqrafik araşdırırmalar bize aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra XX əsrin 20-ci illərində qadının kişi ilə bərabərhüquqlu elan edilməsi, kəbinin rəsmi dövlət orqanlarında qeyd olunması, qadının ictimai həyata cəlb, uşaqların ictimai tərbiyəsinin yaranması və başqaları ailə-məişətində köklü dəyişikliklər əmələ gətirdi. Bu dəyişikliklər təkkəbinliyi əsas nikah formasını bərqərar etdi və nəticədə ailə məişətində bir sıra patriarchal qayda və adətlərin aradan qaldırılmasını şərtləndirdi.

1920-1990-cı illər Azərbaycanda Sovet quruluşunun yaradılması və süqutu illərini əhatə edir. Sovetlər vaxtında iqtisadi həyat şəraiti XIX əsr və XX əsrin əvvəllərinə qədərki dövrə aid iqtisadi həyat şəraitindən köklü surətdə fərqlənirdi. Yeni ictimai quruluş azərbaycanlıların ailə məişətində köklü dəyişikliklər əmələ gətirmişdi: monoqam ailə forması və təkkəbinliyin təsbit olunması, azyaşlıların ərə verilməsinin qadağan edilməsi, dini nikahın ləğvi və s. ailənin mədəni səviyyəsinin möhkəmləndirilməsinə səbəb olmuşdu.

Belə dəyişikliklərə yanaşı ənənəvi mənəvi mədəniyyətimizin tərkib hissələri olan mütərəqqi adət və mərasimlər, qədim inamlarla bağlı ayinlər məişətdə qalmaqdə davam etmişdir.

XX əsrin 30-cu illərinədək Azərbaycanda böyük ailələr hələ mövcud idi. Böyük ailələrə üç-dörd nəsilli, bir neçə qardaşın birlikdə yaşıdığı və aqnat qohumluğa əsaslanan ailələr kimi təsadüf olunurdu. Bu tip ailələrdə üzvlərin hamısı birlikdə yaşayır, birlikdə yeyir, eyni təsərrüfatda çalışırlar. Ailə başçısı ailənin kişi «ata», onun ölümündən sonra böyük oğlu olurdu. Ailənin digər kişi üzvləri ona tabe olurdular. O həm də ailənin əmlak

məsələlərini tənzim edirdi. Ailədə «böyük ana»nın, «ağbirçeyin»də xüsusi yeri və rolü var idi. O, ev işlərinin icrasına nəzarət edirdi.

Ailənin əmlakı isə onun bütün üzvlərinin bölünməz mülki idi.

Azərbaycan kəndlərində kapitalist münasibətlərinin inkişaf etməsi, torpaq islahatlarının keçirilməsi və nəhayət kollektivləşmə siyaseti böyük ailələrin bölünməsinə, böyük ailələrin bölünmesi isə patronimik nəsillərin yaranmasına səbəb olmuşdu. Müasir kəndlərdə isə patronimiyanın izləri yalnız nəsillərin adlarında, müəyyən mərasim və ayinlərin icrası zamanı onların qarşılıqlı münasibətlərində, aqsaaqqallara olan ehtiram və hörmətdə özünü göstərir. Müasir kəndlərdə patronimik adlar: kök, uşağı, nəsil, evləri, tire, nəsil ocağı, tayfa, törəmə, əqraba, kürək, təbəh və s. qohumluq əlaqələrini, məhlə, tərəf və b. isə qonşuluq əlaqələrini bildirir.

Ailələrin say, nəsil tərkibinə əhalinin demoqrafiya prosesləri də təsir göstərir.

1917-ci ildə Azərbaycan əhalisinin sayı 2861 min, 1926-ci ildə 2313 min, 1939-cu ildə 3205 min, 1959-cu ildə 3698 min, 1970-ci ildə 5117 min, 1979-cu ildə 6028 min, 1989-cu ildə 7037 min nəfər idi.

Azərbaycanda maddi nemətlərin yaranmasında kənd əhalisinin xüsusi rolü vardır. 1913-cü ildə ümumi əhalinin 75, 1917-ci ildə 76,8; 1926-ci ildə 71; 1939-cu ildə 64; 1959-cu ildə 52; 1970-ci ildə 50; 1979-cu ildə 57; 1989-cu ildə 46%-ni kənd əhalisi təşkil edirdi.

Azərbaycanlı ailələrdə ailə münasibətlərinin ümumi əlamətləri və ailələrin quruluşu dönyanın digər xalqlarının ailə quruluşlarını xatırladır. Lakin bir sıra lokal, spesifik xüsusiyyətlər, adət-ənənələrdəki milli cəhətlər azərbaycanlı ailələri fərqləndirir.

Kənd rayonlarında təsərrüfat müstəqilliyi üçün şəraitin yaranması ailə üzvlərinin müstəqil yaşamasını təmin edir. Kəndlərdə hər bir ailənin şəxsi həyətyanı təsərrüfatında,

yaxud əlavə torpaq sahəsində gənc ailələrin ev tikdirmək imkanı olduğundan nuklear ailələrin sayı artır və kiçik ailələr çoxalır. Bu tip ailələrdə ailə başçısı isə əsasən, atayəni evin kişişi olur. Nuklear ailələrdə etnik spesifikasi ailədəki qarşılıqlı münasibətlərdə, əxlaq normalarında, uşaqların valideynlərə, qocalara hörməti baxımından əks olunur.

Müasir ailələrin nəsil tərkibində bir nikah müqaviləsi olan kiçik, fərdi, natamam və sadə ailələrə nikaha daxil olmayan ana və uşaqlar, dul, boşananlar da daxildir. Mürekkeb ailə formalarına isə iki və daha artıq nikah qeydiyyatı olan (tam ailə), dul ər və ya arvadların nikahı (natamam ailə) və bir neçə nikah qeydiyyatı olan ailələr aiddir.

Azərbaycan üçün səciyyəvi olan kiçik ailələrin sayı kəndlərdə 65,1% təşkil edir. Adətə əsasən (minorat) ailənin kiçik oğlu ata ocağında qalmalıdır. Ailədən kənar yaşayan digər övladlar isə harada yaşamlarından asılı olmayaraq, valideynləri ilə əlaqə saxlayırlar.

Müasir ailə məsələlərinin öyrənilməsi və tədqiqi göstərir ki, ailələrin quruluşu, ailə münasibətlərin istiqamətləri ailə həyatının müxtəlif sahələrində təzahür olunur və kənd ailələrinin sosial-peşə tərkibi, sayı, ailə üzvlərinin geliri, büdcəsi, xərclərində, mənzil şəraitində, maddi və mənəvi güzaranın idarə edilməsində özünü bürüzə verir. Qohumluq münasibətləri isə Azərbaycan qohumluq sistemi ilə tənzimlənir.

Ailələrin xarakterik xüsusiyyəti ailədaxili münasibətlərin demokratikləşdirilməsində, təsərrüfat işləri, nəsil artırmaq, uşaqları tərbiyə etmək, qohumluq münasibətlərini inkişaf etdirmək və digər məsələləri özündə əks etdirir. Ailədə müvafiq əmək bölgüsü, qadınların kişilərlə hüquq bərabərliyi, nikahın dövlət qanunları əsasında qeydi, toy mərasiminin icrası əsası yer tutur. Milli ənənələr yeniləşir, inkişaf edir və təkmilləşir.

Məlumdur ki, Azərbaycanda 1925-ci ildə 347411,

1939-cu ildə 662,1 min, 1959-cu ildə 770,9 min, 1970-ci ildə 956,7 min, 1979-cu ildə 1102,7 min, 1989-cu ildə isə 1384,1 min ailə mövcud idi.

Azərbaycanın XX əsrin 20-80-ci illərində ailə-məişətinin öyrənilməsi göstərir ki, bəzi spesifik ünsürlər nəzərə alınmazsa, nikah, nikah adətləri, nikaha girmə qaydalırı, toy mərasimi, kənd yerlərində doğum və körpələrə qulluqla bağlı ayınlar və ovsunlar yenə də qalmaqdadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir kənd ailərində müxtəlif sosial peşə tərkibli mütəxəssislər və şəxslər yaşayırlar. Ona görə də cəmiyyətdə gedən ictimai-iqtisadi dəyişikliklər ailələrə də təsirini göstərir.

Doğum, tərbiyə, təsərrüfat - məişət və digər funksiyalar müasir kənd ailələrinin səciyyəvi xüsusiyyətləridir.

Müasir ailələrdə doğum biləvasitə ailə səviyyəsində tənzimlənir. Ailələrdə meydana gəlmış müəyyən problemlər - sonsuzluq, nəsil xəstəliyi, psixoloji uyğunsuzluqlar, arzu olunmayan uşaqların dünyaya gəlməsi və s. məsələlər isə «Respublika nikah və ailə məsləhetxanası» (1994-cü ildən «Respublika ailə planlanması mərkəzi» adlandırılmışdır), onun Bakı, Gəncə, Naxçıvan, Şəki, Masallı, Qusar filiallarında işləyən mütəxəssislərin köməkliyi ilə müəyyən qədər həll olunur.

Bəzən ailədə tərəflərdən birinin ölümü, səhvi, xəstəliyi ailə bütövlüyünü pozur. Bu təkrar nikahla nəticələnir. Belə ki, ya kişinin uşaqlarına «ögey ana», ya da qadının uşaqlarına «ögey ata» baxmalı olur. Beləliklə, insaflı, yaxud insafsız «ana», «ata» məfhumu yaranır. Yeniyetmə uşaqlar olan ailələrdə vəziyyət daha mürəkkəb olur. Analıq hissiyatı olan hər bir şəxs ünsiyyətdə olduğu uşaq, çətin tərbiyə olunan olsa belə, onunla dil tapmalı, ana-övlad ünsiyyətini davam etdirib, övlad-ana ünsiyyətini bərqərar etməlidir. Yəqin ki, bu sahədə uşaq şirin, həzin, iliq ana nefəsini, nəvazişini duymalıdır. Çünkü ailə tərbiyəsi bir

növ qadın işinə çevrildiyindən uşaqların böyük əksəriyyəti sevinci və kədərini anası ilə, az bir qismi isə atası ilə bölüşdürürlər. Uşaqlarda özünəxidməti, səliqə-sahmanı, ev qayğısına, ailə qayğısına qalmağı, kollektivçiliyi, sevgini qiymətləndirməyi, dəqiqliyi məhz valideyn adət şəklinə salır.

Nikah və ailə adət-ənənələri lokal, spesifik xüsusiyyətlərini saxlamaqla bərabər daima yeniləşir.

Tədqiq olunan dövrde nikahın əsas forması monoqam nikahları idi. Nikahın levirat, sororat, beşikkərtmə, baş-başa kimi formalarına çox az, kuzen nikahlara isə çox təsadüf olunur. İqtisadi çətinlik, mənəvi yoxsulluq və ya həyat tərzindəki özünəməxsusluq üzündən gənc oğlanların bir hissəsinin kənddən getməsi ilə əlaqədar olaraq, ailə həyatı qurmamış qızların sayı artır.

Demək olar ki, Azərbaycanın bütün bölgələrində təsadüfi hallarda çoxarvadlılıq müşahidə olunur.

Toy mərasimlərinin qeyd olunmasında ənənəvi toy adətləri ilə yanaşı yeni adətlər də inkişaf etmişdir. Lakin bəzi ənənəvi adətlərin, məsələn, başlığın forması dəyişilərək müəyyən bölgələrdə saxlanması təsadüf olunur.

Gəncə ətrafi kəndlərdə başlıq hələ də qalmaqdadır. Qazax rayonunda başlıq «qız pulu», Tovuzda, Qubada «yol pulu», Salyanda «xərc-xəcalet» adlanır və s. Abşeronlularda, Şəkidə, Şirvan və Qarabağda isə «başlıq» - «yol pulu», «xərc» demək olar ki, yox dərəcəsindədir. Əvvəller həmin ərazilərdə bu mehr kimi kəbin kağızında yazılır və qadın boşananda həmin məbləğ kişi tərəfindən ödənilirdi.

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, 1920-1990-ci illərdə də Azərbaycanın kəndlərində ailə uşaqların tərbiyəsinin əsas özəyi olaraq qalmaqdır idi. Kənd yerlərində ictimai tərbiyə ocaqları əsas etibarilə məktəblərdən ibarət idi. Kəndlərdə uşaq bağçalarının sayı az olduğundan uşaqların böyüdülməsi və tərbiyəsi sahəsində müəyyən qədər rol oynayırlar.

Savadsızlığın leğvi və təhsilin genişlənməsi ailənin mədəni özül əsasında formallaşmasını təmin etmişdi ki, bu da öz növbəsində ailədə uşaqların tərbiyəsinə müsbət təsir edirdi.

Müasir dövrə xalq bayramları ailədə qeyd olunur. Sovet hakimiyyəti illərində kənd ailələrində dini bayramların keçirilməsi könüllü idi və dövlət səviyyəsində qeyd olunmurdu. Ona görə də bu mərasimlər ancaq ailə çərçivəsində qeyd olunurdu. Bununla yanaşı ailə möişətinə yeni bayramlar-təqvim, peşə və s. daxil olmuşdur.

Məlumdur ki, təhsilin sistemi, inkişafı ailə üzvlərinin təhsil səviyyəsinə təsir göstərir, həmçinin təhsil, tesərrüfat fəaliyyəti, ev və ailə şəraiti kənd ailələrinin mədəni həyatında müəyyən rol oynayır.

Bir həqiqəti də unutmaq olmaz ki, Azərbaycanda 1988-ci ildən başlayaraq baş vermiş hadisələr, istiqlaliyyət uğrunda aparılan milli azadlıq mübarizəsi, təcavüzkar Ermənistan dövlətinin ölkəmizə qarşı elan etmədən başladığı işgalçılıq müharibəsi əleyhinə xalqın ayağa qalxmağa məcbur olduğu Qarabağ müharibəsi də əlavə olundu.

Ermənilərin açıq təcavüzü isə ailə-məişətinin xeyli pişləşməsinə səbəb oldu.

Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ailəsi başlıca olaraq Azərbaycanın bir neçə rayonunun materialları əsasında tədqiq olunmuş, yaxud XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllerini əhatə etmiş, mənbələr əsasında öyrənilmişdir. Təqdim olunan monoqrafiya isə müasir Azərbaycanın kənd ailəsinə həsr olunmuşdur.

İNFORMATORLAR.

1. Abbasova Saray, 1927-ci il, Laçın rayonu, Aşağı Fərəcan kəndi.
2. Abbasov Vidadi, 1950-ci il, Laçın rayonu, Aşağı Fəracan kəndi.
3. Abbasov Əhməd, 1947-ci il, Şəmkir rayonu, Çaparlı kəndi.
4. Abbasova Güllü, 1928-ci il, Sabirabad r-nu, Qaratağay kəndi.
5. Abbasova Şamayıl, 1934-cü il, Füzuli r-nu, Aşağı Əbdülrəhmanlı kəndi.
6. Abbasov Şirin, 1922-ci il, Füzuli r-nu, Seyid-mahmudlu kəndi.
7. Abdullayev Şakir, 1947-ci il, Ucar rayonu, Kargüşad kəndi
8. Abuzərov Əhməd, 1913-cü il, Göyçay rayonu, Bəydöllü kəndi.
9. Aslanova Şəhla, 1953-cü il, Bakı, Mərdəkən kəndi.
10. Allahverdiyeva Məsudə, 1954-cü il, Bərdə rayonu.
11. Ağayev Hacıbabə, 1922-ci il, Bakı, Novxanı kəndi.
12. Ağayev Molla Ağa, 1922-ci il, Bakı, Mərdəkən kəndi.
13. Ağayeva Şərifə, 1955-ci il, Bakı, Novxanı kəndi.
14. Ağayev Rüstəm, 1953-cü il, Bakı, Novxanı kəndi.
15. Ağayev Hacı Əzizəğa, 1955-ci il, Bakı, Mərdəkən kəndi.
16. Ağayeva Məleykə, 1923-cü il, Füzuli rayonu, Dilağarlı kəndi.
17. Ağayeva Gülsüm, 1927-ci il, Bakı, Mərdəkən kəndi.
18. Aşurov Səfər, 1959-cu il, Naxçıvan MR, Şərur rayonu, Axmet kəndi.
19. Ağayeva Nazlı, 1958-ci il, Bakı, Mərdəkən kəndi.
20. Babayeva Könül, 1950-ci il, Qəbələ rayonu, Soltan kəndi.

21. Babayev Ramiz, 1937-ci il, Bakı, Bilgəh kəndi.
22. Babayev İlyas, 1930-cu il, Quba rayonu Xangah kəndi.
23. Babayev Zabit, 1950-ci il, Quba rayonu, Alpan kəndi.
24. Babayeva Gülgəz, 1930-cu il, İsləməlli rayonu, Talıştan kəndi
25. Babayev Namiq, 1948-ci il, Salyan rayonu, Parçaxalaq kəndi
26. Bədəlova Badamnisə, 1900-cu il, Saatlı rayonu, Geniş kənd kəndi.
27. Bədəlov Tahir, 1948-ci il, Saatlı rayonu, Geniş kənd kəndi.
28. Bəşirova Gülcəhan, 1916-ci il Siyəzən rayonu, Siyəzən kəndi
29. Baxşəliyev Atalar, 1947-ci il, Cəbrayıł rayonu, Su qovuşan kəndi
30. Baxşəliyeva Əntiqə, 1936-ci il, Goranboy rayonu, Səfikürd kəndi
31. Bayramova Şükufə, 1941-ci il, Zəngilan rayonu, Alibəyli kəndi
32. Bayramova Şahsənəm, 1921-ci il, Ağstafa rayonu, Düzqışlaq kəndi
33. Bayramov Veli, 1947-ci il, Qazax rayonu, Salahlı kəndi
34. Baxşıyev Xalıq, 1940-ci il, Ağstafa rayonu, Düzqışlaq kəndi
35. Bayramova Ayna, 1921-ci il, Qubadlı rayonu, Dəmirçilər kəndi
36. Bağırov Rəşad, 1940-ci il, Naxçıvan MR, Şərur rayonu, Çərçiboğan kəndi
37. Bayramova Süniyə, 1934-cü il Bakı, Bilgəh kəndi.
38. Bayramova Suqra, 1902-ci il Gədəbəy rayonu, Arabaçı kəndi
39. Bayramov Vaqif 1941-ci il, Gədəbəy rayonu,

40. Arabaçı kəndi
41. Bayramova Müşgünaz, 1950-ci il, Tovuz rayonu, Yaniq kəndi
42. Bağışovə Gülqayıt, 1930-cu il, Yardımlı rayonu, Telavar kəndi
43. Bünyadova Həqiqət, 1955-ci il, Şamaxı rayonu, Göylər kəndi.
44. Bədəlov Əkbər, 1958-ci, Naxçıvan MR, Babək rayonu, Didvan kəndi.
45. Vahabov Vahab, 1924-cü il, Bakı, Bilgəh kəndi.
46. Vahabova Firuzə, 1934-cü il, Bakı, Bilgəh kəndi.
47. Qasımov Zahid, 1936-ci il, Laçın rayonu, Armudlu kəndi.
48. Qasımov Xurşud, 1928-ci il, Quba rayonu.
49. Qədirov Pirhəsən, 1955-ci il, Quba rayonu, Alpan kəndi.
50. Quliyeva Tavhat, 1926-ci il, Quba rayonu, Çiçi kəndi.
51. Quliyev Məlik, 1928-ci il, Goranboy rayonu, Səfikürd kəndi.
52. Quliyeva Xədicə, 1927-ci il, Bakı, Binəqədi kəndi.
53. Quliyev Çingiz, 1940-ci il, Cəbrayıł rayonu.
54. Quliyeva Bəyim, 1899-cu il, Goranboy rayonu, Qarqucaq kəndi.
55. Əzizova Nəzakət, 1952-ci il, Naxçıvan MR, Şərur rayonu, Çərçiboğan kəndi.
56. Əliyev Şirin, 1925-ci il, Ağdaş rayonu, Eymur kəndi.
57. Əliyev Hüseynli, 1924-cü il, Bakı, Kürdəxanı kəndi.
58. Əliyeva Sara, 1927-ci il, Bakı, Mərdəkan kəndi.
59. Əliyeva Xalidə, 1949-cu il, Cəbrayıł rayonu, Niyazqulular kəndi.
60. Əliyeva Sevil, 1960-ci il, Naxçıvan MR, Babək rayonu, Şixmahmud kəndi.

60. Əliyeva Xeyransa, 1908-ci il, Siyəzən r-nu, Hacı İsgəndərli kəndi.
61. Əliyeva Əzət, 1930-cu il, Goranboy r-nu, Səfikürd kəndi.
62. Əliyev Əliosman, 1929-cu il, Quba r-nu, Baxçəəli kəndi.
63. Əliyev Nəcəf, 1895-ci il, Quba r-nu, Baxçəəli kəndi.
64. Əliyev İnsan, 1928-ci il, Quba r-nu, Baxçəəli kəndi.
65. Əliyev Zərniman, 1935-ci il, Quba r-nu, Baxçəəli kəndi.
66. Əliyev Əbdül, 1930-cu il, Masallı r-nu, Türkoba kəndi.
67. Əliyev Həsən, 1941-ci il, Yevlax r-nu, Havarlı kəndi.
68. Əliyeva Fatma, 1934-cü il, Masallı r-nu, Türkoba kəndi.
69. Əliyeva Vəzahə, 1900-cu il, Quba r-nu, Baxçəəli kəndi.
70. Əliyeva Humay, 1910-cu il, Goranboy rayonu, Səfikürd kəndi.
71. Əliyeva Sumaya, 1926-ci il, Ağdam rayonu, Alibəyli kəndi.
72. Əmrullayev Məşədi Rəncər, 1917-ci il, Bakı, Binəqədi kəndi.
73. Ələkbərov Yusif, 1955-ci il, Sabirabad rayonu, Su qovuşan kəndi.
74. Ələskərova Gövhər, 1912-ci il, Goranboy rayonu, Səfikürd kəndi.
75. Ələskərov Camal, 1906-ci il, Goranboy rayonu, Səfikürd kəndi.
76. Əmrəhova Gülüstan, 1930-cu il, Gədəbəy rayonu, Böyük Qaramurad kəndi.
77. Əhmədova Zərifə, 1930-cu il, Quba rayonu, Rüstəm kəndi.

78. Əhmədova Əcəb, 1925-ci il, Zaqatala rayonu, Behmetli kəndi.
79. Əhmədov Rəcəb, 1911-ci il, Zaqatala rayonu, Sabunçu kəndi.
80. Əhmədova Gülsüm, 1950-ci il, Zərdab rayonu.
81. Əhmədova Qaratel, 1925-ci il, Zərdab rayonu.
82. Əhmədov Əbülfət, 1949-cu il, Ağdam rayonu, Tofiqi kəndi
83. Zərbəliyeva Dünya, 1921-ci il, Sabirabad rayonu, Həlimxanlı kəndi.
84. Zərbəliyeva Rəhile, 1952-ci il, Sabirabad rayonu, Həlimxanlı kəndi.
85. Zeynalova Xanım, 1910-cu il, Bakı, Bilgəh kəndi.
86. Zeynəb Əbdülqədim qızı, 1933-cü il, Bakı, Binəqədi kəndi.
87. Zahidov Yunif, 1900-cü il, Quba r-nu, Qımil Qışlaq kəndi.
88. Zülfüqarov Valəddin, 1937-ci il, Quba r-nu, Alpan kəndi.
89. Zamanov Əbdülməcid, 1925-ci il, Zaqatala rayonu, Yuxarıtalı kəndi.
90. İbrahimova Münevver, 1930-cu il, Goranboy rayonu, Səfikürd kəndi
91. İbrahimova Gülsüm, 1927-ci il, Goranboy rayonu, Səfikürd kəndi.
92. İbrahimov İzzət, 1936-ci il, Ağstafa rayonu, Düzqışlaq kəndi.
93. İbrahimov Ağababa, 1957-ci il, Naxçıvan MR, Babək rayonu, Sirab kəndi.
94. İbrahimova Tamam, 1930-cu il, Goranboy rayonu Səfikürd kəndi.
95. İbrahimov Zakir, 1935-ci il, Goranboy rayonu, Səfikürd kəndi.
96. İsayev Fleydan, 1925-ci il, Quba r-nu, Alpan kəndi.
97. İsmayılov Raquf, 1960-ci il, Kəlbəcər r-nu,

Bəzirxana kəndi.

98. İsmayılov Fərman, 1935-ci il, Kəlbəjər r-nu, Bəzirxana kəndi.
99. İsmayılova Ağca, 1948-ci il, Kəlbəcər r-nu, Zəylik kəndi.
100. İsmayılova Şərabani, 1923-cü il, Naxçıvan MR, Şərur rayonu, Çerçiboğan kəndi.
101. İsmayılov İkram, 1930-cu il, Yevlax rayonu, Hürüşağı kəndi.
102. İsmayılov İsa, 1935-ci il, Zaqatala rayonu, Lahic kəndi.
103. İsmayılova Sona, 1937-ci il, Tərtər rayonu.
104. İsmayılova Humay, 1938-ci il, Goranboy rayonu, Səfikürd kəndi
105. İskəndərov Ağayar, 1923-cü il, İsmayıllı rayonu, Kürdماşı kəndi.
106. Yaqubova Nərgiz, 1904-cü il, Qazax rayonu, Çaylı kəndi.
107. Kazimov Yunis, 1922-ci il, Quba r-nu, Aşağı Xanagah kəndi.
108. Kərimova Gülüş, 1900-cü il, Sabirabad rayonu, Qaratoğay kəndi.
109. Kərimova Anarə, 1955-ci il, İsmayıllı rayonu, Kərimbəyli kəndi.
110. Kərimova Tamara, 1941-ci il, Sabirabad rayonu, Qaratoğay kəndi.
111. Kərimova Səlimə, 1945-ci il, Quba rayonu, Qımıl-Qazma kəndi.
112. Kəbleyi Çerkəz Yusif oğlu, 1930-cu il, Bakı, Binəqədi kəndi.
113. Kimya Nüsret qızı, 1925-ci il, Goranboy rayonu, Səfikürd kəndi.
114. Kərimov Nurəddin, 1930-cu il, Goranboy rayonu, Qızıl Hacılı kəndi.
115. Kərimov Hafız, 1921-ci il, Bakı, Binəqədi kəndi.

116. Kərimova Suğra, 1908-ci il, Bakı, Bilgəh kəndi.
117. Güliyeva Xədicə, 1932-ci il, Göyçay rayonu, Qaraxıdır kəndi.
118. Mahmudzadə Səfər, 1954-cü il, Qəbələ rayonu.
119. Mehdiyev Mirzə, 1934-cü il, Samux rayonu, Kəsəmən kəndi.
120. Mehdiyev Təbriz, 1935-ci il, Cəbrayıl rayonu, Böyük Mərcanlı kəndi.
121. Mehdiyev Mövsüm, 1911-ci il, Kürdəmir rayonu, Şahsevən kəndi.
122. Mehdiyev Siyar, 1928-ci il, Kürdəmir rayonu, Şahsevən kəndi.
123. Məmmədova Tamara, 1956-ci il, Naxçıvan MR, Babək rayonu, Vayxır kəndi.
124. Məmmədova Tahirə, 1960-ci il, Naxçıvan MR, Babək rayonu, Vayxır kəndi.
125. Məmrədov Arif, 1961-ci il, Goranboy rayonu, Qızıl-Hacılı kəndi.
126. Məmmədova Mahbub, 1941-ci il, Ağsu rayonu, Ərəb Mehdiyə kəndi.
127. Məmmədova Gülşən, 1959-cu il Saatlı rayonu, Nəriman kəndi.
128. Məlikov Mahmud, 1923-cü il, Siyəzən r-nu, Sədan kəndi.
129. Məlikova Cövhər, 1938-ci il, Siyəzən r-nu, Sədan kəndi.
130. Məlikova Sitarə, 1910-cu il, Bakı, Bilgəh kəndi.
131. Mərdəkanı Şeyx Sənan 1922-ci il, Bakı, Mərdəkan kəndi.
132. Məmmədov Dadaşbala, 1917-ci il, Bakı, Novxanı kəndi.
133. Məmmədova Səliməxanım, 1927-ci il, Bakı, Novxanı kəndi,
134. Məmmədov Əhmədağa, 1934-cü il, Bakı, Binəqədi kəndi.

135. Məmmədov Ağamirzə, 1928-ci il, Bakı, Binəqədi kəndi.
136. Məmmədova Cöhrə, 1936-ci il, Tərtər rayonu, Kənkərlı kəndi.
137. Məmmədov Əli, 1942-ci il, Cəbrayıl rayonu, Şahvəlli kəndi.
138. Məmmədova Həmayıl, 1921-ci il, Goranboy rayonu, Səfikürd kəndi.
139. Məmmədov Famil, 1954-cü il, Naxçıvan MR, Ordubad rayonu.
140. Məmmədova Şəfiqə, 1939-cu il, Ağstafa rayonu, Qırılı kəndi.
141. Məmmədova Teyyubə, 1936-ci il, Goranboy rayonu, Səfikürd kəndi.
142. Mehbaliyeva Fatmaxanım, 1937-ci il, Bakı, Binəqədi kəndi.
143. Məhərrəmov Vahid, 1961-ci il, Zəngilan rayonu, Babayı kəndi.
144. Məhərrəmov Sultan, 1928-ci il, Şərur rayonu, Ərəbyenləcə kəndi.
145. Məsimova Elnarə, 1960-ci il, Qəbələ rayonu, Zareğan kəndi
146. Mənəfov Hacı, 1935-ci il, Qusar r-nu.
147. Məmmədova Zərbəyim, 1924-cü il, Sabirabad r-nu.
148. Mirzəyeva Zərxanım, 1900-cü il, Siyəzən r-nu, Yenibulaq kəndi.
149. Mehdiyeva Səyyarə, 1950-ci il, Füzuli r-nu, Seyidmamixlı kəndi.
150. Mehdiyev Şiraslan, 1931-ci il, Kəlbəcər r-nu, Keçmək kəndi.
151. Məhərrəmova Sərvinaz, 1945-ci il, Yevlax r-nu, Havarlı kəndi.
152. Muradov Vaqif, 1962-ci il, Goranboy r-nu, Buzluq kəndi.
153. Muradova Dilbər, 1944-cü il, Goranboy r-nu,

- Ballıqaya kəndi.
154. Muradov Hümbət, 1943-cü il, Cəbrayıl rayonu, Mahmudlu kəndi.
155. Məhərrəmov Telman, 1945-ci il, Şəmkir rayonu, Morul kəndi.
156. Mirzəyeva Səbirə, 1927-ci il, Bakı, Novxanı kəndi.
157. Mirzəyev Hüseynəğa, 1926-ci il, Bakı, Mərdəkan kəndi.
158. Mirzəyev İlyas, 1954-cü il, Quba rayonu, Qəçrəş kəndi.
159. Mirzəyev Yusif, 1959-cu il, Laçın rayonu, Sadınlı kəndi.
160. Mirzəyev Davud, 1947-ci il, Bakı, Bilgəh kəndi.
161. Musayev İlqar, 1952-ci il, Zaqtala rayonu, Lahic kəndi.
162. Musayev Ramiz, 1928-ci il, Zaqtala rayonu, Yuxarı Tala kəndi.
163. Mustafayeva Suğraxanım, 1930-cu il, Qazax rayonu, Dəmirçilər kəndi.
164. Muxtarov İsfəndiyar, 1930-cu il, Şəmkir rayonu, Təzəkənd kəndi
165. Nadirov Musa, 1906-ci il, Ucar rayonu, Qazyan kəndi.
166. Nağıyeva Pakızə, 1941-ci il, Goranboy r-nu, Ballıqaya kəndi.
167. Nemanov Neman, 1945-ci il, Quba r-nu, Alıc kəndi.
168. Nemanov Əkrəm, 1950-ci il, Quba r-nu.
169. Niftəliyev Balasultan, 1920-ci il, Quba r-nu, Hacıhüseyinli kəndi.
170. Niftəliyeva Əsmət, 1902-ci il, Quba r-nu, Ərməki qışlaq kəndi.
171. Nəcəfova Gülnarə, 1925-ci il, Tovuz rayonu, Qaraxanlı kəndi.
172. Niftullayeva Tamara, 1935-ci il, Cəlilabad rayonu, Ağdaş kəndi.

173. Novruzov Əziz, 1956-ci il, Şərur rayonu, Axura kəndi.
174. Novruzova Qərənfil, 1950-ci il, Füzuli rayonu, Qazaxlar kəndi.
175. Nuriyeva Sevda, 1950-ci il, Goranboy rayonu, Tapqaraqoyunlu kəndi.
176. Orucov Azad, 1940-ci il, Səlyan rayonu.
177. Orucova Maya, 1941-ci il, Cəbrayıl rayonu, Soltanh kəndi.
178. Osmanov Maarif, 1936-ci il, Şamaxı rayonu, Göylər kəndi.
179. Paşayeva Firuzə, 1912-ci il, Bileşuvər rayonu, Bəydilli kəndi.
180. Poladov Xanbaba, 1937-ci il, Quba r-nu, Alpan kəndi.
181. Paşayev Əli, 1915-ci il, Quba r-nu.
182. Ramazanov İsmayıł, 1931-ci il, Astara rayonu, Burzubənd kəndi.
183. Ramazanov Qasim, 1940-ci il, Ağstafa rayonu, Poylu kəndi.
184. Ramazanova Gülnisə, 1935-ci il, Ağstafa rayonu, Kalinkənd kəndi.
185. Rüstəmova Ziba, 1933-cü il, Ağcabədi rayonu, Hacılar kəndi.
186. Rüstəmov Rüstəm, 1923-cü il, Ağcabədi rayonu, Hacılar kəndi.
187. Rəhimov Mirzəhəsən, 1941-ci il, Bakı, Maştəğa kəndi.
188. Rəhimova Xirdaxanım, 1932-ci il, Bakı, Maştəğa kəndi.
189. Rəhimova Kəbleyiməryəm, 1930-cu il, Bakı, Binəqədi kəndi.
190. Sanəliyev Sultan, 1956-ci il, Quba r-nu, Alpan kəndi.
191. Sadıqov Göyüş, 1945-ci il, Kəlbəcər r-nu, Zəylik

- kəndi.
192. Sadıqov Bayram, 1920-ci il, Kəlbəcər r-nu, Zəylik kəndi.
193. Sadıqova Məleykə, 1949-cu il, Kəlbəcər r-nu, Zəylik kəndi.
194. Süleymanov Vələt, 1913-cü il, Quba r-nu, Alpan kəndi.
195. Səfərova Firəngül, 1948-ci il, Ağsu rayonu, ikinci Arad kəndi.
196. Səbizova Gülnarə, 1952-ci il, Oğuz rayonu, Xaçmaz kəndi.
197. Süleymanov Vaqif, 1948-ci il, Bərdə rayonu, Çələbiler kəndi.
198. Soltanov Hacı Ramazan, 1926-ci il, Zaqatala rayonu, Yuxarı Tala kəndi.
199. Tağıyeva Zərxarə, 1924-cü il, Ağdam rayonu, Şelli kəndi.
200. Tahirova Zeynəb, 1939-cu il, Səlyan r-nu, Qarabağlı kəndi.
201. Fərzəliyeva Təranə, 1961-ci il, Ağdam rayonu, Kəngerli kəndi.
202. Fətəliyeva Münəvvər, 1919-cu il, Qubadlı rayonu, Yuxarı Mollu kəndi.
203. Hacıyev Kamal, 1941-ci il, Naxçıvan MR, Şərur rayonu, Yenigəcə kəndi.
204. Hacıalıyev Qasim, 1942-ci il, Zaqatala rayonu, Lahic kəndi.
205. Hacıəhmədova Asiya, 1936-ci il, Xaçmaz rayonu, Çinartala kəndi.
206. Həsənov Əli, 1925-ci il, Zaqatala rayonu, Aşağı Tala kəndi.
207. Həsənov İlham, 1959-cu il, Gədəbəy rayonu, Söyüldü kəndi.
208. Hüseynov Əliullah, 1940-ci il, Bakı, Bilgəh kəndi.
209. Hüseynova Elmira, 1951-ci il, Bakı, Fatmeyi kəndi.

210. Hüseynova Aynisə, 1900-cü il, Quba r-nu, Qımil kəndi.
211. Həsənova Həvva, 1930-cu il, Zaqatala rayonu, Aşağı Tala kəndi.
212. Həsənov Hacı, 1954-cü il, İmişli rayonu.
213. Həsənov Yaqub, 1955-ci il, Gədəbəy rayonu, Söyüdlü kəndi.
214. Hüseynova Səfiyə, 1960-ci il, Naxçıvan MR, Şərur rayonu, Aralı kəndi.
215. Hüseynov Yaqub, 1939-cu il, Naxçıvan MR, Şərur rayonu, Muğanlı kəndi.
216. Xanbutayeva Səkinə, 1903-cü il, Siyəzən r-nu, Qozağacı kəndi.
217. Xidirova Hüsniyə, 1927-ci il, Quba r-nu.
218. Cavadova Xanım, 1962-ci il, Qobustan rayonu, Çalov kəndi.
219. Cəbrayılov Rza, 1924-cü il, Cəlilabad rayonu, Pakrovka kəndi.
220. Cəbrayılova Gözəl, 1954-cü il, Qobustan rayonu, Çalov kəndi.
221. Cəlilova Tamara, 1931-ci il, Bərdə rayonu, Həsənqaya kəndi.
222. Cabbarov Həsən, 1907-ci il, Zəngilan rayonu.
223. Cəfərov Əsədulla, 1949-cu il, Masallı r-nu, Ərkivan kəndi.
224. Cəfərov Rəvan, 1954-cü il, Füzuli r-nu, Seyidmahmudlu kəndi.
225. Şahsuvarova Sitarə, 1916-ci il, Laçın rayonu, Min kəndi.
226. Şahin Əlipaşa oğlu, 1955-ci il, Şəki rayonu, Suçma kəndi.
227. Şirinov Nurəddin, 1928-ci il, Goranboy rayonu, Səfikürd kəndi.
228. Şirinova Həlimə, 1918-ci il, Laçın rayonu, Ərikli kəndi.
229. Şirinov Azad, 1935-ci il, Laçın rayonu, Ərikli kəndi.
230. Şirinova Elyana, 1938-ci il, Laçın rayonu, Ərikli k.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Аббасова М.О. Семейные обряды лезгин Азербайджана (конец XIX-XX в.) (Этнографическое изучение северовосточной зоны Азербайджана), Автореф. дисс. на соиск. канд. истор. наук, М., 1989. 21 с.
2. Abbasov A. Məktəbliləri ailə həyatına hazırlamağın nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Pedaqoji elmlər doktoru alimlik dərəcəsinin iddiası üçün olan dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 1995, s.41.
3. Abdullayev H. İslam dini haqqında. Bakı, Azərnəşr, 1958, s. 119.
4. Агамалиева С.М., Измаилова А.А. О семейных отношениях и характере брачных кругов у азербайджанцев. Долгожительство в Азербайджане, М., Наука, 1989, 183 с.
5. Azərb. SSR Konstitusiyası (Əsas Qanun), 1937, Bakı, Azərnəşr, 1965, s.32.
6. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Bakı, Azərnəşr, 1996, 44 s.
7. Азербайджан в цифрах (краткий ст-ий сб.) Азерб. гос. изд. Баку, 1964, 290 с.
8. Азербайджан в цифрах в 1982 г., Баку, Азернешр, 1983, 94 с.
9. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyata dair tədqiqlər, IV c., Bakı, Elm. 1973, s.73.
10. Azərbaycanın statistik göstəriciləri - 1929, Bakı, 1990, s.435.
11. Azəri N. Azərbaycan toylarında tamada şerləri, Bakı, «Əbilov, Zeynalov və oğulları», 1999, s. 120.
12. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Bakı, 1966, s.595.
13. Azərbaycanda qadınlar və kişilər. (Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika komitəsi), Bakı, Səda, 1999, s.62.

14. Aztəminatlı ailələrin uşaqlarına müavinətin təyin edilməsi və verilməsi qaydası haqqında əsasnamə. Bakı, 1986, s.51.
15. Azərbaycan SSR EA Tarix İstututu aspirantlarının 1-ci elmi konfransı, Bakı, 1965, s.80.
16. Azərbaycan el nəğmələri, Bakı, Azərnəşr, 1985, s.72.
17. Azərbaycan rəqəmlərdə, Bakı, Azərnəşr, 1990, s.94.
18. Azərbaycan rəqəmlərdə, 1990 (Qısa statistik məcmuə), Bakı, Azərnəşr, 1991, s. 309.
19. Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, Elm, 1961, s. 448.
20. Azərbaycan tarixinə dair materiallar, VII c., Bakı, Azərb. EA Tarix institutu, 1968, s. 172.
21. Azərbaycan tarixi. Bakı, Maarif, 1994, s. 208.
22. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. IX c., Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1962, s.255
23. Ağayev Ə. Məktəblilərin ailədə vətənprərvərlik tərbiyəsi. *Ailə və məktəb jurnalı*, 1984, №9, s.43-47.
24. Ализаде А.А. О некоторых особенностях семейно-брачных отношений, Уч. записки АГУ им. С.М. Кирова, Серия истории, философии и права, Баку, 1968, № 3.
25. Altay dünyası, Bakı, Azərnəşr, 5-6/1999, s.174.
26. Altay xalqları, Bakı, Azərnəşr, 1996, s.88.
27. Алекскеров В. Очерки экологии человека: Учебное пособие. М., Из-во МНЭПУ, 1998, 232 с. (e-mail: fw@cea.ru)
28. Анчабадзе Ю.Д. Прекрасный обычай - гостеприимство, СЭ, М., Наука, 1985, №4.
29. Апаниан Л.А. Жестокость в семье, РАН, ИН ИОН, М., 2000, 83 с.
30. Аршавский М. Ваш ребенок. У истоков здоровья. М., 40 с. (e-mail: fw@cea.ru).
31. Aslanov E. El-oba oyunu, xalq tamaşası, Bakı, İşıq, 1980, s.275.
32. Aslanov E. Azərbaycan toyu, REZONANS, 4-6 noyabr 1998.
33. Asudə vaxt və mənəvi tərbiyə. Bakıda keçirilən elmi-praktik konfransın materialları üzrə (aprel, 1979), *Məqalələr məcmuəsi*, Bakı, Azərnəşr, 1981, s.290.
34. Асадов А. Семейное право. Баку, АДУ, 1959, 223 с.
35. Асадов А. О мерах партии и правительства по дальнейшему укреплению советских семей, Баку, Азернешр, 1959, 20 с.
36. Axundov S., Həsənov A. Ailədə uşaqların əxlaq tərbiyəsi, Bakı, Maarif, 1991, s. 95.
37. Axundov S. Ailədə uşaqların intizam tərbiyəsi, Bakı, Maarif, 1967, s.95.
38. Ахмедов А.К. Взаимоотношения адата и шариата в процессе заключения брака у азербайджанцев XIX - начала XX вв. (по мат-ам Башкечитского района Грузинской ССР), *Известия АН Азерб. ССР, Серия истории, философии и права*, Баку, 1964, №2.
39. Ахмедов А. Форма брака и брачные обычаи у азербайджанцев в конце XIX начале - XX вв. (по мат-ам Башкечитского района Груз. ССР), *Известия АН Азерб. ССР, Серия истории, философии и права*, 1962, №2.
40. Ахмедов А.К. К вопросу о положении женщин в дореволюционной азербайджанской семье, *Материалы III научно-технической конференции молодых ученых АН Азерб. ССР*, Баку, 1970, 85 с.
41. Ахмедов А. Семья и семейный быт азербайджанцев (по мат-ам Башкечитского р-на Груз. ССР), Баку, 1968, kand. diss. Azərb. MEA TİEA, №576, f.1, 13, iş № 6694.
42. Ахмедова Ш. Семья и семейный быт населения г.

- Шеки (традиции и инновации). **Автореф. дисс. на соиск. канд. ист. наук**, Баку, 2001, 30 с.
43. Atalar söyü, Bakı, Yaziçi, 1982, s.368.
44. Атакишиева М.И. Семейный быт азербайджанцев в прошлом и настоящем (по мат-ам Халданского района), **Автореф. дис. канд. ист. наук**, М., 1963, 34 с.
45. Атакишиева М.И. Семейный быт азербайджанцев в прошлом и настоящем (по мат-ам Халдачского района), Баку, 1953, Азярб. МЕА ТИЕА, иш№ 6618.
46. Аттестация педагогических кадров в учреждениях дополнительного образования детей. **Серия «Нормативо-правовые обеспечение содержания образования в Москве»**, вып. №2. М., Центр инноваций в педагогике, 1997, 75 с. (e-mail: fw@cea.ru).
47. 1991-ci il iyulun biri vəziyyətinə kənd təsərrüfat müəssisələrinin siyahısı, Bakı, Azərbaycan mərkəzi statistika idarəsi, 1991.
48. Babayeva R. Quba şəhərinin toy adətləri. **Azərbaycan etnoqrafiyasına aid materiallar**, №1. Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1946, s.246.
49. Babayeva R. Keçmişdə Qubada olan toy və onunla əlaqədar olan adət və ənənələr. Azərbaycan MEA Tİ EA f.1. siy. 11, iş 1383.
50. Babayeva R. Keçmişdə Bakıda olan adət və ənənələr. Azərb. MEA Tİ EA, İnv. 1376, f.1, Siy. II, № 1627.
51. Бабаева Р.И. Материалы для изучения свадебных циклов на Апшероне, НАИИ АН Азерб. Республика, ИНВ. № 23632, Оп. 9, Свадебные обычаи г.Кубы, 1946, Краткое описание амулетов, Азярб. МЕА ТИЕА, Инв. № 985.
52. Багиров Гасан-бек. Некоторые характерные черты жителей Геран-Бой Ахмедлы, Елизаветпольской губернии, Елизаветпольского уезда. Сборник

- материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып.6. .Тифлис, 1886. Изд. Управления Кавказского Учебного Округа, отд.1, отд.-11, с.177-185, 445 с.
53. Bayramova C. Ömürdə bir dəfə. Communist, 1 fevral, 1979, № 27.
54. Бахышов И.К. Изменение этнического состава населения Азербайджанской ССР. СЭ, М., Наука, 1982, № 5.
55. Бартус С.Н. Предмет и система советского гражданского права, М., Юрид. лит, 1969, 368 с.
56. Басаева К.Д. Семья и брак у бурят. Новосибирск, Наука (Сибирское отделение), 1980, 223 с.
57. Биглава Л.В. Современная сельская семья у абхазцев. Тбилиси, Мецниереба, 1983, 111 с.
58. Бутинов Н.А. Проблема экзогамии и родовое общество. Труды института этнографии АН СССР, Т.14, М., 1951.
59. Бусигин Э.П. Столярова Г.Р. Культурно-бытовые прогресссы в национально-смешанных семьях (по мат-ам сельских рай-ов Татарской АССР), М., Наука, СЭ, № 3.
60. Бурыкин А.А. Термины родства как объект лингвистического анализа (круг проблем и аспекты исследования). **Алгебра родства**, вып.2, СПб, МАЭРАН (Кунсткамера), 1998, с.76-88.
61. Бурыкин А.А. Семантическая структура эвенских терминов родства и свойства. **Алгебра родства**, вып.2, СПб, МАЭ РАН (Кунсткамера), 1998, с.155-166.
62. Bünyadov T. Qızıl qaya, Bakı, Gənclik, 1984, s.204.
63. Bünyadova Ş. Nizami və etnoqrafiya, Bakı, Elm, 1992, s.157.
64. Березницкий С.В. Навыки и знания коренных

- народов. (http://www.fegi.ru/PRIMORVE/HISTORY/pop_f.htm).
65. Benet Sula. Necə yaşayasan ki, yüzü haqlayasan (Qafqaz xalqlarının həyat tərzi), Bakı, Yaziçı, 1989, s.212.
66. Bayramova M.N. Qadın cinayətkarlığında sosial və bioloji problemlər barədə. *Qanun*, №8, 1998, s.22-23.
67. Байядр Д.П. Ваш беспокойный подросток. Практическое руководство для отчаявшихся родителей. Пер. с английского А.Б. Орлова (Школа для родителей), М., Семья и школа, 1995, 224 с. (e-mail: fw@cea.ru)
68. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı, Azərnəşr, 1981, s.189.
69. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı, Azərnəşr, 1996, s. 170.
70. Bayramov Ə. Uşaqlarda məsuliyyət hissini tərbiyəsi, Bakı, Azərnəşr, 1962, s.50.
71. Bakıxanov A. Nəsihətlər, Bakı, Yaziçı, 1982, s.76.
72. Бикбулатов Н.В. Башкирская система родство. М., Наука, 1981, 124 с.
73. Большая советская энциклопедия, т.23, третье издание, М., Советская энциклопедия, 1976, 638 с.
74. Валлахтетов Р., Ахметова Г., Латыпова Ф. Семья и общество глазами современной башкирской женщины. Соотечественник – Compatriot, Общественно-политический, научно-популярный и художественный журнал, с.2) (<http://vatandash.bashedu.ru/vatandash.www/801/173.htm>).
75. Васильева Е.К. Социально-экономическая структура населения СССР. М., Статистика, 1978, 207 с.
76. Васильев П.П. Преобразование быта и этнические процессы в современной Туркменистане. М., 1969, 251 с.
77. Веняминов. Селение Салахлу и татарские сказки,

- записанные в нем. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Издание Управления Кавказского Учебного Округа, вып. третий, Тифлис, 1883, отд.1, отд.11, 518 с.
78. Vəliyev K. Elin yaddaşı. Bakı, Gənclik, 1988, 278 s.
79. Vəlili, M. (Baharlı) Azərbaycan coğrafi-təbii etnoqrafik və iqtisadi müləhizat, Bakı, Azərnəşr, 1993, s.208.
80. Везиров М.Г. Несколько сведений о татарских поверьях, СМОМПК, Вып. IX. отд. II, Тифлис, 1883, 306 с.
81. Взаимоотношение поколений в семье. М., Наука, 1977, 190 с.
82. Винников И.Н. Программа для сбора материала по системам, по составу и свойствам. М. Л., Гос. науч.-техн. изд., 1936, 259 с.
83. Вишневский А.Г. Воспроизводство населения с обществом. История, современность, взгляд в будущее. М., Финансы и статистика, 1982, 287 с.
84. Выготский Л.С. История развития высших психических функций. Развитие высших психических функций, М., Наука, 1960, 383 с.
85. Ворожейкин Е.М. Белякова А.М. Советское семейное право, М., Юрид. лит., 1974, 303 с.
86. Владыкин В., Христолюбова Л. Общественная и семейная жизнь. Ижевск, 1997 (e-mail: fw@cea.ru)
87. Владыкин В., Христолюбова Л. Этнография удмуртов. Ижевск, 1997, с. 85-106 (Община и реликты родовых отношений - Семья и семейный быт – Семейные обряды) (e-mail: fw@cea.ru)
88. Волков А.Г. Семья - объект демографии. М., Мысль, 1986, 271 с.
89. Всесоюзная перепись населения 1937 года (Краткие итоги). М., Институт истории СССР АН СССР, 1991, 233 с.

90. Всесоюзная перепись населения 1939 года (Основные итоги). М., Госстат издат. 1992, 202 с.
91. Всесоюзная перепись населения СССР, 1926 года, том. XXXIX Крымская АССР: Северо-Кавказский край Дагестанской АССР. М., 1930, т.11, 244 с.
92. Всесоюзная перепись населения СССР, 1926 года, том. XLVIII отд. III. Закавказская социалистическая Федеративная Советская Республика. М., Государственное-социально-экономическое изд-во ОГИЗ, 1932, 311 с.
93. Гаер Е. Традиционная бытовая обрядность нанайцев в конце XIX - начале XX вв. М., 1991, 182 с.
94. Гадирзаде Г.И. Современная семья азербайджанцев (по материалам сельских районов Нахичеванской АССР), Автореф. диссерт. на соиск. канд. ист. наук, М., 1983, 24 с.
95. Гаджиев И.А. Социалистическое преобразование хозяйства, культуры и быта азербайджанского крестьянства (По мат-ам Казахского района), Автореф. диссерт. на соиск. канд. ист. наук, Баку, 1965, 21 с.
96. Гаджиева С.Ш. Семья и брак у народов Дагестана в XIX - начале XX в. М., Наука, 1985, 322 с.
97. Qafarov T.B. Azərbaycan kənd əhalisinin həyat tərgizi. Bakı, Elm, 1992, s.407.
98. Гасанов И.М. О производственных отношениях и государственной деревне Азербайджана в конце XIX века. Доклады АН Азерб. ССР, Т.ХII, № 8, Баку, 1956.
99. Гаджиева С.Ш. К вопросу о тохуме и большой семье у каякентских кумыков, КСИЭ, М., 1953.
100. Гаджибалаев А.С. Национально-смешанные браки в Азербайджане и их роль в этнических процессах, Автореф. диссерт. на соиск. канд. ист. наук, Баку,
- 1932, 20 с.
101. Гейбуллаев Г.А. Современная семья и семейный быт азербайджанцев (по мат-ам Кубинского р-на), Баку, 1963. Azərb. MEA TİEA, f1, siy.14, iş № 606.
102. Гейбуллаев Г.А. О пережитках большой семьи в Азербайджане в XIX веке, АЭС, вып.П, Баку, Эlm, 1966.
103. Qeybullayev Q.Ə. XIX əsr Azərbaycanda böyük ailələrin qalıqları. Azərbaycan tarixi məsələləri, Bakı, Elm, 1966.
104. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanda endoqam nikahlar haqqında. Azərb. Etnoqrafik məcmuəsi, III buraxılış, Bakı, Elm, 1977.
105. Гейбуллаев Г.А. Воспитание в современной семье колхозников. Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований в 1964 г. в СССР. Баку, 1965
106. Qeybullayev Q.Ə. Endoqamianın mənşəyinə dair. Azərb. SSR EA Məruzələri, Bakı, Elm, 1969, № 12.
107. Гейбуллаев Г.А., Садыков А.И. О некоторых пережитках родоплеменных отношений в Азербайджане в XIX веке. Уч. записки АГУ, Сер. ист. и филос. наук, Баку, АГУ, 1974, №4.
108. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanda bəzi nikah adətlərinə dair (Quba rayonunun materialları əsasında) Azərb. SSR EA Məruzələri, X cild, № II, Bakı, Elm, 1964.
109. Гиренко Н.М. Система терминов родства «система социальных категорий», СЭ, М., 1974, № 6.
110. Quliyev H.A. Çötgəyə hörmət. Elm və həyat, Bakı, Azərb. EA, 1973, № 4.
111. Гос. Архив Азерб. Республики. Статистические таблицы со сведениями о размерах площадей приусадебного посева подурожай 1939 г. в хозяйственный колхозников Азерб. ССР (по данным обследования

- бюджета колхозников) Форма «В» 1939. На 72 лист. Фонд 2511, Опис. 12. Ед. хр. 80, Св.10.
112. Гос. Архив Азерб. Респуб. Статистический инструментарий по исчислению социального состава населения за 1942-1951 годах. Статистики культуры населения и здравоохранения. На 162 листах. Фонд 2511, оп. 15, Ед. хр. 12, Св. 2.
113. Гос. Архив Азерб. Респуб. Статистики, культуры населения и здравоохранения. На 162 листах. Фонд 1511, оп. 15. Ед. хр. 12, Св. 2.
114. Гос. Архив Азерб. Респуб. Статистическая сведения о численности и распределении пенсионеров и студентов высших и средних заведений по размером получаемых пенсий или стипендии на июле 1946 год. На 64 лист. Фонд 2511, Опис. 15, Ед. хр. 33. св. 4.
115. Группировка семей по числу членов семей из статистического справочника по Азербайджану на 1939 год. Баку, ЦСУ Азерб. ССР, 1939; Всесоюзная перепись населения 1939 года. М., 1992.
116. Гос. Архив Азерб. Респуб. Сектор социальной статистики. Годовые и квартальные отчеты по народному комисариату здравоохранения Азерб. ССР за январь 1933-август 1934 г. На 61 л. Фонд 2511, оп. 1, ед. хр. 497.
117. Гос. Архив Азерб. Респуб. Расчетные таблицы исчисления численности населения в трудоспособном возрасте за 1945-1960 годы по Азерб. ССР. Фонд 2511, оп. 15, ед. хр. 22, св. 3. На 307 стр.
118. Гос. Архив Азерб. Респуб. Расчетные таблицы исчисления населения Азерб. ССР на января 1945 года. На 73 листах. Фонд 2511, опис. 15, ед. хр. 21. св.3.
119. Гос. Архив Азерб. Респуб. Сводные годовые стат. Отчеты о выплате государственных пособий

- многодетным и одиноким матерям за 1946-1948, 1956-1963 году по Азерб. ССР. На 171 стр. Фонд 2511, оп. 15, Ед. хр. 31. Св.4.
120. Гос. Архив Азерб. Респуб. Переписка с центральным управлением народно-хозяйственного учета СССР о совершенствовании методов и организационных форм учета и статистики в республике. Сентябрь 1931-октябрь-1932. На 59 листах. Фонд 2511, оп. 15, ед. хр. 1., св. 1.
121. Гос. Архив Азерб. Респуб. Переписка с наркомом собесом Азерб. ССР оправдении стат отчетности о пенсионировании, трудоустройстве и обучении инвалидов, по Азерб. ССР в 1936-1938 годах. Июнь 1936-январь 1939. На 108 листах. Фонд 2511, оп. 15, ед. хр. 4. Св. 1.
122. Гос. Архив Азерб. Респуб. Сектор социальной статистики. Статистические сведения о социальной составе городского и сельского населения Азерб. ССР на январь 1933-ноябрь 1934 г. На 67 л. Фонд 2511, оп. 1, ед. хр. №519.
123. Quliyeva N.M. Abşeronluların dəfn adətlərinə dair. Tarix və onun problemləri jurnalı, M.Rəsulzadə adına BDU-nun nəşriyyatı, Bakı, 1998, №4.
124. Гулиев Г.А., Гулиева Ш.Г. К вопросу института аксакальства в Азербайджане, Доклады АН Азерб. ССР, том XLIII, № 4, Баку, 1987.
125. Quliyeva N.M. 1983-1986-ci illərdə görülən işlərin hesabatı, Azərbaycan MEA Tİ EA, f.1, Siy. 19, iş 8944.
126. Qobustan, Bakı, Azərb. SSR. Mədəniyyət Nazirliyinin nəşri, 1979, № 3.
127. Григорьева Р.А. Роль национально-смешанных семей в развитии двуязычия. Современная сельская семья в Литовской ССР, М., 1989, 188 с.
128. Гейбуллаев Г.А. Современная семья и семейный быт

- азербайджанцев (по материалам Кубинского района Азерб.ССР), **Автореф. диссерт. на соиск. канд. ист. наук**, Баку, 1966, 26 с.
129. Qeybullayev Q. A. Azərbaycanlılarda ailə və nikah (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). **Tarixi etnoqrafik tədqiqat**, I hissə, Bakı, Elm, 1994, 264 s.
130. Quliyev H.A. Məişətimizdə adət və ənənələr, Bakı, Azərnəşr, 1976, s.131.
131. Quliyev H.A. Azərbaycanda ailə məişətinin bəzi məsələləri, Bakı, Elm, 1986, s.96.
132. Quliyeva N.M. Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti, Bakı, Elm, 1997, s.241.
133. Гурко Т.А. Развод в молодой семье: причины и наследствия. **Социальные последствия развода**, М., Политиздат, 1984, 148 с.
134. Гулиев Г.А. Социалистическая культура и быт колхозного крестьянства Азербайджана (по мат-ам Кубинского р-на). Баку, 1953, Azərb. MEA TİEA, iş 2660-2586.
135. Quliyeva N.H. Azərbaycan tatları (ölkə məişət və mənəvi mədəniyyət). **Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferati**. Bakı, 1994, s. 24.
136. Quliyeva N.M. 1983-1986-ci illərdə görülen işlərin hesabatı, Azərb. MEA TİEA, f.1, siy.19, iş 8944. s.1-5.
137. Quliyeva N.M. 1989-1996-ci illərdə görülen işlərin hesabatı, Azərb. MEA TİEA, f.1, Siy. 19, iş 8945.
138. Quliyeva N.M. 1989-cu ildə Tərtər, Bərdə və Yevlax rayonlarından toplanan materiallar, Azərb. MEA TİEA, f. 1, Siy. 19, iş 8945.
139. Quliyeva N.M. İyul-avqust 1990 və iyul-avqust 1991-ci illərdə Şəki - Zaqatala və Şəmkir, Goranboy rayonları ərazisində etnoqrafik səfərin hesabatı, Azərb. MEA TİEA, f. 1, Siy. 19, iş 8946.
140. Quliyeva N.M. Azərbaycanda müasir ailə və ailə

- məişətinə dair materiallar, Azərb. MEA TİEA, f. 1, Siy. 19, iş 8947.
141. Quliyeva N.M. 1992, 1993 və 1994-cü illərdə Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikası, Lənkəran, Lerik, Masallı, Astara, Quba, Xaçmaz, Şamaxı, İsmayıllı, Sabirabad, Kürdəmir və digər rayonları ərazisində etnoqrafik səfərin nəticəsi olaraq «Azərbaycan toyu haqqında mətn», Azərb. MEA TİEA, f. 1, Siy. 19, iş 8948.
142. Quliyeva N.M. 1995-ci il Abşeron kəndləri - Maşağa, Bilgəh, Nardaran, Mərdəkan, Şüvəlan, Şaqqan, Kürdəxanı, Pirşağı, Hövsan, Novxanı, Binəqədi, Fatmayı kəndlərinə etnoqrafik səfərin nəticəsi olaraq hazırlanmış «Abşeronluların toy və dəfn mərasimləri»nə həsr olunmuş mətn, Azərb. MEA TİEA, f. 1, Siy. 19, iş 8949.
143. Quliyeva N.M. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvələrinə aid, mədəni həyatı əks etdirən. Azərbaycan materialları əsasında hazır mətn, Azərb. MEA TİEA, f. 1, Siy. 19, iş 8950.
144. Губогло М.Н., Смирнова С.К. Феномен Удмуртии. Парадоксы этнополитической трансформации на исходе XX века, М., 2001, 488 с.
145. Горелов А. Социальная экология. М., 1998, 262 с. (e-mail: fw@cea.ru).
146. Геокчайский Ш.Ю. Демография сельского населения Азербайджанской ССР. Баку, 1981, 32 с.
147. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti, Tarixi-etnoqrafik tədqiqat, Bakı, Elm, 1985, s.212.
148. Давыдов А.Д. Сельская община и патронимия в странах ближнего и среднего Востока, М., Изд-во вост.лит., 1978, 167 с.
149. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalq bayramları oyun və əyləncələri, Bakı, Elm, 1995, s.84.

150. Демографические особенности развития семьи в Азербайджанской ССР (Современное состояние и перспективы). Баку, Азернешр, 1985, 149 с.
151. Демографический энциклопедический словарь, М., Советская энциклопедия, 1985, 608 с.
152. Детский и современный циклы обычаев и обрядов народов Кавказа, КЭС, Т., VI М., 1978.
153. Dəmirçiyeva M. Uşaqların tərbiyəsində valideynlərin hüquq və vəzifələri, Bakı, Qanun, 1966, s.62.
154. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı, Elm, 1964, s.69.
155. Джавагадзе Н.В. Система родства осетин, Тбилиси, Месниереба, 1989, 124 с.
156. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе, Т.1, кн. 2, Спб, 1871, 421 с. .
157. Думнов Д.И., Рутгайзер В.М., Шмаров А.И. Бюджет времени населения, М., Финансы и статистика, 1984, 160 с.
158. Детность семьи: вчера, сегодня, завтра, М., Мысль, 1986, 219 с.
159. Düma A. Qafqaz səfəri, Bakı, Gənclik, 1985, s.144.
160. Джавадов Г., Раджабов Г. Институт кирвелик в Азербайджане, Азярб. ССР ЕА Мярузяляр, XLVIII-L жилд, № 1-12, Бакы, 1993/1994.
161. Джрафов Г. Азербайджанские термины родства в синхроническом плане, Уч. записки АГУ им. С.М.Кирова, Серия языка и литературы, Баку, 1970, № 5-6.
162. Добсон Д. Любовь на всю жизнь. М., 1991, 80 с. (e-mail: fw@cea.ru).
163. Доброер А. Экология семьи. Введение в проблематику. Самиздат. 1999. (e-mail: fw@cea.ru)
164. Джумагулов А. Семья и брак у киргизов Чуйской долины (дореволюционный и советский периоды),

- Автореф. диссерт. на соиск. канд. ист. наук, М., 1962, 19 с.**
165. Engels F. Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi, Bakı, Azərnəşr, 1971, 239 s.
166. Елизаров В.В. Перспективы исследования семьи. Мысль, 1987, 172 с.
167. Ерасов Б.С. Социальная культурология. Москва, Наука, 1998, 589 с.
168. Егизаров С.А. Административно экономической строй сельской общины в Ереванской губернии. СМОПК, т.1, Тифлис, 1887, 767 с.
169. Eminov A. Şərq ailəsinin sırları. Bakı, Sabah, 1992, 151 s.
170. Еникеев А. Обычное право Башкир. **Соотечественник.** Журнал (<http://vatandash.bashedu.ru/> vatandash. www. 18-01/53 htm)
171. Ефимов В. Заметки о мусульманском наследственном семейном праве, **Новое обозрение**, М., 1986, №278.
172. Əhmədov Ə. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın şimal-qərb hissəsi əhalisinin toy adətləri haqqında, **Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası**, Bakı, 1970, № 20.
173. Əhmədov Q. Qədim dəfn adətləri. Elm və həyat jurnalı. Bakı, Azərb. EA, 1982, № 12.
174. «Əkinçi», 1885, №13.
175. F.Əmirov. Toy gözəllikdir. **Kommunist** 21 fevral 1979, №44.
176. Əlizadə Ə.Ə. Abbasov A.N. Ailə həyatının etika və psixologiyası. Bakı, Maarif, 1988, s.189.
177. Əlizadə H.Ə. Tərbiyənin demoqrafik problemləri, Bakı, Maarif, 1993, s.240.
178. Əlizadə Ə. Məhəbbət aləmi, Bakı, Maarif, 1995, s.129.
179. Əliyev Y. Böyük yaziçı (C.Məmmədquluzadə haqqında), Bakı, Gənclik, 1979, s. 180.

180. Əliyev R. İslamda ailə və nikah münasibətləri, Bakı, İrşad, 1999, s.236.
181. Əliyev Ə. Gürcüstan azərbaycanlılarının mənəvi həyatı, Bakı, Elm, 1995, s.125.
182. Əliyev Ə. Sənin asudə vaxtin, Bakı, Maarif, 1967, s.60.
183. Əsədov Ə. Sovet ailəsini daha da möhkəmləndirmək haqqında partiya və hökumətin tədbirləri, Bakı, Azərnəşr, 1959, s.76.
184. Axmədova Ş. Semya i semeynyj byt naselenija g. Şeki (tradiции и инновации). **Автореф. диссерт. на соиск. канд. ист. наук**, Баку, 2001, 20 c.
185. Əhmədov H. SSRİ xalqlarının məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair monumental əsər, **Azərbaycan məktəbi**, 1973, №1, s.75-78.
186. Əhmədov H., Rəfibəyli A. Azərbaycanda «rus-tatar» məktəbinin tarixindən, **Советская педагогика**, M., 1969, №9, c.119-122.
187. Əfəndiyev R. Şəkidə evlənmək adətləri, **Ədəbiyyat məcməsi**, Bakı, Azərb. EA, 1946, №2.
188. Загидуллин А.А. Семейный быт татарских крестьян (вторая половина XIX-начало XX вв.). **Автореф. диссерт. на соиск. канд. ист. наук**, М., 1966, 18 с.
189. Захаров А. Домашний и социальный быт женщин закавказских татар, **Сборник материалов для описания местностей племен Кавказа**, Издание Управления Кавказского Учебного Округа, вып. XX, Тифлис, 1894, отд.1, отд.11, 299 с.
190. Зеленина В. Описание свадебного обряда в Сумском Посаде. **Народная культура Русского Севера**, Архангельск, 1997, 182 с. (e-mail: fw@cea.ru).
191. XX əsrin Siyasi tarixi, Bakı, ADU, 1991, s.282.
192. Ильинский И. О спасительной роли образования. М., 1998, 98 с. (e-mail: fw@cea.ru).
193. İnkışaf etmiş sosializm cəmiyyətində ailə və nikah,

- Bakı, Azərnəşr, 1979, s.170.
194. İnal-İpa Ş.D. Abhazzy (Ист. этногр. очерки), Сухуми, Alaşara, 1965, 694 c.
195. İsmayılov M. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Bakı, Azərb. SSR EA Tarix institutu, 1960, s.240.
196. İsmayılov K. Azərb. SSR-in kəndinin sosial strukturu, Bakı, Azərnəşr, 1990, s.156.
197. İgidlik və gözəllik oyunları, Bakı, Azərnəşr, 1966, s.115.
198. Исмаилов М. Государственный крестьянин в конце XIX века, **Труды Инст. ист. АН Азерб. ССР**, Вып. IX, Баку, 1957.
199. İsmayılov İ., Mürşüdov R. Sosial təminat hüquqı və onun tətbiqi problemləri, Bakı, Qanun, 2001, s.223.
200. История Азербайджана, Баку, 1960, ч.II, 593 с.
201. Исмаилзаде Д. К вопросу о характере общины у кочевой и полукочевой части населения Азербайджана во второй половине XIX в., **Известия АН. Азерб. ССР. Серия общественных наук**, Баку, Элм, 1962, №2.
202. Итоги Переписи населения 1920 г. Издание ЦСУ СССР. М., 1928, 38 с.
203. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Азерб. ССР, ЦСУ Азерб. ССР, М., Госстатиздат, 1963, 158 с.
204. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г., Баку, ЦСУ Азерб. ССР. Госстатиздат, 1973, 287 с.
205. Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 по Азерб. ССР т. IV, Баку, ЦСУ Азерб. ССР, 1981, 200 с.
206. Итоги Всесоюзной переписи населения Азерб. ССР, 1989, г.Баку, ЦСУ Азерб. ССР, 1990.
207. Каракашлы К. Материальная культура азербайджанцев, Баку, АН Азерб. ССР, 1964, 283 с.
208. Карпухин И. Свадьба русских Башкиристана в

- межэтнических взаимодействиях. Стерлитамак: Стерлитамакский государственный педагогический институт, Институт истории языка и литературы УНЦ РАН, 1997, 239 с. (e-mail: fw@cea.ru)
209. Керайтов Э.Х. Семья и брак у Кубинских ногайцев в прошлом и настоящем, **Автореф. диссерт. на соиск. канд. ист. наук**, М., 1973, 19 с.
210. Когитин В., Рыблова М. Семья. Семейная обрядность. **Немцы Поволжья. Быт и культура**, Волгоград, 1997, 153 с. (e-mail: fw@cea.ru)
211. Королев Ю.А. Брак и развод. Современные тенденции. М., Юридическая литература, 1978, 240 с.
212. Корея, Сеул, 1999, 208 с.
213. Kitabi-Dədə Qorqud, Bakı, Yaziçı, 1988, s.185.
214. Кодекс законов Аз. ССР О браке, семье, опеке и об актах гражданского состояния. Принят постановлением 3-й сессии Азербайджанского центрального исполнительного комитета 5-го созыва 29 мая 1928 г. Изд-е третье, Баку, Азернешр, Соц.-экон.отдел., 1938, 42 с.
215. Кон И.С. Ребенок и общество (Историко-этнографическая перспектива). М., Наука, 1988, 261 с.
216. Komsomol toyu. O niyə keçirilir? **Kommunist**, 21 fevral, 1978, №44.
217. Köçərli F. Sosializm cəmiyyətində ailə, Bakı, Azərnəşr, 1959, s.47.
218. Kərimov E. XXI əsr və Azərbaycan etnoqrafiyasının bəzi problemləri. **Respublika qəzeti**, 19 yanvar 2000-ci il.
219. Kəbin və ailə haqqında yeni qanun, Bakı, Azərnəşr, 1929, s.77.
220. Кисляков Н.А. Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана, Л., Наука, Ленингр. отд-е, 1969, 240 с.
221. Ковалевский Р. Закон и обычай на Кавказе, вып. II,
- М., 1890, 240 с.
222. Королев Ю.А. Брак и развод. Современные тенденции, М., Юридическая литература, 1978, 240 с.
223. Королев Ю. А. Семья, государство, общество, М., Юрид. лит., 1971, 162 с.
224. Косвен М.О. Семейная община и патронимия. М., Изд.-во. Акад. Наук СССР, 1963, 219 с.
225. Косвен М.О. Очерки истории первобытной культуры. М., Изд.-во. Акад. Наук СССР, 1957, 240 с.
226. Короткова Л.П., Вихров А.П. Семья – только в рамках закона. **Правоведение. Известия высших учебных заведений. Научно-теоретический журнал**, №5-6, 05.12, 1994 (<http://pravoved.Jurfak.spb.ru>).
227. Кулиева Н.М. Современная сельская семья азербайджанцев (по мат-ам западной зоны Азербайджанской республики), Баку, Элм, 1992, 115 с.
228. Кушнарева К.Х. Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа, Л., Наука, Ленинград. отделение, 1970, 191 с.
229. Кульсариева С.Т. Этнография детства и социализация подростков у казахов в 1950-1980 гг. (на материалах Кызылординской и Алматинской области). **Автореф. диссерт. на соиск. канд. ист. наук**, Республика Казахстан, Алмааты, 2001, 29 с.
230. Gülmaliyev M.M. XVIII əsrin son rübü XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu, Bakı, Elm, 1989, s.280.
231. Культурология традиционных сообществ. **Материалы Всесоюзной научной конференции молодых ученых** (отв.ред. М.Л.Бережнова). Омск, ОМГПУ, 2002, 172 с. (<http://1091. iea.ru/publicat.html>).
232. Кулиева Н.М. К некоторым вопросам семейно-

- брачных отношений (по мат-ам западной зоны Азербайджана), Баку, 1986 г., НАН АИИ, ф.1, Оп. 18, дело 8294.
233. Кулиева Н.М. Формы брака и свадьбы. Azərb. MƏA TİEA, f.1, siy.19, iş.8944.
234. Лавров Л.И. О причинах многоязычия в Дагестане, СЭ, М., Наука, 1950.
235. Лавров Л.И. Историко-этнографические очерки Кавказа. Л., Наука, Ленинградское отделение, 1978, 224 с.
236. Латышев В.В. Известия древних писателей греческих о Скифии и Кавказе, Т-1, СПб, 1893, 552 с.
237. Левин Б.М. Петрович М.В. Экономическая функция семьи, М., изд.-во Финансо-статистика, 1984, 199 с.
238. Левин А.И., Левина Л.В. Современная семья и ее эволюция в условиях перехода к постиндустриальному обществу, Курск, 2001, 187 с.
239. Lenin V.İ. Əsərləri, 23-cü cild, Bakı, Azərnəşr, Rusca V nəşrindən tərcümə, 1951, s.448.
240. Лосева В. Рисуем семью. Диагностика семейных отношений. М., А.П.О., 1995, 40 с. ил («Психологическая помощь и консультирование», вып. 1.) (e-mail: fw@cea.ru)
241. Майскер К. Откуда берутся дети? Перевод с польского М.Руцкий. Польша, Познань, 1997, 22 с. (e-mail: fw@cea.ru)
242. Мачабели С.В. Экономический быт государственных крестьян Тиопетского уезда Тифлисской губернии. МИЭБ ГКЗК, т. V Тифлис, 1887, ч.1, 571 с.
243. Мамедов К. Рождаемость и ее факторы в Азербайджане. Баку, Азернешр, 1976, 176 с.
244. Мамедов К. Население Азербайджана за 60 лет, Баку, Азернешр, 1982, 388 с.
245. Мамбетов Г. Некоторые обычаи и традиции.

- Традиционная культура кабардинцев и балкарцев.** Нальчик, 1997, 183 с. (e-mail: fw@cea.ru)
246. Maniyev Q. Sovet ailə hüququ, Bakı, ADU, 1989, s.258.
247. Maniyev Q. Ailə və ailə hüququ məsələləri, Bakı, Azərnəşr, 1969, s.176.
248. Маниев Ф.С. Социальные процессы в Азербайджанской деревне на современном этапе, Баку, Элм, 1986, 201 с.
249. Мацковский М.С. Социология семьи, М., Наука, 1989, 116 с.
250. Məhərrəmova S. Azərbaycan kəndində müasir mədəni-məişət prosesləri (Kiçik Qafqazın cənub-şərq r-n mat. əs-də). Tarix elm. nam. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim ed-ş dis. avtoreferatı, Bakı, 199, s.19.
251. Məhəmməd Füzuli. Rindü Zahid. Əsərləri V cild, Bakı, Elm, 1986, s.216.
252. Məmmədov Ə.S. Quliyev H.A. Azərbaycan adət və ənənələri. Bakı, Azərnəşr, 1966, s.122.
253. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri II cild. Bakı, Azərnəşr, 1979, s.348.
254. Məmmədov İ.O. Azərbaycanca-rusça etnoqrafiya terminləri lüğəti. Bakı, ADU, 1987, s.71.
255. Морган Л.Г. Древнее общество. Л., Изд-во Института Народов Севера ЦИК СССР, 1934, 301 с.
256. Мир Ислама, т. 2, Санкт-Петербург, 1913, с.2-4.
257. Меликишвили Л. Роль традиционной культуры в становлении нового общества (конфликт и социальная установка в полигэтническом обществе Джавахем). Автореф. диссерт. на соиск. докт. ист. наук., Тбилиси, 2001, 115 с.
258. Mehdiqizi E. Bəyçixarma. Zaqatala r-n qəzeti, №4, 9.11.2002.
259. Molla Nəsrəddin, №20, Bakı, 1907.
260. Моногорова Л.Ф. Структура современной городской

- семьи таджиков. СЭ, М., Наука, 1982, № 3.
261. Мочалов В. Сельская община в Закавказье в пореформенный период, *Исторические записки*, М., 1960, №67.
262. Монгушевна Б.С. Традиционные брачно-семейные отношения у тувинцев и их изменение в связи с социалистическими преобразованиями в Туве. *Автореф. диссерт. на соиск. канд. ист. наук*, Л., 1974, 19 с.
263. Mirzəxanov F. Mənəvi sərvətimiz. *Kommunist*, 21 fevral 1978, №44.
264. Mirzəcanzadə A.X. Yaradıcılıq haqqında düşüncələr. Bakı, Yaziçı, 1984, s.189.
265. Mirzəcanzadə A.X. İxtisasa giriş. Bakı, ADU, 1990, s.368.
266. Mirzəcanzadə A.X., Maqsudov F. Riyazi mozaika. Bakı, Elm, 1992, s.175.
267. Mirzəyev N.X. Gənclərin ideya-mənəvi tərbiyəsində sosialist ailə adət və ənənələrinin rolü. Bakı, 1984, s.37.
268. Миненко Н., Рабцевич В. Любовь и семья у крестьян в старику: Урал и Сибирь в XVIII- XIX веках. Челябинск; Челябинский государственный университет, 1997, 287 с. (e-mail: fw@cea.ru)
269. Мир детства в традиционной культуре народов СССР. Л., Наука, Ленинг. отд-ние, 1991, ч.2, 125 с.
270. Mirzə A., Mehdiyev İ. Novruz töhfələri. Bakı, Gənclik, 1990, s.67.
271. Muradi M.M. İran Azərbaycanında ailə və ailə möşəti (Təbriz şəhərinin mat. əs-də). *Tarix elm. nam. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim ol-ş dis-n avtoreferatı*, Bakı, 2001, s.37.
272. Мухамедова Р. Татары – мишары, М., 1972, 326 с.
273. Muradov Ş. Azərbaycan SSR-də əmək ehtiyatları, Bakı, Azərnəşr, 1987, s.69.

274. Мурадов Н. Рождаемость и ее факторы в Азербайджане, Баку, Финансы и статистика, 1982, 167 с.
275. Народы Кавказа, М., Изд-во АН СССР, Т.П., 1962, 684 с.
276. Nizami. Lirika. Sirlər xəzinəsi. Şərəfnamə. Bakı, Azərnəşr, 1988, s.628.
277. Novruz. Bakı, Yaziçı, 1989, s.128
278. Никонов А.Н. География фамилий, М., Наука, 1988, 181 с.
279. Народное хозяйство Азербайджана, Баку, Азернешр, 1934, 210 с.
280. Народное хозяйство Азерб. ССР в 1963, Баку, Статистика, 1965, 319 с.
281. Народное хозяйство Азерб. ССР в 1980 году, Баку, Азернешр, 1981, 290 с.
282. Народное хозяйство Азерб. ССР в 1987 году, Баку, Азернешр, 1988, 323 с.
283. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1973 г., Баку, Азернешр, 1974, 259 с.
284. Народное хозяйство СССР в 1987 г., М., Финансы и статистика, 1988, 388 с.
285. Народное хозяйство Азерб. ССР к 70-летию Великого Октября, Баку, Азернешр, 1987, 375 с.
286. Народное хозяйство Азерб. ССР в 1988 г., Баку, Азернешр, 1980, 424 с.
287. Народное хозяйство Азерб. ССР в 1983 году, Баку, Азернешр, 1984, 258 с.
288. Народное хозяйство Азерб. ССР к 60-летию образования СССР. Юбилейный статистический ежегодник, Баку, Азернешр, 1982, 351 с.
289. Народное образование и культура в Азербайджанской ССР, Баку, 1992, 144 с.
290. Население Азербайджанской Республики 1989 г.

- Статистический сборник**, Баку, ЦСУ Азерб.ССР. 1991, 74 с.
291. Население СССР за 70 лет, М., Наука. 1988, 207 с.
292. Население СССР, М., Финансы и статистика. 1990, 207 с.
293. Население Азербайджанской республики 1989 г., Баку, ГВЦ Госкомстата Азерб. Республ. 1991, 313 с.
294. Некоторые итоги социально-демографического обследования рождаемости в Азербайджанской ССР (Обзор информ.), Баку, ЦСУ Азербайджана, 1984.
295. Некоторые вопросы изучения систем родства, СЭ, М., Наука, 1960, № 6.
296. Народы Восточной Азии. М., 1965, 385 с.
297. Народные образования и культура в Азербайджанской Республике. **Статистический сборник**, Баку, 1992, 153 с.
298. «Население мира». Демогр. справоч. М., Мысль, 1989, 255 с.
299. «Население Закавказья». Всесоюзная перепись населения 1926 г. (17 декабря 1926 г). Краткие итоги. Издание Зак ЦСУ, Тифлис, 1928, 42 с.
300. Никопольский М. Аборты. М., Русские зерцало, 1998, 63 с. (e-mail: fw@cea.ru)
301. Николаев С. Эвены и эвенки Юго-Восточной Якутии. Якутск, 1964, 250 с.
302. Никитин К. Народные предания в Нахичеванском уезде Эриванской губернии. **СМОМПК**, вып. II, Тифлис, 1882, 107-120 с., 306 с.
303. Никифорова Н.К. Экономический быт государственных крестьян западной части Нахичеванского уезда, Эриванской губернии, **МИЭБГКЗК**, т.1, Тифлис, 1888, с.459-640, с.824.
304. Основные показатели обследования семейных бюджетов населения Азербайджана за 1990 г., Баку,

- ЦСУ Азербайджана, 1991, 34 с.
305. Ольдерогге Д. Основные черты систем родства, СЭ, 1969, №6, с.24-30.
306. Ольдерогге Д.А. Из истории семьи и брака, СЭ, М., Наука, 1947.
307. Ольдерогге Д.А. «Эпигамия». Избранные статьи, М., Наука, 1983, 280 с.
308. Островский В.В. Колхозное крестьянство СССР, Саратов, Изд-во Саратов Университета, 1967, 329 с.
309. Orucov X.N. Müasir Azərbaycan kəndinin sosial-mədəni inkişafı problemləri, Bakı, Elm, 1991, s.120.
310. Paşayeva M. Azərbaycanlıların ailə məişətdə etnik ənənələr (XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Şəki-Zaqatala bölgəsinin materialları əsasında). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2000, s.28.
311. Попов В.А. К исторической типологии систем терминов родства, типы кроу и амаха, СЭ, М., Наука, 1977, № 2.
312. Пономорев А. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине, Киев, Наукова Думка, 1989, 319 с.
313. Путешествие по Азербайджану с Востока на Запад, Баку, Азернешр, 1990, 45 с.
314. Пчелницева Н.Д. Азербайджанцы. Из кн. Семья и семейный быт народов СССР, М., Наука, 1990, 421-436 с.
315. Раджабов Г. Пережитки сельско-общинного быта в дореволюционном Азербайджане (этнографическое исследование по материалам Ширвана) Автореф. диссерт. на соиск. канд. ист. наук, Баку, 1966, 28 с.
316. Развитие современной семьи, Кишинев, Штиинца, 1990, 203 с.
317. Распределение населения по состоянию в браке,

- полу и возрасту Азерб. ССР по 1979 г. г Баку, ЦСУ Азербайджана, 1981 г.
318. Распределение семьи по их размеру и общественным группам членов семьи Азерб. ССР. **Из Итогов Всесоюзной переписи населения Азерб. ССР 1989 г.**, Баку, ЦСУ Азербайджана, 1990.
319. Распределение семей по их размеру и национальности членов семей 1989 г. **Из Итогов Всесоюзной переписи населения Азерб. ССР. 1989 г.**, Баку, ЦСУ Азербайджана,
320. Распределение населения по числу и размеру семей по Азерб.ССР. **Из Итогов Всесоюзной переписи населения 1989 года**, Таб.37-38, Баку, ЦСУ Азербайджана, 1990.
321. Распределение населения по источникам средств существования и возрасту по Азерб.ССР. **Итоги Всесоюзной переписи населения 1989**, Баку, ЦСУ Азербайджана, 1991.
322. Распределение населения по состоянию в браке, полу и возрасту по Азерб. ССР, таб. 8, М., 1989.
323. Распределение всего занятого населения по возрасту, уровню образования и обучению Азерб. ССР. **Итоги Всесоюзной переписи населения Азерб. ССР по 1979 г.**, Баку, ЦСУ Азербайджана, 1981.
324. Равич Р. Как родить здорового ребенка (школа для родителей). М., Семья и школа 1996, 208 с. (e-mail: fw@cea.ru)
325. Рахматшаева В. Грамматика общения (Школа для родителей). М., Семья и школа, 1995, 188 с. (e-mail: fw@cea.ru)
326. Роздинская И.Ю. Факторы, влияющие на репродуктивные установки супругом. **Детность семьи, вчера, сегодня завтра**, М., Мысль, 1986, 205 с.
327. Рустамхан. Узбекский героико-романтический эпос,
328. М., Наука, 1972, 327 с.
329. Ружже В.А. Елисеева И.И. Структура и функции семейных групп, М.,Финансы и статистика,1983,160 с.
- Ramazanov F.F. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında əxlaq məsələləri məstəsi 1 seriya. № 15, Bakı, Birləşnəşr, 1961, s.39.
330. Рахматуллина З. Роль и место женщины-матери в башкирской традиции. Соотечественник-Compatriot. **Общественно-исторический, научно-популярный и художественный журнал Государство и право** (<http://vatandash.fashedu.ru/> vatandash.www/8_01/180.htm.c.3)
331. Рясенцев В.А. Семейное право, М., Юрид. лит., 1970, 293 с.
332. Робакадзе А. Особенности патронимической организации у горских народов Кавказа, СЭ, М., 1968, № 5.
333. Рюриков Ю.Б. Мед и яд любви, М., Мол. гвардия, 1990, 446 с.
334. Садыков А.И., Гейбуллаев Г.А. О пережитках большой семьи в дореволюционном Азербайджане (По мат-ам северо-восточного Азербайджана), **Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований в 1964 г. в СССР**, Баку, 1965.
335. Савинова О. Семейные традиции. Таврический национальный Университет им. Вернадского, 1999. (e-mail: fw@cea.ru)
336. Садыков А.И. Пережитки семейной общины в восточном Азербайджане в конце XIX начале XX вв (по этнографическим мат-ам) **Автореф. диссерт. на соиск. канд. ист. наук**, Баку, 1970, 26 с.
337. Sadıqov M.M. Şəhər ilə kənd arasında sosial-iqtisadi fərqlərin aradan qaldırılması, Bakı, Azərnəşr, 1968, s.72.
338. Sarabski H. Köhnə Bakı, Bakı, Yaziçı, 1982, s.252

339. Сборник законов СССР и указов президиума Верховного Совета СССР, 1938-1959, М., Юридическая литература, 1959, 708 с.
340. Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи, М., Мысль, 1974, 309 с.
341. Семьи и благосостояние народов в развитом социалистическом обществе, М., Мысль, 1975, 190 с.
342. Семейный быт народов СССР, М., Наука, 1990, 519 с.
343. Сем Ю.А. Родовая организация нанайцев (XVII-начало XX вв.) **Автореф. диссерт. на соиск. канд. ист. наук**, Л., 1959, 18 с.
344. Сеняковский С.Л. Изменения в социальной структуре советского общества 1938-1970, г. М., Наука, 1973, 351 с.
345. Серебрякова М.К. Традиционные институты социализации детей сельских турок. **Этнография детства**, М., Наука, 1983, 192 с.
346. Серебрякова М.К. Семья и семейная обрядность в турецкой деревне, М., Наука, 1979, 165 с.
347. Seyidov M. Yaz bayramları, Bakı, Elm, 1990, s.94.
348. Социально-экономическое развитие Азербайджанской Республики в 1997 году, Баку, 1998, 23 с.
349. Смирнова Я.Т. Семья и семейный быт народов Северного Кавказа, М., Наука, 1983, 241 с.
350. Соловьев Н.Л. Женщина и ребенок в послеразводной ситуации. **Социальное последствия развода**, М., ИСИ, 1984, 135 с.
351. Соловьев Н. Отец в современной семье как предмет социологического исследования. **Отец в современной семье**, Институт философии, социологии и права АН Лит.ССР, секция социологии семьи, Вильнюс, Минтис, 1988, 152 с.
352. Соловьев Н. Брак и семья сегодня, Вильнюс, Минтис, 1977, 256 с.
353. Советское семейное право. М.Юрид. лит., 1982, 287 с.
354. Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края, том. П, Тифлис, 1887.
355. Свердлов М.Б. Семья и община в древней Руси, История СССР, М., 1981, № 3.
356. Семенов Ю.И. О некоторых теоретических проблемах истории первобытности, СЭ, М., 1968, № 4.
357. Система родства китайцев (эволюция и закономерности), СЭ, М., 1973, № 2.
358. Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. М., Наука, 1978, 213 с.
359. Семейная обрядность народов Среднего Поволжья (Историко-этнические очерки) Из-во Казан ун-та, 1990, 128 с.
360. Семенов Ю. Происхождение брака и семьи. М., Мысль, 1974, 309 с.
361. Современная сельская семья в Литовской ССР. М., ИЭ, 1989, 187 с.
362. Статистический справочник по Азербайджану на 1926 год, Баку, ЦСУ Азербайджана, 1927.
363. Статистический справочник по Азербайджану на 1939 год, Баку, ЦСУ Азербайджана, 1940.
364. Смирнова С. Воспитание ребенка у абхазцев, КСИЭ АН ССР, М., 1962.
365. Смирнова С. Семейный быт и общественное положение абхазской женщины (XIX-XX вв.), КЭС, Т.2, 1955.
366. Состав семьи, доходы и жилищные условия семей рабочих, служащих и колхозников, М., Бюро соц.обследований, 1990, 514 с.
367. Сумбатзаде А. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в., Баку, Изд-во АН Азербайджана, 1958, 364 с.
368. Səlimov T.Q. Abşeronlular, Bakı, Elm, 1993, 311 s.

369. США глазами американских социологов, М., Наука, 1982, 192 с.
370. Сухарко Ю.Ю. Семейные обряды и древний карел конец XIX - начало XX в., Л., Наука, Ленинградское отделение, 1965, 260 с.
371. Səmədova F. Maştağada dəfn mərasimi, Azərb. MƏA Tİ EA, inv. 3692.
372. Список населенных мест Азербайджана по переписи 1926 года, Баку, 1928 г. 400 с.
373. Слепцов П. Традиционная обрядность якутов: опыт классификации. Культура народов Сибири. СПб., 1997, 187 с. (e-mail: fw@cea.ru)
374. Смоляк А. Ульчи. М., Наука, 1966, 290 с.
375. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Тифлис. 1934,. Баку, Озан, 1999, 234 с.
376. Тахиров Г.А. Современный быт колхозного крестьянства Северо-Западного Азербайджана (Этнографическое исследование по материалам Закатальского, Кахского и Белоканского районов). Автореферат кандидатской дисс., Махачкала, 1970, 24 с.
377. Титова Т.А. Этническое самосознание в национально-смешанных семьях. Казань, Изд-во Казанского Университета, 2002, 200 с.
378. Токарев С.А. Разные формы религии и их развитие М., Наука, 1964, 399 с.
379. Токарев С.А. Религия в истории народов мира, М., Наука, 1965, 575 с.
380. Трофимова А.Г. Из истории семьи азербайджанцев Ашшерона (1920-1950 гг.), Кавказский этнографический сборник, Т II, М., 1969.
381. Tusi N. Əxlaqi-Nasiri, Bakı, Elm, 1989, s.255.
382. Туманович О. Туркменистан и туркмены. Ашхабад, 1926, 270 с.

383. Уразманова Р., Чешко С. Татары, М., Наука, 2001, 580 с.
384. Файнберг Л. Возникновение и развитие родового строя. Первобытное общество. Основные проблемы развития. М., Наука, 1975. (e-mail: fw@cea.ru)
385. Fətəliyev X. Əxlaq tərbiyəsi və hərbi idman oyunları. Bakı, Gənclik, 1977, s. 197.
386. Fətəliyev X. Ailədə milli tərbiyə. Bakı, Maarif, 1996, s.175.
387. Фримэн Д. Ваш умный ребенок. М., Семья и школа, 1996, 192 с. (e-mail: fw@cea.ru)
388. Харчев А.Г., Московский М.С. Современная семья и ее проблемы, М., Статистика, 1978, 223 с.
389. Хоменко А.П. Семья и воспроизводство населения (избранные произведения), М., Статистика, 1980, 221 с.
390. Xalq qəzeti, 6 fevral 1993-cü il.
391. Hacıyev İ.A. Azərbaycan kəndlilərinin təsərrüfat, məişət və mədəniyyətinin sosialiscəsinə yenidən qurulması. Bakı, 1964, s.175.
392. Hacıyev Z. Kəndin sosial-inkişafı, Bakı, Azərnəşr, 1986, 214 s.
393. Hacıyev M. Toy-düyün xəzinəmizdən, Bakı, Bayatı, 1995, s.160.
394. Həvilov H. Azərbaycan etnoqrafiyası, Bakı, Elm, 1991, s.252.
395. Həvilov H. Martda mərək, Bakı, Azərnəşr, 1993, s.183.
396. Численность и состав населения СССР (по дан. Всесоюзной переписи населения 1979 г.), М., 1984, 366 с.
397. Численность населения союзных республик по городам и районам на 1 января 1991 г. Стат. сб. Информ. издат., Центр Госкомстата СССР, М., 1991, 446 с.

398. Численность, состав, естественное и механическое движение населения Азербайджанской ССР. **Статистический сборник**, Баку, 1967, 573 с.
399. Чурсин Г. Очерки по этнографии Кавказа, Тифлис, 1913, 189 с.
400. Чурсин Г. Население Закавказья. Из кн.: **ЗАКАВКАЗЬЕ (Советские республики: Азербайджан, Армения, Грузия, Абхазия, Аджаристан, Юго-Осетия, Нагорный Карабах, Нахичеван)**. Статистико-экономический сборник, 1925, Изд-е высшего экономического совета ЗСФСР, 495 с. с.141-158.
401. Чуйко А.В. Браки и разводы, М., Статистика, 1975, 175 с.
402. Çöl etnoqrafiya materialları. (1983-1998-ci illər müəllisin topladığı etnoqrafik mat.-in şəxsi dəftərləri)
403. Cavadova E. Sətrlərdə döyünən ürək, Bakı, Azərnəşr, 1988, s.160.
404. Cavadov Q. Azərbaycanda el köməyi adətləri, Bakı, Azərnəşr, 1993, s.103.
405. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi, Bakı, 1984, s.124.
406. Cavadov Q., Hüseynov R. Udilər. Tarixi-etnoqrafik tədqiqat. Bakı, Azərbaycan, 1996, s.221.
407. Чвирь Л.А. Опыт анализа современного обряда в свете древневосточных представлений. **Средняя Азия, Кавказ и зарубежный Восток в древности**, М., Наука, 1983, 181 с.
408. Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы. Расы. Культуры, М., Наука, 1985, 269 с.
409. Çıraqzadə V.A. «Damazlıq» qarşılıqlı yardım forması haqqında, **Azərbaycan SSR EA Məruzələri**, Bakı, 1968, №8.
410. Cəfərzadə Ə. Borca-borca, Ədəb. və incəsənət qəzeti, 25 fevral 1978, № 9.

411. Шарль Л. Мусульманское право, М., изд. иностр. лит, 1959, 142 с.
412. Şah İsmayıł Xətai, Dəhnəmə, Bakı, 1977, s.120.
413. Şahbazov M.H. Şahdağ etnik qrupunda nikah və toy. **Azərbaycan SSR EA Məruzələri**, Bakı, 1974, № 8.
414. Шатинова Н. Семья у алтайцев. Горно-Алтайск, 1981, 183 с.
415. Şirəliyev H. Kommunizm quruculuğu və məişət, Bakı, Azərnəşr, 1979, s.182.
416. Штемпель Д. Население мира в 2000 году (численность, рождаемость, продолжительность жизни). М., Мысль, 1988, 207 с.
417. Şükürov A. İslam, adət və ənənə. Bakı, Azərnəşr, 1981, s.76.
418. Шукuroв А. Религиозные и национальные традиции. **Автореф. диссерт. на соиск. канд. ист. наук**, Баку, 1974, 28 с.
419. Ягодинский П.Н. Экономический быт государственных крестьян в Ордубадском участке Нахичеванского уезда Эриванской губернии, **МИЭБГКЗК**, том I, Тифлис, 1888, с.641-682, 824 с.
420. Янкова З.А., Языкова В.С. ХХ век и проблемы семьи (по итогам международного семинара по исслед. семьи), М., 1974, 72 с.
421. Янкова Е.А. Взаимоотношения нуклеарной семьи со старшим поколением и родственниками. **Взаимоотношение поколений в семье**, М., Наука, 1977, 189 с.
422. Яцукевич В.И. Закон и родители. Минск, Беларусь, 1989, 140 с.

СОВРЕМЕННАЯ СЕЛЬСКАЯ СЕМЬЯ
АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

РЕЗЮМЕ

Семья – ячейка общества, выполняющая как биологические, так и социальные и просто бытовые функции. Являясь важным фактором сохранения и передачи культурных традиций, семья обеспечивает преемствовать духовной культуры. Как ячейка воспроизводства населения, семья играет также важную роль в демографическом развитии общества.

Семья и семейные отношения народов мира является объектом изучения многих общественных наук. Современные семейные и бытовые отношения азербайджанцев – одна из актуальных проблем этнографической науки. Монография посвящена этнографическому анализу современной азербайджанской сельской семьи, где главное внимание уделяется особенностям семейного быта. Работа написана главным образом на базе обширного полевого этнографического материала, собранного на территории Азербайджана. Хронологические рамки монографии составляют 20-90-ые годы нашего столетия. В работе характеризуются особенности развития демократизации семьи на протяжении 70-ти лет, охватывающие как советский, так и послесоветский периоды, рассматривающий типологические характеристики семьи, ее половозрастной и социальный состав. Новый материал, показывает функцию семьи, ее воспроизводство, хозяйственную жизнь, воспитание детей и систему родства. В монографии затрагиваются также проблемы как функция, формы и

поколенный состав семей. Особое внимание уделяется системе родства и ее трансформации за последнее время.

Как известно, экономическая жизнь семьи тесно связана с производством материальных ценностей общества. Об этом также свидетельствуют брачно-семейные отношения азербайджанцев. Как и другие сферы жизни, они имеют много общего с браком и семьей у других народов Кавказа. Вместе с тем, исследования показывают, что в каждый историко-этнографической зоне Азербайджана наблюдаются локальные зоны. За 20-е годы нашего столетия структура, состав и формы азербайджанской сельской семьи под влиянием главным образом социального, экономического и политического факторов в значительной степени трансформаций. Изменения произошли и в численности семей в сторону. Об увеличении, свидетельствуют данные переписи населения; в 1925 г. эта цифра составляла 32789, в 1939 – 662051, в 1959 – 770936, в 1970 – 956649, в 1979 – 1102712. Следует отметить, что в прошлом веке число крестьянских хозяйств и семей часто не совпадали. Такие процессы наблюдались и в первые десятилетия нынешнего века. По данным официальной последней переписи населения 1989 г. численность семей в Азербайджане была 1381409 т., из которых 784429 составляла городских, 596980 - сельских семей. Средний размер семьи составлял 4,8 чел. В том числе в сельских местностях – 5,2 чел., а в городах – 4,5чел. Возрастание роли семейного хозяйства способствовали интенсивному формированию самостоятельных семей. В настоящее время число нуклеарных и малых моногамных семей значительно увеличилось. Частично это связано с индивидуальным домостроительством. Отсюда и не точности в численном составе, особенно в 20-х годах. Этническая специфика в семейно-бытовых отношениях проявляет себя во

взаимоотношениях членов семьи, нормах этики, уважительном отношении детей к родителям, старшему поколению. Для Азербайджана в настоящее время характерна малая моногамная форма семьи, которая в городах составляет 58,7%, а сельской местности - 65%. Существует обычай минорат, совместная жизнь младшего сына в родительском доме. Разделённые дети поддерживают тесные связи с родителями.

Особое внимание уделено проблемам распределения труда между членами семьи, а также общественному положению женщин. В работе затрагиваются проблемы семьи в связи с Карабахскими событиями. В результате военных действий, тысячи азербайджанских семей выселены из родных мест, дома разрушены, семьи находятся в тяжелом экономическом положении. Это обстоятельство также негативно оказывается на сферах семейной жизни, особенно на воспитании и образовании подрастающего поколения. В монографии подчеркивается, что за годы советской власти нанесён серьёзный ущерб семейным традициям Азербайджана. Традиционные семейные обряды искусственно заменялись трудными для населения советскими гражданскими обрадами. Так, компания по борьбе с «вредными пережитками прошлого» давали о себе знать, что уже в 20-х годах, когда огульно отрицалась многовековая традиция семейной культуры. Общепринятые в свадебный обряд заменялся «новым гражданским регуляром», вместо пережившей века традиционной обрядности.

Естественно, что советским партийным и государственным органам не удалось искоренить вековые традиции, обычаи и обряды Азербайджана. Этнографические изучения показывают, что многие обряды и обычаи почти без изменения дошли до наших времён. Доля межнациональных браков и национально-смешанных

семей определяется главным образом степенью этнической близости народов Азербайджана, миграционными процессами, степенью урбанизации региона и другими факторами.

С преобретением независимости Азербайджана, здесь наблюдаются значительные изменения и в сфере брака и семьи, происходит возврат к историческим корням народной культуры, возрождается традиционный семейный быт Азербайджана.

COUNTRY FAMILY AND FAMILY WELFARE IN CONTEMPORARY AZERBAIJAN

Summary

Family is an important unit in a society performing biological and many social and welfare functions. It is the most valuable factor in keeping and transferring to future folks ethno-cultural traditions and labour experiences. Family is the basis of mental culture. As a core of multiplicative population family plays an active part in democratic development of society. Family has a valuable role in keeping native relations.

Family has been the subject of researching for many public sciences. Present research is devoted to ethnographical analysis of contemporary Azerbaijani country family, where the main attention is given to ethnic particularities of family and its welfare. Certainly the number of population can affect the demographic process. Family has a great importance in keeping native relations. The author tries to give the detailed monograph of this issue. This work is written in the base of literary comprising a large number of ethnographical materials collected from most regions of Azerbaijan.

Chronological frame of books included in the study are written during between 20-90 years of the last century. The research has detailed characteristic particularity on developments and further democratization of contemporary families in the span of 70 years, which covers Soviet, after Soviet periods. The study typological specification of families and its core, the teenage body of folks and social life. On the basis of wide new materials the function of family is shown problems of multiplication, economical live, education the children, system of relationship are

discussed. The basic attention is given to the system of relationship and its change at present time.

Economical live of the family is closely connected with the material validity. As other conditions of life it's connected other ethnical peoples of Caucasus. Marriage relation is one of the examples.

Researching on gender relations show that in every historical ethnographical zone of Republic, there are a lot of local particulars. In the period of 20-30 years of the last century structure and form of Azerbaijani families under the impression of social-economic, political and some other factors has much more changes.

The number of families have changed. For example, there is recalculation of population number: in 1925, the figure contains - 32789, in 1939 - 62051, in 1959 - 770936, in 1970 - 956649, in 1979 - 1102712. It is valuable to mention that was during last century economy and family were not related. Such process was observed in the first decade of present century. As a rule of the family was the man. On data of the last official Carriedant in 1989 the number of families of Azerbaijan - 1381409 from which 784429 were urban, 596980 - village families. Average number of people in the families are 4,9. Further more adult, growing up in the family made economic incentives to the formation of separate families. At present, the number of families is increasing because of individual house building. Accordingly, it is difficult to define the number of families, especially in the 20th century.

Ethnic specification and family-welfare relations are presented in the relation of family members, ethnic norms, respect the children to their parents, adults. At present, small families is characteristic for Azerbaijan; in the cities they constitute 58,7% and in villages 65%. Parents live together with the small children. Departed children have close relations with the parent as well.

A lot of importance is given to the later distribution of members of the family in the monography and the public life of the woman.

In the work the author touches family-welfares connected with Garabagh events, started in 1980s. As the result of military actions thousands of Azerbaijani families were forced to leave their native houses, majority of them were destroyed and burned. Many of the families are in dangerous economic conditions. These factors have caused influences in all aspects of family life and education of teenagers. Traditional of family live suffend great loss during Soviet power. In the first decade of Soviet power family traditions, especially weddings were changed into artificial new soviet nonreligious citizen acts.

At the beginng of the 1920s allvention struggle against former traditions started. As a result a lot of traditional rituals and rules were abolished which had existed for many years.

Family is microsphere of ethnical process and for this reason it plays essential role in the consolidation of process.

İXTİSARLARIN SİYAHISI

ASE - Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası

AEA - Arxeoloji və Etnoqrafik Axtarışlar

AEM - Azərbaycan Etnoqrafik Məcmuəsi

БСЭ - Большая Советская Энциклопедия

AEAM - Azərbaycan EA Məruzələri

AEAAX - Azərbaycan EA Xəbərləri

КСИИМК - Краткие сообщения Института истории материальной культуры

КСИЭ - Краткие сообщения Института этнографии

КЭС - Кавказский Этнографический сборник

МПНКАМУИИ - Материалы первой научной конференции молодых ученых и аспирантов Института истории

МИЭБГКЗК - Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края.

AMEA TİEA - Tarix institutunun Elmi Arxivı

СМОМПК - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа

СЭ - Советская этнография

AEATİƏ - Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun Əsərləri

MÜNDƏRİCAT

Giriş 3

I FƏSİL. AİLƏNİN TƏRKİBİ, FORMASI VƏ QURULUŞU

1.1	Böyük ailənin və patronimiyanın qalıqları	16
1.2	Kiçik ailə	26
1.3	Ailənin sosial-peşə tərkibi	48
1.4	Ailənin quruluşu, təklik anlayışı	58
1.5	Qohumluq sistemi	98
1.6	Ailədaxili münasibətlər	104

II FƏSİL. AİLƏNİN FUNKSİYALARI

2.1	Ailənin uşaq artımı funksiyası	123
2.2	Ailədə uşaqların tərbiyəsi	132
2.3	Ailənin təsərrüfat-meşət funksiyası	145

III FƏSİL. NİKAH MƏRASİMLƏRİ VƏ AİLƏ ADƏTLƏRİ

3.1	Nikah	167
3.2	Toy mərasimi	180
3.3	Doğum və uşaqla bağlı adətlər	220
3.4	Ailə adətləri	228
3.5	Boşanma və onun səbəbləri	244
3.6	Dəfn mərasimi	255
3.7	Azərbaycanlıların və digər türkdilli xalqların ailə-nigah münasibətlərində olan paralellər	267

IV FƏSİL. AİLƏNİN SOSİAL-MƏDƏNİ HƏYATI ... 273

Nəticə	287
İnformatorlar	293
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	305
Rezюме	338
İxtisarların siyahısı	345

Çapa imzalanmış 7.09.2005-ci il
Kağız formatı 60x84 1/16, çap vərəqi 21,5
Sifariş 377, sayı 500, qiyməti sərbəst

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyov küçəsi, 34
Tel: 494-73-10

T5(2)
Q-86

Nərgiz Melik qizi Quliyeva Goranboy rayonunun Səfikürd kəndində ziyanlı ailəsində anadan olmuşdur. H.Zerdabi adına Kirovabad Dövlət Pedaqoji Institutunu (indiki Gence Dövlət Pedaqoji Universitetini) fərqlənmə diplomu ile bitirmişdir. 1983-cü ildə genc nəslin təlimi və təbiyəsində elde etdiyi nailiyetlərə görə Azərbaycan Marif Nazirliyi, ali məktəb və elmi idarə işçiləri Həmkarlar İttifaqının Respublika Komitesinin «Fəxri ferman» ilə təltif olummuşdur.

1983-1986-ci illərdə Azərbaycan Respublikası EA Tarix İnstitutumun öyani səbət üzrə aspirantı olmuş, 1986-1990-ci illərdə həmin institutda kiçik elmi işçi, 1990-1992-ci illərdə elmi işçi, 1992-ci ildən baş elmi işçi, 2001-ci ildən aparıcı elmi işçi işleyir.

N.M.Quliyeva 13 mart 1990-ci ildə M.Maklay adına SSRİ Elmlər Akademiyasının Leningrad hissəsində «etnoqrafiya» ixtisası üzrə namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 1995-ci ildən dəssentdir. N.M.Quliyeva iki monoqrafiyanın, bir sənədli-bədii əsərin, 120-dən artıq elmi, çoxlu qəzet məqalələrinin müəllifi, universitet telebələri üçün tərtib olılmış 6 programın müəllifidir. Bir neçə Beynəlxalq Simpoziumlarda elmi məruzələrlə çıxış etmiş, elmi məqalələri xarici ölkələrdə çap olunmuşdur.

N.M.Quliyeva həm de Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsində dərs deyir.

Nərgiz Quliyeva may 2003-cü ildə «Azərbaycanda miasir kənd ailesi və aile mösiəti» adlı doktorluq dissertasiyasını müdafiə edərək «etnoqrafiya» ixtisası üzrə tarix elmləri doktoru adına layiq görülmüşdür.

N.M.Quliyeva etnoqrafiya ixtisası üzrə Azərbaycanda ilk tarix elmləri doktoru adı verilmiş etnoqraf qadımdır.

N.M.Quliyeva Prezident Aparatı yanında Ali Attestasiya Komissiyasında ekspert komissiyasının üzvüdür.